

A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése?¹

Angelusz Róbert – Tardos Róbert

angeluszn@gmail.com; tardosr@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Egy empirikus kutatássorozat eredményeinek fényében, melynek utolsó hulláma egy 2009 tavaszi reprezentatív felvétel volt, a tanulmány a hazai politikai tömbösödés egymással párhuzamosan zajló folyamatait, a politikai homogenezációt, a személyes kapcsolathálózatok – a tágabb kontaktusokra is kiterjedő – növekvő politikai homofiliáját és az ideológiai-politikai polarizáció ellentmondásos összefüggéseit vizsgálja. A társadalmi kommunikáció konvergens megközelítéseivel szemben az adott terepen egyfajta divergenciaspirál megjelenését is felveti. A politikai táborok közti viszonyok leegyszerűsödésének és egyneművé válásának tendenciáihoz képest a vizsgálat ugyanakkor olyan kutatási eredményekről is beszámol, amelyek az ideológiai-politikai törésvonalak diverzifikálódása, a hagyományosan kiemelt bal-jobb és liberális-konzervatív tengelyek mellett a mérsékelt-radikális dimenzió felszínre kerülése irányába, s egyben a politikai erővonalak átrendeződése irányába mutatnak.

A szavazói preferenciák növekvő homogeneitása

A 2009-es európai parlamenti választás több olyan eredményt is hozott, amelynek kapcsán felmerült a kérdés, hogy a választóközönség politikai tagolódását tekintve mennyire beszélhetünk a korábbi tendenciák folytatódásáról vagy esetleg új szakasz kezdetéről. Bár az alacsony részvétel kétségkívül óvatosságra int – a parlamenti választásoknak egészében nagyobb a tétje, mozgósító hatása, és az EP-választás esetében a szavazási motívumok sem azonosak az előbbiekével –, mind a kontinuitás, mind a diszkontinuitás mellett sorakoztathatók fel érvek az eredmények alapján. Az előbbiek között mindenekelőtt a szavazatkonzentrálódás folytatódása (ezen belül az egy pártra leadott szavazat első ízben ötven százalék fölé emelkedése), és ehhez kapcsolódóan bizonyos homogenezációs tendenciák erősödése említhető. Kevésbé áll a folytonosság a tömbösödés és a főbb politikai törésvonalak eddigi tendenciáira. Az első helyet illető koncentráció ellenére az első két pártra leadott szavazatok csökkenéséről beszélhetünk, akár az előző 2004-es EP-, akár a legutóbbi, 2006-os országgyűlési választáshoz viszonyítva. 1990 óta ez volt az első eset ilyen csökkenésre, igaz, a nyolcvan százalékot elhagyva itt már egy „plafonhatás” is működésbe lépett.

¹ A cikk két évtizedet átfogó, reprezentatív mintákon alapuló empirikus kutatásokra épül. A közvetlen alapját képező kutatás a DKMKA Magyar Választáskutatás Programja égisze alatt folyt 3000 fős mintán 2009 májusában, a Norvég Alap által támogatott Részvétel és képviselet projekt keretében. A programról és a projektről, azok tartalmi és módszertani részleteiről lásd a www.valasztaskutatas.hu honlapot.

Kétségtelenül további komoly változást jelentett a Jobbik váratlanul erőteljes (a szavazatok egyhatedét elérő) színre lépése, amely egy új ideológiai-politikai törésvonal, egy radikális-mérsékelt tengely megjelenését hordozta magában. Ez egyben a korábbi törésvonalak súlyának, esetleges átrendeződésének a kérdését is felveti.

A homogeneizációs tendencia előrehaladása bizonyos elméleti megközelítésekben a konfliktuspotenciál csökkenését vonhatja maga után, legalábbis, ha pusztán a strukturális paraméterek (lásd BLAU 1994) mennyiségi konzekvenciáit tekintjük a nagy politikai tömbök érintkezési – egyben súrlódási – felületeinek potenciális csökkenése miatt. Ezzel szemben a tapasztalatok – akár a mindennapi, akár a tanulmányunkban részletezendő kutatási tapasztalatok – nem utalnak a konfliktuspotenciál valóságos csökkenésére. Az eredmények olyan belső homofil összerendeződésre, másrészt ideológiai-politikai polarizációs tendencia érvényesülésére utalnak, amely – egyfajta divergenciaspirál mechanizmusára épülve – képes lehet az említett homogeneizációs hatás ellensúlyozására.

A fentiekben több olyan fogalmat, elméleti kiindulópontot vezetünk be, amelyeket legalább röviden érintenünk kell. A törésvonalak szerteágazó politológiai, szociológiai fogalmából ezúttal is arra a PAPPI-féle (1977) értelmezésre építünk, amelyet korábbi vizsgálataink során is kiemelten hangsúlyoztunk. Ez három olyan összetevőre épül, mint a tartós politikai konfliktus fennállása, annak a pártrendszerben való kifejeződése, és a konfliktuspotenciálnak a társadalmi struktúrában való gyökerezése.² E kritériumokat a strukturális paraméterek fenti blaui rendszerével összekapcsolva, az egyes törésvonalak erejét azoknak egymással való összekapcsolódása vagy szétágazása, konszolidációs vagy interszekciós jellege is meghatározza.

A BLAU-féle (1994) strukturális paraméterek közül a koncentrációs folyamatokkal összefüggésben (az ún. „mérethatások” szempontjából) a pártok szavazótáborának nagyságát egybevető relatív méretek, valamint a politikai tagolódás diverzitásának vagy egyneműségének szempontjából a homogeneitás-heterogeneitás jellemzői is figyelmet érdemelnek. Ennek a mutatóknak a jellemzői részben az egyes elemek (esetünkben az egyes szavazótáborok) számától, másrészt ezek eloszlásától függenek (például két párt esetében az ötven-ötven százalékos eloszlás jeleníti meg a legnagyobb heterogenitást; ugyanez négy párt esetében huszonöt-huszonöt százalék mellett valósul meg. Utóbbi esetben több elemről van szó, tehát egészében heterogénebb szerkezetről beszélhetünk, mint az előbbi esetben. A fenti egyenletes megoszlások felől az egyenlőtlenebbek felé elmozdulva már a homogeneitás növekedéséről beszélhetünk. Az interszekciós-konszolidációs mozzanatról (így az egyes törésvonalak összekapcsolódásával-szétválásával összefüggésben) a fentiekben már említést tettünk.

A kapcsolathálózati homofília-heterofília csak közvetve (a csoportközi, illetve csoporton belüli interakció intenzitásán keresztül) hozható kapcsolatba a blau

² Ennek kapcsán jegyezzük meg, hogy a törésvonal fogalmának – a Pappi-féle értelmezéssel többé-kevésbé megegyező kritériumok mentén – szigorúbb és lazább változatai is léteznek, annak megfelelően, hogy a fenti kritériumok közül mindhárom egy irányba mutatva teljesül, illetve milyen szorosak a köztük lévő összefüggések (amikor a kevesebb kritérium teljesülése, illetve lazább kapcsolódások esetén a választóvonal kifejezés lehet indokoltabb; lásd erről KNUTSEN 2006).

elmélettel. LAZARSELD és MERTON (1954), majd később a networkirodalom (lásd MCPHERSON et al. 2001; vagy LIN 1982) járult hozzá e fogalmak elméleti bevezetéséhez és empirikus kimunkálásához. A fogalompár tartalmilag utal arra, hogy a csoporton belüli, a csoport tagjai közti kommunikáció hogyan viszonyul a csoporton kívülihez, mennyire dominálnak a „hasonszőrűek” közti kontaktusok a távolabbiak köztiekéhez képest. Bár a homofília-heterofília vizsgálata a szociodemográfiai és kulturális jellemzők széles körét fogja át, a politikai hálózatok terebélyesedő irodalma újabban maga is hangsúlyosan foglalkozik ezzel a kérdéssel (lásd így ADAMIC–GLANCE 2005; vagy HUCKFELDT 2009).³

A kommunikációs konvergencia és divergencia kérdéskörét ROGERS és KINCAID (1981) mindenekelőtt a konvergens kommunikáció kapcsolathálózati feltételei oldaláról vizsgálta, azonban helyenként ebben az értelmezési keretben is felmerült a divergens irányú folyamat lehetősége, amikor a felek közti kölcsönös megértés keretei távolodni fognak egymástól. Az újabb kapcsolathálózati irodalomban (például BALDASSARI–BEARMAN 2007) a polarizáció vagy a közeledés irányába történő mozgás interakciós feltételeit vizsgálják, egyebek közt szimulációs kísérleteket is alkalmazva. Végül a spirál fogalmára is kitérve, itt egy olyan önszabályozó – korábbi rendszerelméleti keretben pozitív visszacsatolásos, újabb elméleti megközelítésben autopoietikus (így LUHMANN 1997) – mechanizmusra gondolunk, amely ellenkező impulzus belépéséig önmagát erősítve halad előre. Kommunikációs vonatkozásban közvetlen előzmény a Noelle-Neumann-féle (1980) hallgatáspirál-megközelítés, amely azt írja le, hogy téves statisztikai percepciói hatásmechanizmusán keresztül a véleménynyilvánító népszerűség egyre inkább előnybe kerül a hallgatásba zárkózó, illetve kevésbé intenzíven kommunikáló népszerűséghez képest, ami azután a voksok átrendeződésében is kifejeződik. Az általunk vizsgált kérdéskör nem csupán a szemben álló táborok viszonylagos súlyára, hanem inkább a köztük meglévő kommunikációra vagy annak fokozatos visszaszorulására, a divergens jelleg előtérbe kerülésére vonatkozik.

Az általunk középpontba állított divergenciaspirál szociológiai jelentősége nem pusztán a közéleti kommunikáció durvulása s az általa kiváltott rossz közérzet szempontjából értelmezhető. A közügyek deliberatív megvitatása (lásd FISHKIN 2007), a közvélemény klasszikus elvek szerinti működése olyan konszenzuális előfeltételeket foglal magába, amelyeket egy a témák sokaságára tovagyűrűző polarizáció, a platformok fekete-fehér színezetű leegyszerűsödése nagymértékben veszélyeztet. Tanulmányunk az ideológiai-politikai törésvonalak kérdésköréből kiindulva vizsgálja részben a szóban forgó tendencia felerősödése irányába mutató, részben az ezzel szemben ható tényezőket.

3 A politikai hálózatok nemzetközi irodalmához hasonlóan a kutatásunkban alkalmazott politikai homofília-heterofília fogalompár a hálózaton belüli kapcsolódás politikai hasonlóságára vagy eltérésére vonatkozik. A későbbiekben részletesebben szólnunk arról, hogy a személyes networkkapcsolatok politikai hasonlóságának vagy eltérésének jellemzésére a korábban alkalmazott szűkebb körű kontaktusokra vonatkozó (névgenerátoros) megközelítés helyett 2009-ben már a tágabb kapcsolat (pozíciogenerátoros) méréséhez kapcsolódó, a jelen kutatássorozat egyes állomásai során kifejlesztett ún. politikai pozíciogenerátoros eljárást alkalmaztunk. (Az előbbi megközelítés során személyek meghatározott csoportjához fűződő politikai hasonlóságról vagy eltérésről, az utóbbi megközelítés esetében meghatározott politikai táborokhoz, támogatói körökhöz való ismeretségi közelségről vagy távolságról van szó.)

Súlypontváltás és polarizáció az ideológiai-politikai tengelyek mentén 2003–2009

Kutatásainkban mintegy két évtizedes múltra tekinthet vissza a bal-jobb tengely mentén kialakuló identifikáció vizsgálata, de az ilyen típusú vizsgálatokban mintegy másfél évtizede a liberális-konzervatív dimenzió szerint is nyomon követjük a választóközönség ideológiai erőterében való megoszlását. Az első évtized eredményeire az első tengely szerint a baloldali, a második dimenzió szerint a liberális túlsúly volt a jellemző, amely a mostani évtized kezdetére már valamelyest kiegyenlítődt. Már ekkoriban is megfigyelhető volt e két dimenzió közti számottevő összefüggés (lásd ANGELUSZ–TARDOS 2000, ill. 2005a). A következőkben a DKMKA 2003-as Politikai tagolódás és a 2009-es Részvétel és képviselet felvétele alapján elemezzük e tendenciák további alakulását. Mindkét esetben a különböző mintákról származó – ezen belül részben különböző skálafokokkal nyert, így tíz, tizenegy, esetenként hétfokú – skálák adatait háromfokú skálákra alakítva hoztuk közös nevezőre.⁴ Az 1. táblázatban a népesség két dimenzió szerinti együttes megoszlását az illető keresztbontások mátrixszázalékaival jellemezzük.

1. táblázat: A választóközönség eloszlása a bal-jobb és a liberális-konzervatív tengely mentén 2003-ban és 2009-ben [összevont skálafokok, N (2003) = 3000, N (2009) = 3000, mátrixszázalék]*

2003		Liberális-konzervatív			Összes
		liberális	közép	konzervatív	
Bal-jobb	Bal	17,2%	8,8%	7,3%	33,4%
	Közép	9,3%	16,9%	6,1%	32,4%
	Jobb	10,6%	8,5%	15,1%	34,2%
Összes		37,1%	34,2%	28,5%	100,0%
2009		Liberális-konzervatív			Összes
		liberális	közép	konzervatív	
Bal-jobb	Bal	10,5%	6,6%	6,4%	23,5%
	Közép	5,5%	20,1%	5,1%	30,7%
	Jobb	10,7%	11,1%	24,0%	45,8%
Összes		26,7%	37,7%	35,6%	100,0%

* Forrás: DKMKA MVP 2003-as Politikai tagolódás, 2009-es Részvétel és képviselet kutatása⁵

- 4 A kutatássorozat különböző állomásai során – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – a bal-jobb, s emellett a liberális-konzervatív és a mérsékelt-radikális dimenziók megközelítésére leggyakrabban a tízfokú skálát alkalmaztuk. Mivel az egyes felvételek több almintára épültek, kísérleti célból (például a skálafokokzatok számának, vagy a skálaközép megléte vagy hiánya hatásának kontrollálása céljából) visszatérően más fokozatú skálákkal is dolgoztunk. A jelen elemzés céljaira is „közös nevezőre kellett” hozni a különböző skálákat. Az alkalmazott háromosztatú kategorizálás során – mindhárom tengely esetében – a tízfokú skálát illetően az 5. és 6. fokozat jelképezi a közepet, s az ennél alacsonyabb fokozatok a „balt”, a magasabbak a „jobbát”. A tizenegy fokú skála esetében a három közbülső (5., 6. és 7.) fokozat, míg a hétfokú skála esetében a 4-es fokozat képezte kategorizálásunkban a közepet. (A határok kijelölésénél az egyes skálaverziók jellegzetes megoszlására voltunk tekintettel; természetesen az adatokban foglalt információk teljes megőrzése és az egyes változatok tökéletes ekvivalenciája sem garantálható az összevonás során. Ez utóbbi szempontból a verziók kísérleti összehasonlításának eredményei túlmennek a jelen beszámoló keretein, a tapasztalt eltérések azonban nem olyan mértékűek, hogy a fent leírt összefüggések irányát, jellegét jelentősen befolyásolják.)
- 5 A 2009-es felvételt – részben annak témájához kapcsolódva – az EP-választást előzte meg. Hozzá kell tenni, hogy egyben második hulláma volt egy 2008-ban indult longitudinális vizsgálatnak, amelynek tervezete – a 2010-es országgyűlési választással bezárólag – panelszerű lebonyolításban három felvételt tartalmazott. A kutatás a lemorzsolódó paneltagok pótlására – az előbbiekhöz hasonló létszámú mintakiegészítést alkalmazott. A 2009-es eredmények a 2008-ban indult mintegy 3000 fős országos panelvizsgálat második évre is megmaradt, több mint 1500 fős mintarészének adataira épülnek. (A teljes népességhez viszonyítva az alapmegoszlásokban ez egy-két, esetenként két-három százaléknyi különbséget eredményez.)

Az eltelt hat év szembeszökő változást hozott mindkét tengely esetében. 2003-ban a bal-jobb tengely mentén nagyjából kiegyenlített volt még a bal- és a jobboldali végpont közti eloszlás, ez 2009-re 1:2 arányra változott. A fenti strukturális paraméterek terminusában a heterogén eloszlás homogénebb irányba tolódott el. A liberális-konzervatív tengelyen hasonló irányú eltolódás ment végbe a liberálistól a konzervatív pólus felé, igaz, ehhez nem társult az eloszlás homogeneizációja, mint az előbbi esetben. Más kérdés – amihez még visszatérünk –, hogy a hasonló irányú eltolódás a dimenziók közti összefüggést erősíthette, ennyiben ez a mozzanat is beilleszkedik a folyamatba. Végeredményben a két dimenzió együtteséből kirajzolódó tipológia úgy rendeződött át, hogy az ellentétes cellákban a bal-liberális kombináció korábbi valamelyes túlsúlya nemcsak megfordult, hanem az ellenkező oldal több mint kétszeres számbeli fölényébe ment át, úgy, hogy erre a legutolsó felvételi időszakra ez a jobb-konzervatív mező képviseli már a leggyakrabban előforduló típust, gyakorlatilag a (mindkét vonatkozásban érdemi választ adó) népesség egynegyedével.

Azzal együtt, hogy a két kiemelt mező együttes előfordulása – egyik oldalon a növekedés, másik oldalon a csökkenés eredőjeként – valamelyest tovább emelkedett, s ezzel a homogén irányú konszolidáció tendenciáját erősítette, hozzá kell tenni, hogy ezek a „vegytiszta” ideológiai-politikai mezők továbbra is csak a népesség alig több mint egyharmadát foglalják magukba. Ezen belül nem érdektelen például, hogy a mindkét vonatkozásban elhatárolódó „közép-közép” típus aránya is emelkedett, jelezve, hogy a szóban forgó folyamatok a választóközönség nem jelentéktelen részét távolították el a politikai részvételtől.⁶ Másfelől az sem állítható, hogy a két „éles profilú” típus az ellenkező pólusokon lefedné a sarokmezők egészét, hiszen nem jelentéktelen a bal-konzervatív, illetve a jobb-liberális kombinációk előfordulása, sőt ezek együttes részaránya sem csökkent jelentősen.

Az eltelt időszak egy újabb fejleménye a radikális politikai erők határozottabb színre lépése – leglátványosabb megnyilvánulása a Jobbik szereplése a 2009-es EP-választás során –, s a fenti két tengely mellett a mérsékelt-radikális választóvonal aktualizálódása. Az új dimenzióknak a mérőskálák közti alkalmazására első ízben már a Részvétel és képviselet longitudinális kutatássorozat 2008-as első hulláma, majd a 2009-es felvétel során ismételten sor került.

⁶ Ennek egy kifejeződése, hogy míg a teljes választóközönségen belül a 2009-es felvétel adatai szerint egyharmad közeli volt a pártpreferencia terén bizonytalanok (nem szavazók, a pártot nem említők, a kérdést elutasítók) részaránya, addig a szóban forgó „közép-közép” típuson belül a válaszolók felét is elérte.

2. táblázat: A választóközönség eloszlása a bal-jobb és a mérsékelt-radikális tengely együttese mentén 2009-ben (összevont skálafokok, N = 3000, mátrixszázalék)*

2009		Mérsékelt-radikális			Összes
		mérsékelt	közép	radikális	
Bal-jobb (3 fokozat)	Bal	16,7%	4,9%	1,8%	23,4%
	Közép	15,2%	14,2%	1,5%	30,9%
	Jobb	26,1%	11,4%	8,3%	45,7%
Összes		58,0%	30,5%	11,6%	100,0%

* Forrás: DKMKA Magyar Választáskutatás Program 2009-es Részvétel és képviselet kutatása

A 2. táblázatból kitűnik, hogy míg az előző két dimenzió – minden eltolódás mellett – viszonylag egyenletesen osztja meg a választóközönséget, a mérsékelt-radikális tengelyre ez jóval kevésbé jellemző. Bár a 2008-as első méréshez képest valamelyest (mintegy két százalékkal) emelkedett a magukat a radikális térfélre helyezők aránya, ezzel együtt csak minden ötödik mérsékelt identifikációra jutott 2009 tavaszán egy radikális. A baloldali térfélen belül ez az arány még magasabb (mintegy tíz az egyhez), a jobboldali szavazók oldalán pedig kb. minden harmadik mérsékeltre jut egy radikális identifikáció.

A fenti táblázatbeli kiemelések részben a dimenziók közti összekapcsolódásokat, részben a számszerű csomósodásokat jelzik. Így a bal-jobb dimenzióval való – közepes erősségű – kapcsolódásnak megfelelően a várható értéknél magasabb a radikális oldalnak a jobboldali szavazókon, és alacsonyabb a baloldaliak közti előfordulása, míg a mérsékelt oldal előfordulását az ellenkező tendencia jellemzi. Ezzel együtt, a pusztán mennyiségekből következően, a táblázatban foglalt kilenc típusból a jobboldali-mérsékelt kombináció a leggyakoribb: egynegyedét meghaladó részaránya jóval magasabb valamennyi egyéb típushoz képest e két dimenzió alapján. A mérsékelt nagy, a népesség többségét magában foglaló aránya – amely mind a jobb-, mind a konzervatív oldal előfordulásához képest is magasnak tekinthető – már csak kiterjedésénél fogva is a fő politikai törésvonalakat áthidaló mozzanatok tekinthető.

A mérsékelt-radikális tengelynek azonban nem csak a fő politikai-ideológiai törésvonalaként felfogható bal-jobb dimenzióval való összefüggése (a már említett blai terminológiával kifejezve: konszolidációja) számíthat érdeklődésre, hanem a liberális-konzervatív dimenzióval is. A három tengely együtt járásának mikéntjét faktorelemzés segítségével vizsgáltuk, melynek eredményeit a 3. táblázat foglalja össze. Az 1 feletti eigenvalue-értékkel egyedül megjelenő főkomponens az eddigi rajzolatok alapján várható összefüggést képezi le, egyfelől a jobboldali, konzervatív és radikális, másfelől a baloldali, liberális és mérsékelt pólusok összekapcsolódásával.⁷

7 Az 1-es sajátértéket megközelítő második faktorról más összefüggésben még szólnunk a későbbiekben.

3. táblázat: A három ideológiai-politikai identifikációs dimenzió összekapcsolódása 2009-ben (főkomponens-elemzés, rotátatlan változat)

	Komponens
	1
Baloldali/jobboldali 10 fokú	0,797
Liberális/konzervatív 10 fokú	0,698
Mérsékelt/radikális 10 fokú Hogyan jelölné Ön a saját politikai álláspontját?	0,455

A három tengely összekapcsolódása és belső szerveződése olyan – törésvonalak egymásra halmozódására épülő – konszolidációs tendenciára utal, ahol a prímét a várákoszásnak megfelelően a bal-jobb tengely viszi. Jelen vizsgálódás keretében nem mélyedhetünk el e dimenzió, s a pólusain található fogalmak tudományos és mindennapi értelmezésének – folyamatos jelentésváltozástól sem mentes – szövevényeiben, mindenesetre világosan kirajzolódik, hogy a bal és a liberális, illetve a jobb és a konzervatív mezők az elmúlt időszakban igen közel kerültek egymáshoz a hazai ideológiai-politikai palettán (amit például az előbbi párra vonatkozóan az informális politikai szlengben gyakran összekapcsolódó „balliberális” vagy csak „ballib” kifejezések is jeleznek). Bár a harmadik elemként megjelenő mérsékelt-radikális tengely kapcsolódási értéke az előbbiekhöz képest lényegesen alacsonyabb – ami voltaképpen nem meglepő, ha például a konzervativizmus és a radikalizmus együtt járásának korántsem triviális voltára gondolunk –, azért az itt megjelenő faktorsúly sem jelentéktelen, s az előzőekben jelzett irányú összekapcsolódásnak a teljes népességen belüli domináns jellegét mutatja.

A bal-jobb és a liberális-konzervatív tengely összekapcsolódása nem új keletű, azonban mértéke változott az elmúlt másfél évtized folyamán. Az időbeli összehasonlítás érdekében ezúttal valamennyi esetben a tízfokú skálás változatok (illetve az azokat alkalmazó alminták) adatai szerepelnek a 4. táblázatban közölt elemzésben.

4. táblázat: A bal-jobb és a liberális-konzervatív dimenzió közötti összefüggés erősödése [Pearson-korreláció; N = 1000 (1994); 3000 (1998); 1500 (2003); 2000 (2009)]*

1994. ápr.	1998. febr.–márc.	2003. nov.	2009. ápr.–jún.
0,19	0,18	0,27	0,33

*Forrás: 1994 MTA–ELTE–KKCS, 1998 Szonda Ipsos, 2003 DKMKA Politikai tagoltság, 2009 DKMKA Részvétel és képviselet-kutatás

Jelenti-e a tengelyek közti konszolidáció erősödése azt is, hogy az egyes dimenziókon való elhelyezkedés egyben perzisztensebbé, időben stabilabbá vált? Jóllehet a fenti adatok ezt sugallnák, mégsem magától értetődő, különösen, ha az időközben végbement átrendeződésekre – így bal felől a jobb, liberális felől a konzervatív irányban történt eltolódásokra – gondolunk, ami egyben azt is magában foglalja, hogy bizonyos

személyek saját maguk is irányt váltottak. Persze elvben lehetőségek csupán fokozatnyi eltolódások is, amelyek nem feltétlenül eredményeznék a perzisztencia jelentős mérséklődését. Mindezek elméleti lehetőségek; a kérdés empirikus vizsgálatára is lehetőséget nyújt jelen kutatásunk panelkonstrukciója. A 2008-ban megkérdezettek egy része (mintegy a fele) 2009-ben is kész volt arra, hogy hasonló kérdésekre válaszoljon. A *Függelék 1. táblázat*ában közöljük azt a korrelációs mátrixot, amely a 2008-as és 2009-es felvétel paneltagjaira vonatkozóan a három-három dimenzióérték alapján (az eredeti skálaértékeket itt is ötfokúra transzformálva) alakult ki.⁸

A három dimenziót tekintve különböző fokú perzisztenciát jeleztek a szóban forgó elemzések. Míg a bal-jobb skála esetében az önbesorolások – a 2008 és 2009 közti egyéves periódust tekintve – meglehetősen tartósnak bizonyultak az idevonatkozó korreláció 0,56-es értéke szerint, a másik két dimenzió esetében ennél mérsékeltebb, de (a liberális-konzervatívnál 0,28, a mérsékelt-radikálisnál 0,22-es korrelációs érték mellett) még mindig szignifikáns a két év válaszai közti összefüggés. A bal-jobb dimenzió esetében valóban masszívnak tekinthető válaszadói profilkontinuitás minden bizonnyal a dimenzióknak a hazai pártspektrumhoz való erőteljes kapcsolódásával, illetve ennek bizonyos hosszabb távú stabilitásával is összefügg.⁹ Voltaképpen valamennyi eddigi vezető kormány-, illetve ellenzéki erő a bal-jobb skála szerint volt megkülönböztethető, és ettől a szóban forgó pártok önmeghatározásai sem álltak távol. Ugyanez kevésbé mondható el a másik két tengely esetében, bár egy-egy kisebb párt (például az SZDSZ, vagy több-kevesebb hangsúllyal az MDF, s bizonyos fokig a MIÉP vagy újabban a Jobbik) politikai öndefiníciójában ezek kétségteljesen szerepet játszottak. Ha ezt a mérsékeltebb politikai beágyazottságot tekintjük, a tapasztalt közepes (0,2-es és 0,3-es korrelációs érték közt mozgó) válaszerzékenységet sem tekinthetjük elhanyagolhatónak.

Korábbi kutatásaink a tömbösödés szindrómájának egyik alapvető megnyilvánulásaként az ideológiai-politikai tengelyek mentén körvonalazódó polarizációs tendenciákra hívták fel a figyelmet. Az idevonatkozó önbesorolások már a 2003-as vizsgálat szerint is nemzetközi viszonylatban meglehetősen ritka pólusok felé tömörülést jeleztek.¹⁰ Bár 2003-hoz képest a pólusok felé történő eltolódás – a fent már jelzett jobboldal felé történő eltolódás értelmében – egyoldalú folyamat volt (sőt a magukat a baloldali szélső fokokra helyezők aránya valamelyest még csökkent is). Összességében nem csak a pólusok együttes súlya nőtt tovább, de a centrumhoz való önbesorolás másfél évtizedes csökkenése is töretlenül folytatódott az itt alkalmazott tízfokú skála tanúsága szerint. Bár az említett nemzetközi összehasonlítás tizenegy fokú skálákon alapult, a legutóbbi hazai polarizációs érték – ahol a pólusközeli önbesorolások aránya

8 Részben az alapul vett alminták eltérő száma, részben az alapul szolgáló módszerek (a skálafokokozatok) bizonyos eltérése, és az említett ötfokú skálára történt transzformáció, s nem utolsósorban az elemzésbe bevont vizsgálati személyek eltérő (a teljes, illetve a paneltagmintára kiterjedő) köre is szerepet játszik abban a körülményben, hogy a *Függelék 1. táblázat*ában a 2009-re vonatkozó összefüggés a bal-jobb és a liberális tengely között alacsonyabb a főszöveg 4. táblázatához képest (0,25 a 0,33-mal szemben).

9 Lásd erre vonatkozóan ENYEDI (2004); illetve FÁBIÁN (2005).

10 A bal-jobb skála tizenegy fokú változata alapján készült több mint húsz, főként európai országot felölelő nemzetközi egybevetés szerint a szélső és középső skálafokokra történt önbesorolásokon alapuló polarizációs index már a 2003-as hazai adatokhoz képest is csupán négy országra vonatkozóan jelzett magasabb értéket (lásd ANGELUSZ–TARDOS 2005a). Összességében az ún. új demokráciáknál volt tapasztalható erőteljesebb polarizáció, de az izraeli adatok is kiugróak voltak ilyen tekintetben.

már több mint másfélszer meghaladja a skála közepén lévő pozíciókét – alighanem nemzetközi összevetésben is ritkaságszámba mehet.

5. táblázat: A bal-jobb skálán elfoglalt pozíciók megoszlása 1994-ben, 1998-ban, 2003-ban és 2009-ben (a polarizáció növekedése N=1000; 3000; 1500; 2000; – tízfokú skála, az érdemben válaszolók %-ában)*

Bal-jobb, 10 fokú	1994. ápr.	1998. febr.– márc.	2003. nov.	2009. ápr.–jún.
Bal pólus(1+2)	9	9	17	13
3+4	26	23	16	15
Centrum (5+6)	47	45	33	23
7+8	13	16	19	26
Jobb pólus (9+10)	5	8	13	24
Összesen	100	100	100	100
Pólusok együtt	14	17	31	37
Hiányzó önbesorolás	15	27	20	16
Polarizációs (pólus/centrum) index	0,31	0,39	0,93	1,61

*Forrás: 1994 MTA–ELTE–KKCS, 1998 Szonda Ipsos, 2003 DKMKA Politikai tagoltság, 2009 DKMKA Részvétel és képviselet-kutatás

Az 5. táblázat eredményeinek értelmezésekor hozzá kell tennünk, hogy az elmentés platformok pregnánsabbá válása nem eleve negatív jelenség, és a plurális politikai berendezkedés kialakulásának kezdeti időszakában még hozzá is járulhat a világosabb politikai viszonyok – egyfajta kormány-ellenzék szembenálláson alapuló munkamegosztás – közgondolkodásbeli meghonosodásához.¹¹ Minden bizonnyal ez is hozzájárulhatott az ún. „új demokráciákon” belül megfigyelt magasabb polarizációs értékek létrejöttéhez az előző évtizedben. Ha azonban a normál eloszláshoz képest szélsőségesen eltolódnak a szemléleti pozíciók skálabeli kifejeződései, ez azt jelzi, hogy az egymásra hangoló konvergens kommunikáció esélyei – legalábbis a szóban forgó ideológiai-politikai szférában – nagymértékben lecsökkennek, és voltaképpen egy valamennyire is egységes szemantikai univerzum, a demokratikus kommunikáció fontos előfeltétele is szertefoszlik.

A kontaktusok tömbök közti mérséklődése, a politikai homofília erősödése

Az elmúlt évtizedben végzett vizsgálataink kettős tendenciára világítottak rá a különböző politikai táborok közti kontaktusokra vonatkozóan. Ami az ún. erős kötésű, közeli kapcsolatokat illeti, ott határozott homofil tendencia érvényesült, s az idők folyamán ez csak erősödött. A kapcsolatok szerveződésében a pártállás az iskolázottságnál, életkornál, nemnél is erősebb szelektornak bizonyult. Noha a gyenge kötésű lazább ismeretsegeknél is érvényesült bizonyos kapcsolati homofília,

11 Lásd erre vonatkozóan Toka (2003–4).

ez azonban már jóval kevésbé volt kizáró jellegű, mint az előbbi esetben. A 2009-es vizsgálatunk ezt az utóbbi vonatkozást helyezte középpontba az ún. pozíciógenerátoros kérdezési technika¹² továbbfejlesztett változatával. Ennek egyszerűbb változata már a 2003-as DKMKA-felvétel alkalmával is szerepelt, az újabb verzió azonban már nem csupán a különböző pártok támogatóival meglévő személyes nexusokra irányult, hanem arra is, hogy akadnak-e ezek közt közelebbi szálak is. Az alaperedmények egyfelől azt jelzik, hogy az elmúlt évtizedben lezajló homogenezáció befolyása ebből a szempontból is erőteljesen érvényesült, a kontaktusok döntő többségét a két nagy párt köré tömörítve, másrészt az előző időponthoz képest – amikor a szóban forgó említések még csaknem egyenlő arányban fordultak elő – a Fidesz pozíciójának megerősödését ebben a tekintetben is. Igaz, az MSZP-é sem esett olyan arányban vissza, mint ahogyan az az aktuális közvélemény-kutatásokból közvetlenül következne.

Ezen a ponton nem árt röviden elidőzni a fentiek értelmezésénél, hiszen valóban maguk az alaperedmények sem érdektelenek az egyes politikai erők aktuális pozíciója szempontjából. Mivel a networkfelvételek során vizsgált személyek kapcsolathálózati partnereik politikai álláspontjával nagy vonásokban többé-kevésbé tisztában vannak, a személyes kérdések során a közvetlen pártpreferencia-kérdések alkalmával bizonytalannak mutatkozó, sokszor magával a megkérdezéssel szemben is bizalmatlan közegekben ezek az ismerősi becslések esetenként viszonylag reális képet adhatnak a jellegzetes politikai affiliációkról. Kétségtelenül ezzel szemben hat viszont a kognitív torzításnak az a mozzanata, hogy a tényleges változások mások érzékelésében gyakran csak bizonyos fáziskéséssel csapódnak le, mint ahogyan a pártok méretének és fejlődési pályaszakaszának is függvénye, hogy melyik mozzanat hogyan érezteti hatását.

12 Különböző alkalmazásairól lásd LIN–ERICKSON (2008).

6. táblázat: Politikai pozíciós generátor¹³ új változata a 2009-es DKMKA MVP Részvétel és képviselő felvétel során az ismeretségi kör pártaffiliációinak vizsgálatára¹⁴ (a kérdésre érdemben válaszolók százalékában)¹⁵

	Közeli kapcsolat (is)	Csak lazább kapcsolat	Csak más pártból rendelkezik kapcsolattal	Összes
Fideszes	74,3	16,3	9,4	100
MSZP-s	59,6	20,4	20,0	100
SZDSZ-es	16,2	12,3	71,5	100
MDF-es	15,2	10,6	74,2	100
Jobbikos	11,4	8,2	80,4	100
KDNP-s	9,6	6,7	83,7	100
MIÉP-es	7,7	6,9	85,4	100
Munkáspárti	3,8	3,6	92,6	100
LMP-s kontaktus megléte	1,1	0,7	98,2	100

A 6. táblázatban látható alamegoszlások már magukban is jelzik azt a tendenciát, hogy az ismeretségi hálózat kiterjedtsége nagymértékben az egyes pártok erejének, kiterjedtségének függvénye – sok tekintetben a korábbi pozícióra alapozva (részben az említett tehetetlenségi tényezővel is összefüggésben).¹⁶ Az is látszik – valójában a *Függelék 2. táblázata* erről még világosabb képet ad –, hogy az egyes pártok súlya egyben annak mértékét is meghatározza, hogy milyen arányban fordulnak elő az ismeretségi kapcsolatokkal rendelkezők körében a közeli kontaktusokról is számot adók. Az erősebb pártok körül több, a gyengébbek körül kevesebb tehát a baráti jellegűnek minősített kapcsolat.

A fenti eredmények bizonyos fokig már a homofil tendencia érvényesülését is előrevetítették a népszerűségi és kapcsolati rangsorok összefüggésén keresztül. A vizsgálati eredmények persze közvetlenebb elemzésre is lehetőséget adnak. A következő vizsgálódás már azokra az összetett indexekre épül, amelyek az egyes párt-nexusok együttesén alapulnak. A besorolás alapja úgy 2003-ra, mint 2008-ra vonatkozóan az egyes politikai tömbhöz, gyakorlatilag a kormánypárti, vagy ellenzéki pártokhoz való kapcsolódás. 2003-ban a helyzet e szempontból annyiból tisztább volt, hogy az MSZP és az SZDSZ koalíciós partnerek voltak mind a kormányban, mind az önkormányzatokban, összevonhatóságukhoz nem fért különösebb kétség. 2009-re ez

13 A LIN-DUMIN-féle hagyományos pozíciógenerátoros networktechnika az ego hálózatához tartozó kontaktusok – gyenge kötésű lazább kapcsolatokat is felölelő – tágabb körét foglalkozási ismeretségeken keresztül közelíti meg, bár az utóbbi időben a foglalkozás mellett más típusú pozíciógenerátorok is megjelentek az eljárás változatai között (lásd LIN-ERICKSON 2008).

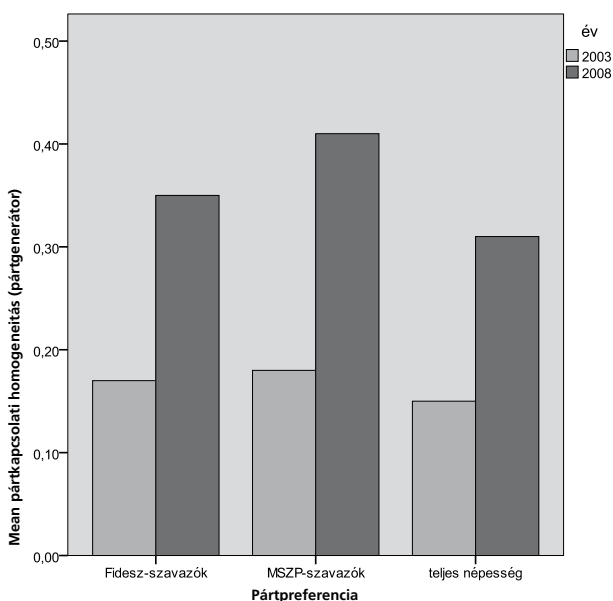
14 Az itt alkalmazott kérdés konkrétan így hangzott: Egyes pártoknak több, másoknak kevesebb támogatója van, persze helyről helyre változik, hogy hol mennyi hívással találkozni. Most az Ön tapasztalatairól szeretném kérdezni: Önnek például mely pártok támogatói közül vannak személyes ismerősei? Kérem, válassza ki ezeket a 32. VÁLASZLAP-ról. MIUTÁN VÁLASZOLT: És melyek közül vannak közelebbi ismerősei, barátai, esetleg rokonai, családtagjai is? SZEMÉLYESEN ISMER: KÖSZÖNŐ VISZONY, ÉS NÉVRŐL ISMERIK EGYMÁST. TÁMOGATÓ: AKIRŐL ÚGY GONDOLJA, HOGY AZ UTÓBBI VÁLASZTÁSOK ALKALMÁVAL ÉS/VAGY MOST AZ ADOTT PÁRTRA SZAVAZOTT/SZAVAZNA.

15 A megkérdezettek 39 százaléka egyetlen pártot sem említett, amelynek támogatói köréből több-kevesebb ismeretséget, személyes kontaktust magának mondhatott volna. Ezek nagyjából a politika iránt érdektelen, mérsékeltébb szavazói hajlandósággal rendelkező választórétegből kerülnek ki, akik nem utolsósorban e gyér kommunikációjuk következtében is kívül rekednek a politikai folyamatokon.

16 Így nyilvánvaló, hogy nagyobb támogatottságú pártok esetében az ismeretségek száma is nagyobb, a kisebbek kisebb – noha ez az összefüggés nem mechanikus (például létezik egyfajta tehetetlenségi hatás, részben annak következtében, hogy a kapcsolati percepció nem naprakész, ráadásul sok esetben maguk a partnerek is bizonytalanok még pártállásuk módosítását, végleges megerősítését tekintve).

a kapcsolat meggyengült, ennek ellenére az ezen alapuló csoportosítást a helyzet bizonyos ambivalenciája ellenére továbbra sem tartottuk indokolatlannak. Ez a probléma nem csak a bal-, illetve liberális, hanem a jobb-, illetve konzervatív oldalon is felmerült, ezzel együtt az ellenzéki oldalon is a korábbihoz hasonló csoportosítást alkalmaztuk. (A következő eredmények értelmezéséhez megjegyezzük, hogy a tömbökön belüli politikai koherencia csökkenése elvben a vizsgált politikai kapcsolatok heterogénebb jellegéhez járulhatna hozzá).¹⁷ A könnyebb áttekinthetőség érdekében a következő ábra a két nagy párt szavazóit emeli ki a teljes népesség mellett, a kapcsolatokon belül pedig a homogén politikai nexusokra szűkítjük az áttekintést.

1. ábra: A homogén (azonos politikai tömbhöz tartozó) politikai kapcsolattal rendelkezők arányának növekedése a nagyobb pártok szavazótáborán és a teljes népességben 2003 és 2009 között (a tágabb ismeretségi kör pártkapcsolatai alapján, százalékban)

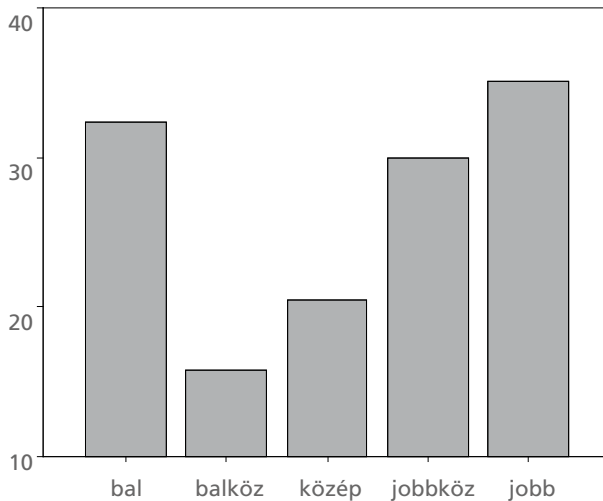
Korábbi vizsgálataink egyik alapvető megállapítása volt, hogy, szemben a szűkebb kapcsolathálózat alapvetően homofil jellegével, a tágabb ismeretségi kör politikai összetételében már erőteljesebbek a heterofil vonások. Ismét az itt alkalmazott indexre utalva, 2003-ban még nem érte el a 20 százalékot a teljes népességben belül azok aránya, akiknek politikai nexusai homogének voltak az adott szempontból. Ez az arány – csaknem megduplázódva – 2009-re mintegy 30 százalékra nőtt, ami többé-kevésbé megfelel a politikai homogeneizáció korábban már ismertetett trendjének. Ezzel szemben már kevésbé természetes a strukturális paraméterek, s ezen belül a mérethatás blaui elve alapján, hogy a közben kisebbre zsugorodott MSZP-

¹⁷ Az az index, amellyel a szóban forgó elemzés során dolgozunk, az ismeretségi partnerek (alter) pártaffiliációjára épül, ahol a megkérdezett személyek (ego) pártállása közvetlenül nem játszik szerepet. Ezért ebben a csoportvonatkozásban (párt)kapcsolati homogenitásról/heterogenitásról beszélünk, szemben a közvetlen ego-alter vonatkozásokhoz fűződő homofília/heterofília fogalompárossal.

táboron belül is emelkedett a politikailag homogén (döntő többségében homofil) kapcsolategyüttesek előfordulása. (A mérethatás elve szerint – a kapcsolati sűrűség bizonyos minimális sűrűségét feltételezve, pusztán véletlen alapon – mennél kisebb egy csoport, annál valószínűbb a kontaktusok esélye más csoportok tagjaival.) Ahogy az sem magától értetődő pusztán az említett trend (illetve a mérethatás mértékének ezzel összefüggő változása) alapján, hogy ilyen jelentős mértékben nőtt a teljes népességen belül a homogén politikai kapcsolatok előfordulása.¹⁸

A fenti eredmények olyan mechanizmusok meglétére utalnak, amelyek a politikai tömbök egymás közti interakciójában nem csak a mikro-, hanem a mezoszintű kontaktusok terén is a távolodás irányába hatnak. A jelenséget mindenekeelőtt a politikai rivalizálás erősödésével, s az ideológiai-politikai polarizáció ezzel összefüggő erősödésével hozzuk összefüggésbe. A polarizálódás egyfelől a más tábortól való eltávolodást – a divergenciát –, másfelől a belső kontaktusokra való ráutaltság erősödését, a kapcsolatok fokozódó egyneművé válását eredményezi. A következő ábra – keresztmetszeti összefüggésben – ezt a tendenciát képezi le az ideológiai-politikai tengelyek közül a bal-jobb dimenziót kiemelve.

2. ábra: A kapcsolati homogeneitásnak az ideológiai-politikai pólusokon való koncentrálódása

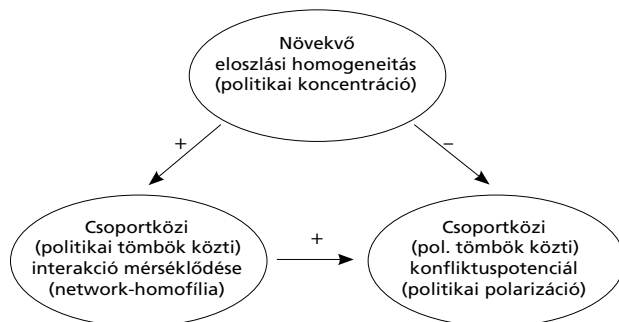
Ami gondolatmenetünk szempontjából a legáltalánosabb tanulság: az ideológiai pólusokon erőteljesebben érvényesül a kapcsolati homofflia, mint a középső mezőnyökben, s ez az összefüggés a polarizáció erősödéséről való eredmények fényében válik különösen jelentőssé. Úgy is fogalmazhatnánk: az ideológiai-politikai távolság egyben kapcsolati távolsággá is válik; a mérethatás formai

¹⁸ A politikai homogeneizálódásból következő mérethatás-változást egzakt módon nem egyszerű megbecsülni, mivel az a politikai táborok relatív nagyságán kívül a pártok és a velük kapcsolatos kontaktusok (változó) számának is függvénye. Fejenként egy kontaktust és két pártot feltételezve, és az egyik fiktív esetben fele-fele, a másikban kétharmad-egyharmados eloszlást feltételezve a szavazótáborok között (ami nem áll nagyon távol a jelen esettől), az első esetben a homogén kapcsolatok véletlen előfordulása 50 százalék, míg a második esetben ez durván 55 százalékra nő (a pusztán ebből az összetételi hatásból adódó változás tehát kisebb volna, mint amekkorát jelen esetben empirikusan tapasztaltunk).

mozzanatán túl ez a tendencia kölcsönöz tartalmi motívumot is a homofília erősödésének. A balközép és jobbközép szegmens közti eltérés ugyanakkor nem utolsósorban ismét a mérethatással magyarázható: mivel a baloldali táboron belül lecsökkent, a jobboldali térfélen megnőtt a lehetséges partnerek száma, a pusztá kontaktusesélyek is az előbbi oldalon a mérsékeltőbb, az utóbbin az erőteljesebb kapcsolati homogeneitás irányába hatnak. Az, hogy ilyen jellegű összetételi hatás a baloldali póluson már szinte egyáltalán nem érvényesül a jobboldali pólussal összehasonlítva, a kapcsolati homofíliára, a kontaktusok zárása irányába ható igen erőteljes tendenciára utal. Egyben sok tekintetben magyarázza a fent már említett jelenséget, azt tehát, hogy az MSZP esetében még a Fidesz szavazótáborához képest is erőteljesebbé vált a politikai kapcsolatok homogeneitása. (Emellett minden bizonnyal szerepe volt annak a – panelösszefüggésekből is kibontakozó – körülménynek, hogy az MSZP felől eláramlók közt kisebb, a megmaradók közt erőteljesebb a politikai kapcsolatok egyneműsége.)

Eddigi gondolatmenetünket sémaszerűen leegyszerűsítve a következő ábrában foglaljuk össze. Ezen három fő csomópontunk: a növekvő politikai-ideológiai koncentráció, az erősödő kapcsolati záródás (politikai homofília), és a növekvő polarizáció, mint (részben még kifejtendő) konfliktuspotenciál-elem közti összefüggéseket vázoljuk. Az előjelek egy része kézenfekvő az eddigi elvi meggondolások (és empirikus eredmények) alapján: a politikai platformok koncentrációja a kapcsolati egyneműség irányába hat, míg a politikai homofília és a polarizáció egymást erősítő tendenciák. Ami a harmadik előjelet illeti, a politikai koncentráció (az összeütközési felületek mérséklődésén keresztül, ahogy ez a strukturális paraméterek blaui tézisei közt ismét megfogalmazódik, lásd BLAU [1994]) a társadalmon belüli általános konfliktuspotenciált elvben mérsékelné; az ide fűzött negatív előjel valójában erre az elvi összefüggésre utal.

3. ábra: A növekvő politikai homogeneitás kettős hatásmechanizmusa

A sematikus ábra a két hatásmechanizmus közti ellentmondásra utal. A homogeneitás növekedése, a koncentráció tendenciája (BLAU [1994] ilyen tételei szerint) elvben csökkentené a politikai tömbök szembenállásából adódó konfliktuspotenciált. Azt, hogy az empirikus adalékok szerint inkább ennek fordítottja

következett be, a politikai koncentrációnak a – növekvő homoflián keresztüli – más irányú, tehát a polarizáció irányába mutató közvetett hatásához kapcsolható.

A paradoxonok sorát folytatva, arra az összefüggésre is érdemes figyelmet fordítani, amelyet a politikai homofília jelensége és a politikai érdeklődés intenzitása, illetve a politikai aktivitás közt tapasztalhatunk. Ismét egy elvi és egy gyakorlati tendencia áll egymással szemben. Jóllehet a politikai kapcsolatok sokrétűsége, különböző politikai platformok irányában diverz jellege elvben mind az érdeklődés intenzitásával, mind a politikai részvétel szintjével pozitívan korrelál (ahogy korábbi empirikus tapasztalataink is ebbe az irányba mutattak),¹⁹ újabb kutatási tapasztalataink – ahogy a 7. táblázatból is kiténik – a kapcsolati homogeneitás-heterogeneitás dimenziója alapján mégis más irányba mutatnak.

7. táblázat: A networkdiverzitás²⁰ összefüggése a politikai érdeklődés intenzitásával 2009-ben (%-ban, illetve sztenderdizált reziduálisok alapján)

		Mennyire érdekl a politika?					Összes
		Egyáltalán nem érdekl	Nem érdekl	Érdekl is, meg nem is	Érdekl	Nagyon érdekl	
A politikai homogeneitás klasztere	Homogén	22,1%	26,1%	32,7%	33,8%	45,9%	30,4%
		-4,0	-1,9	1,6	1,8	3,4	
	Vegyes	25,9%	30,0%	29,5%	34,2%	35,7%	30,3%
		-2,1	-0,1	-0,6	2,1	1,2	
	Kapcsolat nélküli	52,1%	43,8%	37,8%	32,1%	18,4%	39,3%
		5,8	1,9	-1,0	-3,7	-4,4	
Összes		100%	100%	100%	100%	100%	100%

Amíg a tapasztalatok alapján az kevésbé meglepő, hogy a politikai érdektelenség elsősorban a kapcsolat nélküli népegyességben koncentrálódik, addig az már korántsem az, hogy az érdeklődés legmagasabb szintjéről az egynemű politikai kontaktsokkal rendelkezők adnak leginkább számot. Úgy tűnik, hogy esetünkben a szóban forgó „kapcsolati ortodoxia” hordozza magában azt az involváltsági többletet, amely az elmúlt időszakban egyébként általánosan megnőtt – az ilyen irányú kutatások egésze által is tanúsított – kiábrándultságot, a politikától való elfordulást is ellensúlyozni tudta. Ehhez hasonló tendencia mutatkozik (a *Függelék 3. táblázatában*) a választási részvétel iránti hajlandósággal is. Úgy tűnik, hogy a széles körű politikai apátia jelzett körülményei között még a polarizáció és homofília, illetve a divergens kommunikáció irányába mutató szindróma az, amely a politikai szereplők számára az egyébként nehezedő politikai mobilizáció bizonyos esélyét nyújtja.

19 Lásd erről ANGELUSZ-TARDOS (2005b)

20 A networkdiverzitás itteni klasztertipológiájának három típusa: homofil – mind közele, mind tágabb kapcsolati körén belül is csak azonos politikai tömbön belüli ismeretségek; vegyes – eltérő politikai színezetű kapcsolatok előfordulása; kapcsolat nélküli – a pártokra vonatkozóan.

Kirajzolódó új törésvonalak és a játéktér lehetséges kibővülése

Az eddigi fejezetekben olyan tendenciákról, mechanizmusokról esett szó, amelyekben a főáramú folyamatok alapján mintha minden összefüggés egyetlen kifejelet: egy a koncentráció, homogenezáció, polarizáció és divergencia fogalmak által fémjelzett szindróma irányába hatna. A 3. ábrát alapul véve, azt gondolatban tovább futtatva, a politikai homofília és az általa kiváltott ideológiai-politikai polarizáció – a visszacsatolás egy újabb körében – a politikai homogenezációt és homofíliát erősítenék tovább egyfajta divergenciaspirál elemeiként. Az eddigi elemzéseinkben ugyanakkor a fenti gondolatmenet kiemelésével bizonyos rejtettebb hatásoktól, következményektől el is tekintettünk, amelyet részben indokolt is a kétosztatú tömbösödés pregnáns mozzanata, időbeli erősödése. Nem csupán arról az elvi korlátról van szó, hogy létezik egy bizonyos plafonhatás a homogenezáció időbeni kiterjedését illetően, és nem is csupán arról a tartalmibb vonásról, hogy számos tapasztalat szerint a pólusok felé visszahúzódó „magkisebbség” ellenálló ereje eleve nagyobb a további „áttéréssel” szemben. Azokra az eddigi elemzések során kevésbé kiemelt eredményekre, azok árnyaltabb összefüggéseire is gondolhatunk, amelyek egyben azt is sejtetni engedik, hogy – explicit vagy implicit módon – a fentiekől eltérő, ezeket átmetsző szerveződési elemekkel, egyfajta pluralitás, újabb szerveződési elemek megjelenésével is dolgunk lehet. Ezek minden bizonnyal a homogenezáció önnön dinamikájával, a folyamat során lefedett – növekvő számú – alkotóelem belső heterogenitásának felszín alatti megnövekedésével is kapcsolatba hozhatók. Ebben a gondolatkörben az empirikus vizsgálódás által is megközelített jelenségek között mindjárt az ideológiai-politikai törésvonalak bizonyos diverzifikálódását említhetjük, ahol a domináns bal-jobb és a korábban sem jelentéktelen liberális-konzervatív tengely mellett – ahogy azt az európai uniós választás eredményei is jelezték – újabb tényezőként az elmúlt években a felszín alól kiemelkedett a mérsékelt-radikális dimenzió. Már a tengelyeken elfoglalt pozíciók eloszlása is érzékeltette több dimenzió alapján a diverzifikáció növekvő hangsúlyát az egyneműséggel szemben, és még világosabban jelzi mindezt a korábbiakban (a 3. táblázatban) bemutatott faktoranalízis olyan kiegészítése, ahol – már alacsonyabb sajátérték mellett²¹ – a vezető komponens mellett további tényezőt is figyelembe veszünk.

8. táblázat: Az ideológiai-politikai törésvonalak egy komplexebb szerkezeti rajzolata 2009-ben (főkomponens-elemzés, rotálatlan változat)

	Komponens	
	1	2
Baloldali/jobboldali 10 fokú	0,797	-0,047
Liberális/konzervatív 10 fokú	0,698	-0,500
Mérsékelt/radikális 10 fokú – Hogyan jelölné Ön a saját politikai álláspontját?	0,455	0,849

21 A szóban forgó második sajátérték 0,96 volt.

Míg a 8. táblázatból leolvasható első faktor tartalma az eddigiek után nem jelent újdonságot, a második faktoron a két második számú tengely, a liberális-konzervatív és a mérsékelt-radikális dimenzió a korábbi elemzésekben megszokotthoz képest eltérő módon kapcsolódik össze (itt már a liberális pólus társul a radikálissal, és a konzervatív a mérsékelt oldallal).²² Történetileg tekintve, valójában ezek az utóbbi kombinációk sem előzmény nélküliek, azonban a főáramú mozgások a paletta szélére sodorták őket. Így nem csak a liberális-radikális kapcsolat jelent meg korábban (nem is elszigetelt módon, például az SZDSZ szavazóbázisán belül),²³ hanem – ellenkező előjellel – számos konzervatív szavazó esetében is jellemző lehetett a mérsékelt hangsúly, amely azonban mostanra másodlagos erejűvé vált a jobb-radikális összefüggéshez képest (ahogy azt az első faktor hangsúlyozza). Az már inkább csak az adatokon túlmenő értelmezési lehetőség, hogy a mai radikális oldalon – főleg a fiatalabb korcsoportokon belül – megtalálható egy általános értelemben establishmentellenes, talán anarchisztikus jegyekkel is rendelkező társadalmi csoport.

Az, hogy a bal-jobb dimenzióon kívül a másik két tengely is önálló strukturáló erővel rendelkezik a jelenlegi politikai palettát tekintve, néhány további empirikus adalékkal is alátámasztható. A *Függelék 5. táblázata* közli azokat az eredményeket, amelyek – szintén a korábban bemutatott párt-nexus adatok alapján – az egyes pártok jellegzetes ismeretségi kapcsolati miliójét a három dimenzióval kapcsolják össze. Az így kirajzolódó rajzolat megerősíti, hogy mindhárom tengelyre szükség van az egyes pártok jellegzetes profiljának körvonalazásához. Így – a táblázatban alkalmazott alfabetikus sorrend szerint haladva – míg a Fidesz és a Jobbik szavazóközönsége között a bal-jobb dimenzióon a jobb, a liberális-konzervatívon a konzervatív pólus jelent közös nevezőt, a mérsékelt-radikális tengely már választóvonalat képez közöttük. Az MSZP jellegzetes értékei a bal-jobb tengelyen a bal, a mérsékelt-radikális tengelyen a mérsékelt végpont felé rajzolódnak ki, míg az SZDSZ-é²⁴ azon a liberális-konzervatív tengelyen (voltaképpen egyedül a számba vett pártok közül, bár halványan az LMP is) a liberális irányban, ahol az MSZP szavazóközönsége (a 2009-es felvétel idején) a zérus pont közelében foglalt helyet. Az egyébként a többi tengelyen kevésbé markáns arculatú (a korábbiakhoz képest sok tekintetben arculatot váltott) MDF-es szavazói miliót is a mérsékelt-radikális tengely különbözteti meg (a mérsékelt oldal irányában).

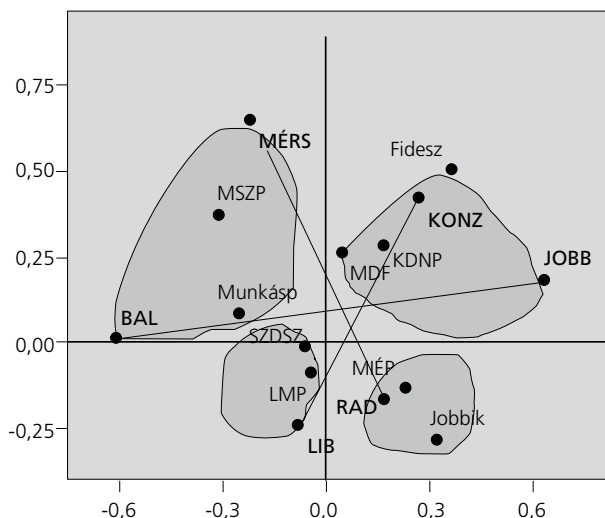
Ennél is plasztikusabban rajzolja ki a pártoknak a politikai-ideológiai térben való elhelyezkedését a szavazói miliók alapján az a sokdimenziós elemzésen alapuló grafikus megoldás, amely az egyes pártok szavazóinak ismeretségi pártkontaktusait és a három politikai-ideológiai tengelyt párhuzamosan veszi figyelembe (az adott esetben kétdimenziós térben).

22 Mint a *Függelék 4. táblázatából* kitűnik, a 2008-as és 2009-es (panel) adatok együttes figyelembevétele megerősíti ezt a szerkezeti rajzolatot.

23 A második faktoron az SZDSZ-hez több (múlt- vagy jelenbeli) pártpreferencia-mutató alapján pozitív értékek kapcsolódnak.

24 Megjegyezzük, hogy a felvétele 2009 késő tavaszán, az SZDSZ körülményeit tekintve Fodor Gábor SZDSZ-elnöksége idején került sor.

4. ábra: A politikai kontaktusok alapján megkülönböztetett pártmiliók a három politikai-ideológiai tengellyel együttesen leképezett politikai térben (Optimal Scaling, OVERALS)²⁵

Míg az első dimenziót alapvetően a bal-jobb, a másodikat a liberális-konzervatív és a mérsékelt-radikális tengely együttesen feszíti ki. A két konstrukciós (vertikális és horizontális) tengely mellett az ábrába berajzolt három (az ellentétes végpontokat összekötő) tengelyegyenest jelzi a kétdimenziós tér politikai-ideológiai „égtájtait”. Némiképp több szubjektív elemet tartalmaz a térben az egyes zónák pártmiliók szerinti körülhatárolása. E differenciáltabb rajzolon kettőnél több tömbképződmény található, legalábbis a két nagy tömb megkettőződik a liberális-konzervatív és a mérsékelt-radikális tengelyek szerint. Ha alaprofiljukat az őket határoló végpontok szerint fejezzük ki, egy bal-mérsékelt (MSZP, peremén a Munkáspárt), egy bal-liberális (LMP és SZDSZ), egy jobb-mérsékelt (Fidesz, KDNP, peremén az MDF-fel) és egy jobb-radikális (Jobbik, MIÉP) zóna rajzolódik ki.

Az már a következő időszak – s nem utolsósorban a 2010-ben sorra kerülő választások – kérdése, hogy a politikai paletta átalakulása inkább a tömbszerkezet további leegyszerűsödése, vagy esetleg inkább differenciálódása irányába mutat-e majd. És hasonlóképpen, arra is a következők adhatnak majd választ, hogy mindez a mindennapi politikai kommunikáció divergens tendenciáit erősíti-e, vagy esetleg ismét nagyobb esélyeket teremt a kommunikáció konvergens irányai számára.

²⁵ Az OVERALS az SPSS programcsomag viszonylag újabb változatai által tartalmazott olyan rugalmas elemzési eljárás, amelynek nincsenek merev megkötései a változók mérési szintjére, lineáris vagy nem lineáris voltára vonatkozóan, nem különíti el a függő és független változókat, és – Optimal Scaling programok tágabb modulján belül – egyszerre több változóegyettes kezelésére képes. E sajátosságai miatt egyszerre tekinthető kvantitatív és kvalitatív eljárásnak (a szintén ebbe a családba sorolható korrespondencia-elemzéshez hasonlóan).

Irodalom

- Adamic, L.–N. Glance (2005): The Political Blogosphere and the 2004 U.S. Election: Divided They Blog. In: *LinkKDD '05: Proceedings of the 3rd International workshop on Link discovery*. New York: ACM Press.
- Angelusz R.–Tardos R. (2000): *Pártok között szabadon*. Bp.: Osiris.
- Angelusz R.–Tardos R. (2005a): A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*, 65–160. Budapest: DKMKA.
- Angelusz R.–Tardos R. (2005b): Választási részvétel és politikai aktivitás. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*, 323–384. Budapest: DKMKA.
- Baldassari, D.–P. Bearman (2007): Dynamics of political polarization. *American Sociological Review* (72): 784–811.
- Blau, P. (1994): *Structural Contexts of Opportunities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Enyedi Zs. (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég* (3): 3–27.
- Fábián Z. (2005): Törésvonalak és politikai-ideológiai azonosulás szerepe a párt-szimpatiák magyarázatában. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*, 207–242. Budapest: DKMKA.
- Fishkin, J. S. (2007): A virtuális demokrácia lehetőségei az internet korában. In Angelusz R.–Tardos R.–Terestyéni T. (szerk.): *Média, nyilvánosság közvélemény*, 674–697. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lazarsfeld, P.–R. K. Merton (1954): Friendship as a Social Process: A Substantive and Methodological Analysis. In Berger, P.–Th. Abel–Ch. H. Page (eds.): *Freedom and Control in Modern Society*, 18–66. New York: Van Nostrand.
- Huckfeldt, R. (2009): *Interdependence, Density Dependence and Networks in Politics*. *American Politics Research*, Vol. 37, 921–950.
- McPherson, M.–L. Smith-Lovin–J. Cook (2001): Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology* (27): 415–44.
- Lin, N. (1982): Social Resources and Instrumental Action. In Marsden, P. V.–N. Lin (eds.): *Social Structure and Network Analysis*, 131–146. Beverly Hills: SAGE.
- Lin, N.–Erickson, B. H. (2008): *Social Capital. An International Research Program*. Oxford: Oxford University Press.
- Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Noelle-Neumann, E. (1980): *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München: R. Piper Verlag.
- Pappi, F. U. (1977): Sozialstruktur, gesellschaftliche Wertorientierungen und Wahlabsicht. Ergebnisse eines Zeitvergleichs des deutschen Elektors 1953 und 1976. *Politische Vierteljahrschrift*, 1–64.
- Knutsen, O. (2006): *Class Voting in Western Europe*. Lanham, MD: Lexington Books.

Rogers, E. M.–D. L. Kincaid (1981): *Communication networks: Toward a new paradigm for research*. New York: Free Press.

Tóka, G. (2003–4): Can Voters Be Equal? A Cross-National Analysis I–II. *Review of Sociology*, 2003 (2): 51–72; 2004 (1): 47–65.

Függelék

Táblázatok

F.1. táblázat: A három ideológiai-politikai identifikációs tengely közti összefüggések az MVP-felvétel paneltagjai körében 2008-ra és 2009-re vonatkozóan (öt fokú skálára történt transzformáció, $n = 1368$, Pearson R korrelációs értékek és szignifikanciaszintek)

*		Bal-jobb 2008				
Liberális- konzervatív 2008	korr.	0,309				
	szign.	0,000	Lib.-konz. 2008			
Mérsékelt- radikális 2008	korr.	0,144	–0,001			
	szign.	0,000	0,974	Mérs.-rad. 2008		
Bal-jobb 2008	korr.	0,564	0,174	0,115		
	szign.	0,000	0,000	0,000	Bal-jobb 2009	
Liberális- konzervatív 2009	korr.	0,163	0,277	–0,001	0,248	
	szign.	0,000	0,000	0,959	0,000	Lib.-konz. 2009
Mérsékelt- radikális 2009	korr.	0,156	0,014	0,221	0,207	0,000
	szign.	0,000	0,638	0,000	0,000	0,991

*A korreláció 0,01-es szinten szignifikáns.

F.2. táblázat: Közelebbi és lazább kapcsolatok előfordulása az egyes pártok szavazóival (2009-ben, az ilyen kapcsolatokkal rendelkezők százalékában)

	Közelebbi kapcsolat (is)	Csak lazább kapcsolat	Összes
Fidesz	82	18	100
MSZP	74	26	100
SZDSZ	57	43	100
MDF	59	41	100
Jobbik	58	42	100
KDNP	59	41	100
MIÉP	53	47	100
Munkáspárt	51	49	100

F.3. táblázat: A networkdiverzitás összefüggése a választási részvételi hajlandósággal 2009-ben („most vasárnap kérdés” százalékban, illetve sztenderdizált reziduálisok alapján)

		Ha most vasárnap lennének az országgyűlési választások, elmenne szavazni?				Összes
		Biztosan elmenne szavazni	Biztosan elmenne szavazni	Biztosan elmenne szavazni	Biztosan elmenne szavazni	
A politikai homogeneitás klasztere	Homogén	38,4%	22,9%	13,6%	20,1%	30,5%
		8,6	-3,6	-4,6	-4,3	
	Vegyes	29,6%	31,1%	34,7%	29,9%	30,2%
		-0,7	0,4	1,2	-0,1	
	Kapcsolat nélküli	32,0%	46,0%	51,7%	50,0%	39,3%
-7,5		3,0	3,2	4,2		
Összes		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

F.4. táblázat: A három dimenzió faktorszerkezete a 2008-as és 2009-es adatok együttes figyelembevételével (rotálatlan főkomponens-elemzés)

	komponens	
	1	2
BALJOB58	0,759	-0,042
LIBKON58	0,495	-0,481
MÉRRAD58	0,335	0,595
BALJOB59	0,753	0,044
LIBKON59	0,442	-0,429
MÉRRAD59	0,362	0,626

F.5. táblázat: Ideológiai-politikai dimenziók és pártmiliók összefüggései 2009-ben (politikai pozíciógenerátor, ötfokúra transzformált ideológiai-politikai skálák, N = 2000, Pearson R korrelációs értékek és szignifikanciaszintek)

A közelebbi vagy tágabb kapcsolati körön belül előforduló		Bal-jobb	Liberális-konzervatív	Mérsékelt-radikális
Fidesz	korr.	0,158(*)	0,142(*)	-0,071(*)
	szign.	0,000	0,000	0,003
Jobbik	korr.	0,162(*)	0,079(*)	0,202(*)
	szign.	0,000	0,001	0,000
KDNP	korr.	0,068(*)	0,083(*)	-0,010
	szign.	0,004	0,000	0,682
LMP	korr.	-0,038	-0,047(*)	0,005
	szign.	0,106	0,047	0,823
MDF	korr.	0,014	-0,006	-0,065(*)
	szign.	0,546	0,792	0,006
MIÉP	korr.	0,078(*)	-0,039	0,079(*)
	szign.	0,001	0,101	0,001
MSZP	korr.	-0,191(*)	0,001	-0,105(*)
	szign.	0,000	0,954	0,000
Munkáspárt	korr.	-0,084(*)	0,023	0,035
	szign.	0,000	0,336	0,143
SZDSZ-támogatók	korr.	-0,067(*)	-0,104(*)	-0,019
	szign.	0,005	0,000	0,411

* legalább .05-ös szign

„Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai

Csoba Judit

csoba.judit@dragon.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány célja annak a hipotézisnek az igazolása, hogy a tartósan munka nélkül lévők társadalmi integrációjára széles körben alkalmazott közfoglalkoztatási programok hazánkban kialakított – a piaci folyamatoktól elszigetelt, állami, önkormányzati foglalkoztatókra koncentráló, centralizált – formái alacsony hatékonysággal működnek. Működési elvüket tekintve inkább hasonlíthatók a kora újkori dolgházakhoz és a jövedelem nélküliek megsegítésére, illetve a közbiztonság védelmére kialakított inségmunkákhoz, mint a munkavállalói készségeket fejlesztő, s az elsődleges munkaerőpiacra való belépést elősegítő modern integrációs programokhoz. A párhuzamosan futó közhasznú, közcélú és közmunka-programok a vizsgált időszakban – bár eltérő szabályozással, más-más érdekeket szolgálva, s változó intenzitással vettek részt a közfoglalkoztatási programok rendszerében – hasonlóságot mutatnak abban, hogy elsődleges, bár latens céljuk a célcsoport munkavállalási hajlandóságának vizsgálata („munkateszt”), a társadalmi támogatásra szorulóok érdemes-érdemtelen kategóriákba sorolása, s a forráshiányos állami és önkormányzati szektor számára kiegészítő források biztosítása. A foglalkoztatási célok tekintetében alacsony hatásfokkal működő, igen költséges aktív munkaerő-piaci eszközrendszer fenntarthatósága kérdéses.

KULCSSZAVAK: munkanélküliség, foglalkoztatáspolitikai, aktív munkaerő-piaci eszközök, közfoglalkoztatás

A kialakuló és tartóssá váló munkanélküliség az egyes országokban eltérő mértékben érintheti a veszélyeztetett társadalmi csoportokat. Az USA-ban pl. inkább a városi „underclass”, Franciaországban a fiatalok és a nők, valamint a második generációs bevándorlók köre a munkanélküliek rétegének meghatározója. Olaszországban a területi hátrányok akadályozzák a társadalmi, munkaerő-piaci integrációt. *Magyarországon főként a roma kisebbség és az alulképzettek a vesztesek. Az egyes országok differenciált eszközrendszert alakítottak ki a speciális problémák kezelésére, melyek háttérben alapvetően nagyon is univerzális probléma áll: a munkaerőpiac általános válsága. Ennek megfelelően célcsoportoktól, modellektől, országoktól függetlenül közös az a vélemény, hogy csak az érintettek bevonásával, aktivitásának növelésével, aktív munkaerő-piaci eszközökkel lehet közelíteni a problémához. A stigmatizáló és a vesztesek rétegét konzerváló passzív ellátás nem garantálja a leszakadók felzárkózását. Számos módszertani probléma akadályozza annak megállapítását, hogy az aktív munkaerő-piaci programok közül melyek, milyen*

feltételek között és milyen célcsoport esetében a legsikeresebbek.¹ A kitűzött célt, a foglalkoztatás bővítését, a munkanélküliség csökkentését az egyes jóléti modellek éppen ezért más és más „eszközcsomaggal”, s az állami feladatvállalás eltérő mértékével és módjával valósítják meg. A lehetőségek teljes spektrumának felsorolása nem célja e tanulmánynak. Itt csupán arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a közfoglalkoztatás azon differenciált cél- és eszközrendszerét, melyet a munkanélküliség kezelésére Magyarországon a legszélesebb körben alkalmaznak.

A közfoglalkoztatás gyökerei

A *közfoglalkoztatás* – mint a paternalista hagyományokat követő állami gondoskodás egyik megnyilvánulási formája – *fő feladata napjainkban*, hogy pótolja a munkaerőpiacról kikerülőket jövedelemkiesését, megakadályozza a megélhetési bűnözés kialakulását, valamint korlátozza a jóléti ellátások körében segélyezettek (átmeneti segélyek, jövedelemplótló támogatás, aktív korúak rendszeres szociális segélye stb.), illetve a támogatásban részesülők számát, és csökkentse az ezzel együtt járó jóléti kiadásokat. A *közfoglalkoztatás* azonban eredetileg a köz érdekét szolgáló állami/önkormányzati feladatok, fejlesztések (utak, vízművek, védművek stb.) közös költségei munkával való megváltásának kerete volt azon csoportok esetében, amelyek a közösség által rájuk rótt kötelezettségek teljesítésére a fizikai erejükön túl mással nem rendelkeztek. A közfoglalkoztatás intézménye a középkortól napjainkig különböző formában és funkcióban² jelent meg. Jellemző vonása, hogy mindig meghatározott idejű és kötelező jellegű.

Általános jellemzőként célszerű továbbá kiemelni, hogy a közfoglalkoztatás mindig abban a korszakban kap nagyobb hangsúlyt, amikor a korábbi gazdasági és foglalkoztatási formák átalakulóban vannak, s az átmenet ideje alatt keletkezett munkaerő-piaci kereslet-kínálati egyensúly, valamint az ennek következtében kialakult jövedelemhiány a központi hatalom beavatkozását kényszeríti ki. A nincstelenség, jövedelemnélküliek, a változás következtében a korábbi munkaerő-piaci pozíciókból kiszorultak foglalkoztatása két szempontból is közérdeknek bizonyul: egyfelől a közösségi feladatokból az érintettekre eső rész ellátása, másfelől pedig az önfenntartás lehetőségének biztosítása, s ezáltal a közösség tehermentesítése miatt (CASTEL 1998).

A társadalmi, gazdasági változások a közösség védelme érdekében a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején is átmeneti megoldásokat kényszerítettek ki. Az ipari társadalom születésekor a mezőgazdasági életforma

1 A képzési programok tekintetében a legjobb eredményeket a munkaképes korú nők és a megváltozott munkavégző képességű személyek körében érték el. A legkevesebb eredményt az aktív kereséskorú férfiak körében alkalmazott tréningprogram hozta (MARTIN 2000: 93). Magyarország a direkt munkahelyteremtésben (munkahelyteremtő beruházás támogatása) 1996-ban az első három ország között volt (Belgium és Írország mellett). Csaknem háromszor annyi összeget fordítottunk rá, mint az OECD-országok átlaga. Aztán kiderült, ennek van a legkisebb eredménye valamennyi aktív munkaerő-piaci eszköz közül abban a tekintetben, hogy az innen kilépők találnak-e állást maguknak az elsődleges munkaerőpiacon (MARTIN 2000: 98). Az egyes aktív eszközökre vonatkozó kutatások hatékonyságának vizsgálata napjainkban sem mutat a fentiekől lényegesen eltérő eredményt. Erre vonatkozóan lásd: KOMKA (2004); TAJTI (2008); HUDOMIET–KÉZDI (2008); NAGY (2009).

2 Hol az adó egyik formájaként, hol a büntetés módjaként találkozunk vele tértől és időtől függetlenül sokféle változatban (ESZTERGÁR 1941; CASTEL 1998; ULICSKA 2001).

– a termelési szerkezet és a technikai változások eredményeként – már nem garantálta a népesség egy jelentős része számára a megélhetést, a születő kapitalizmus viszont még nem volt olyan mértékben felvevője a mezőgazdaságból kirekesztetteknek, mint amilyen mértékben azoknál a jövedelemhiány jelentkezett.³ A mezőgazdasági térségből kiszoruló és a városokban munkára, jövedelemre vágyó dologtalanok ellen, mint önmagukat eltartani képtelen és veszélyeztető szegények ellen a korabeli hatalom korlátozó/büntető intézkedéseket léptetett életbe, majd mind szélesebb körben kialakította a dologházak rendszerét. A közfoglalkoztatás kettős funkciója a XV. században született dologházakban is érvényesült.⁴ A munka egyszerre töltött be „védelmi szerepet” a tulajdonosok számára, akiknek a kiszolgáltatottsága fokozatosan nőtt a megélhetésért küzdő, egyre erőszakosabbá váló nincstelenekkel szemben, valamint „erkölcsnemesítő szerepet” – és minimális, de az önfenntartást garantáló jövedelmet biztosított a munka nélkül maradt dologtalanok körében. A dologházakban a munka megszervezése során arra is ügyeltek továbbá, hogy a végzett tevékenység, közvetett vagy közvetlen módon, a köz érdekeit szolgálja. Az átmeneti társadalomban a hatalom által létrehozott intézkedések tehát nem úgy kívánták megoldani a problémát, hogy pótolják a hátrányosan érintett csoportok átmenet következtében elszenvedett (társadalmi, kulturális, tudásbeli, de esetleg anyagi) veszteségeit, hogy azok aztán később képesek legyenek a helyzetüket, társadalmi szerepüket önerőből stabilizálni. Az önhibájukon kívül elszenvedett veszteségek kiegyenlítését ugyanis csak a tulajdonosok kollektív sérelme árán (elvonások és visszaosztások, tulajdonhoz, más tőkeformákhoz való juttatás) érhatték volna el. S bár a befektetések hosszú távon megtérülni látszottak, a megoldás másik módját választották: a kényszert. A „szegényeket (legyenek azok öregek, akiknek előrelátóan tartalékolniuk kellett volna munkaképtelen napjaikra, betegek, akiknek betegségüket is előre be kellett volna számítaniuk, munkanélküliek, akiket a termelés lankadó szükségletei rosszabb-rövidebb időre kidobtak) olyan körülmények közé kell helyezni, amelyek mindenképpen rosszabbak, elviselhetetlenebbek, mint »szabad« életük egyetlen órája is volt, és ezért a »jó«, a könnyebb élet iránti törekvésük majd ráneveli őket arra ezekben az otthonokban, hogy megteremthetik e jó életet a maguk számára is, de csak rendes, kitartó, szorgos munkával” (SZALAI 1971: 173–174).⁵

3 CASTEL idézi J. L. VIVES nézeteit a XVI. századból a dologtalanokkal kapcsolatban. VIVES szerint mindenkinek dolgoznia kell a gazdasági nehézségek idején is, még akkor is, ha a – mai kifejezéssel élve nyílt vagy elsődleges – munkaerőpiacon nem talál a maga számára munkát. Mindenkinek, még a betegeknek és a magatehetetleneknek is be kell kapcsolódnia a munkavégzésbe, mert csak ez óvja meg a társadalmat, s erősíti meg a kapitalizmus szellemét. Mivel indokolja ezt az elvárást? A dologtalanok – mondja VIVES – „munkának szentelvény magokat, s attól elfoglaltatván, elnyomják magukban azon bűnös gondolatokat és cselekedeteket, amelyek a téltenség során támadhatnának bennök” (CASTEL 1998: 155).

4 A dologház a XV. század végén Amszterdamból (Rasphuis, Spinhuis) a német államok közvetítésével elterjedt (Werkhaus, Zuchthaus, Besserungshaus) új büntetés-végrehajtási modellhez kötődött. Ennek legjellemzőbb sajátossága a súlyos bűnelkövetőktől való elkülönülés, a „becsületes karakter” (reszocializációs esély), a kemény munkavégzés, fegyelmezés, lelki gondozás, tanítás és az egészségügyi felügyelet. A későbbiekben a lelki gondozás és a tanítás elmarad, csupán fegyelmezést szolgáló foglalkoztatás és a közfeladatok minél alacsonyabb költségeken való biztosítása lett a cél. Hogy melyik elem – az önellátást és fegyelmezést szolgáló foglalkoztatás, illetve a közfeladatok elvégzése – mekkora súlyt kapott a foglalkoztatás során, melyiket tekintették fontosabbnak, az jelentősen meghatározta a végzett munkát és a foglalkoztatás körülményeit (ULICSKA 2001; SZIKRA 2008).

5 SZALAI Júlia még arra is utal, hogy a szociális munkások első szervezete, a Charity Organization Society még teljesen és tökéletesen magáévá tette a „kevesbé választhatóság” elvét, a szegények igazán hatékony nevelési módszerének

Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a dolgházakban végzett kitartó, szorgos munka rendszerint soha nem vezetett az élethelyzet megváltozásához, csupán a társadalmi költségek csökkentéséhez. A kor ideológiájának megfelelően a dolgházakkal kapcsolatban az egyes szerzők hol a büntető jelleget hangsúlyozták, hol a megélhetés állam által biztosított forrásaként tüntették fel azt (GYARMATHY 1845; NAGYIVÁNYI 1891; DEGRÉ 1914; PÁLOS 1934; CASTEL 1998; GYÁNI 1999).

Magyarországon az első dolgház Mária Terézia engedélyével 1772-ben Szempcen állították föl, mely rövid működés után (Tallósra, majd Szegedre költöztetve) megszűnt. Ezekbe a házakba a munkaképes csavargókat, koldusokat, s az új kapitalizmus rendjébe nehezen illeszkedő személyeket utalták (ULICSKA 1997).

A dolgház intézményét a XIX. század első felében fedezhetjük fel újra, mint a vármegyei, városi börtönök mellett üzemeltetett „rabdolgoztató házat”. Ez a reformkori megoldás elegyítette a büntetés-végrehajtásban nevelő céllal alkalmazott munka eszméjét és a költségcsökkentő munkáltatás nagyon is racionális koncepcióját. Végül harmadszorra a dolgházi törvényben (1913. évi XXI. tc.)⁶ találkozunk a dolgház megnevezéssel a magyar jogtörténetben. A törvény a dolgházról azonban nem mint büntetés-végrehajtási intézetről szól, hanem az a szabadságvesztés határozatlan formáját jelenti. A törvény hatálya alá vont személyek köre megegyezik a korábban is dolgházba utaltak (zsebtolvajok, szajhák, engedetlen szolgálak, munkakerülők) társadalmi csoportjaival.⁷

A dolgházak filozófiája, megvalósításának formája alapvetően nem sokban különbözött a napjainkban formálódó „workfare”⁸ típusú közfoglalkoztatási programoktól. A legfontosabb közös vonás, hogy mindkét esetben kötelező a részvétel, s hogy egyfelől a végzett munka biztosította jövedelem általában elmarad a piacon szerezhető jövedelmek mögött (a kevésbé választhatóság elve), másfelől csupán az egzisztenciális minimum biztosítását célozza, bár – különösen családfenntartók esetében – általában nem sikerül elérnie. A megszervezett tevékenység sok esetben nem a foglalkoztatás, hanem a „munkateszt” funkcióját tölti be.

A dolgházak mellett a korszakon végighúzódik a közfoglalkoztatás egy másik formája is, melynek „munkateszt” funkciója ugyancsak szembetűnő: a korabeliek által csak *ínségmunkának* nevezett tevékenység.

tartva azt. Egy problémát kívánt a szervezet csupán megoldani, ez pedig a dolgházakon kívül maradt szegények gondja volt (SZALAI 1971: 174).

6 A közveszélyes munkakerülőkkel szemben bevezetett dolgház intézménye egy biztonsági intézkedés, nem pedig tetтарыны, határozott tartamú büntetés volt. A többnyire határozatlan tartamú szankció lévénl rövidebb és 5 évnl hosszabb nem lehetett.

7 (<http://www.ajk.elte.hu/Tanszekek/Majjt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/dolghaz.htm>)

8 A workfare korai megjelenését szabályozó törvények közül talán a legismertebb az 1834-ben Nagy-Britanniában aláírt „Poor Law Amendment Act”. A törvény szerint, ha a szegényeknek segítségre volt szükségük, akkor el kellett fogadniuk a dolgházakban felajánlott munkát (Standing 1999: 314). A „workfare” kifejezés nem takar mást, mint a „working-for” – „benefit” szavak összevonásából származó felszólítást: *dolgozz a támogatásért* (LODEMEL 2000). Annak ellenére, hogy a fogalom viszonylag régen használatban van, nem könnyű pontosan meghatározni, mit jelent, kire vonatkozik, van-e konkrét célcsoportja, jól körülhatárolható intézkedés-e, vagy csupán munkaerő-piaci eszközök összességét kell érteni alatta. Az USA-ban a fogalom tisztázására 1995-ben a legnagyobb napilapok hasábjain tettek kísérletet (*New York Times*, *Washington Post*, *Wall Street Journals*). Az élénken vitázó akadémiai szféra két oldalról próbálkozott a fogalom tartalmának pontos körülírásával. A szakértők egy része a program célja felől közelített a tartalomhoz (EVANS 1995; NATHAN 1993), míg a szakértők másik része a megvalósítás formájára vonatkozóan tett kísérletet a definíció megfogalmazására (JORDAN 1996; SHRAGGE 1997; MEAD 1997).

Az ínségmunka többnyire a legrosszabb körülmények között végzett legnehezebb munka volt. Az ínségmunkával kapcsolatos elvárások a munkavégzés lényegét kérdőjelezték meg. A segély az „ínségeseknek” csak munka ellenében volt biztosítható (a munka *kontroll* funkciója). A legtöbb esetben az ínségmunkástól bármilyen értelmetlen munkát meg lehetett követelni annak érdekében, hogy a végzett tevékenység a fennálló gazdasági rendet ne veszélyeztesse, illetve, hogy az „sem a magánvállalkozótól, sem a közhatósági munkaalkalmaktól ne vonja el a munkást” (ESZTERGÁR 1936: 435). Az ínségmunka mindezeknek megfelelően számos váratlan és nemkívánatos következménnyel járt.

Egyfelől az ínségmunkás anyagi ellehetetlenülését hozta magával – s bár az ínségmunka órábère elvben nem lehetett alacsonyabb a környéken szokásos legalacsonyabb napszámnál, a gyakorlatban az óráberek gyakran nem érték el ezt a szintet. Az is jellemző volt a korra, hogy ínségmunka sem volt elég. Általában – a hiánynak köszönhetően – havi 10 vagy 12 munkanapban maximálták az ínségmunka lehetőségét, egy ínségmunkahelyet két-három ember, illetve család között osztva meg. Ennek következtében az ínségsegély havi összege mélyen a legalacsonyabb napszám alatt maradt. Ennek felhasználását úgy igyekeztek szabályozni, hogy *a keresmény egy részét nem pénzben, hanem természetben vagy utalványban adták ki*. A munkát azonban minden nemkívánatos következménye ellenére a rászorulóknak kénytelenek voltak elfogadni, mert aki ezt az ínségmunkát – az összes embertelen és megalázó feltételével – elfogadta, azt „érdemesnek” tekintették, és megillette az ínségsegély. A többiek „munkakerülő” érdemtelenek voltak, akiknek kordában tartása a közigazgatás, közrendészet, büntető- és erkölcsi rendészet feladatai közé tartozott (CASTEL 1998; SZIKRA 2008).

Már az első világháborút megelőzően, majd az azt követő konszolidációs kísérletek idején megfogalmazódnak kritikus vélemények az ínségmunkával kapcsolatban. Ezek között a legerőteljesebb, hogy „az ínségmunka útján történő látszólagos foglalkoztatás demoralizál” (Munkanélküliség, 1914: 216). Hámori (2006) arra hivatkozik, hogy míg a munkából kirekesztettek megsegítése érdekében Csehszlovákia 1918-tól jogrendjébe iktatja és alkalmazza a munkanélküli-segély intézményét, addig Magyarországon az ínségmunkák rendszere vált általánossá, mert a szociáldemokraták kivételével mindenki a munkanélküli-segély ellen szavazott.

Az 1929–33. évi világválság idején az ínségesek támogatását szolgáló keretek is jelentősen szűkültek, s szigorították a forráshoz való hozzáférés feltételeit. Sokan voltak, akiket a rendelkezésre álló „dologházi kapacitás” sem tudott befogadni,⁹ így segélyre kényszerültek. 1931-ben életbe léptették a visszatérítési jogot, mely kimondta, hogy a közsegély a köznek való tartozás, melyet közadóként be kell hajtani, ha a segélyezett helyzete javul. *Az ínségeseknek pedig segély csak ellenszolgáltatás ellenében adható*. Vagyis őket ínségmunkára kell fogni. Az ínségmunka tehát kormányzati, önkormányzati szervezésben a közhatóság számára a köz érdekében

9 Magyarországon pl. a két világháború között összesen két elavult dologház volt, és az ítélkezési gyakorlat még ezeket sem vette igénybe. GÖNCZÖL Katalin adatai szerint 1921 és 1933 között évi 40–70 000 embert ítéltek jogerősen dologházra, s közülük egy évben mindössze 38 főt utaltak ide (GÖNCZÖL 1991).

végrehajtott munka volt, melynek fő céljaként a segítést emelték ki, és nem a produktivitást. Az ínségmunka alacsony színvonalon és megalázó körülmények között pótolta a kieső jövedelmet. A segélyezés ínségmunkához kötődő rendszerének bírálata, sőt elutasításának általános volta a harmincas évekre általánossá vált (TAMÁSSI 1936; ESZTERGÁR 1936; TEMESVÁRY 1940; HÁMORI 2006).

FÉJA Géza az ínségmunka nemkívánatos hatására a következő módon hívta fel a figyelmet: „Jött az ínségmunka, és lerontotta a még munkához jutó emberek helyzetét, mert a nagyüzemek az ínségmunka díját tekintették irányadónak, s napok alatt mélypontra zuhantatták a béreket. Közben pedig várost kellett csinálni, rendet kellett teremteni a vadrepülés zűrzavarában, intézményeket kellett alkotni a proletárok megmaradt fillérjeiből” (FÉJA 1938: 8).

TEMESVÁRY Imre országgyűlési képviselő 1940. február 8-án így érvelt a bérrendezés és az ínségmunka ellen a Tisztelt Háznak: „Meggyőződésem, hogy ugyanilyen módon a körülöttünk lévő nagyobb községekben és városokban, például Makón és Békéscsabán is, meg lehetne szüntetni a munkásbajokat, de redukálni tudnánk ezzel azokat az ínségmunkákat is, amelyek hatalmas összegeket emésztenek fel – így nálunk egy esztendőben körülbelül 250 ezer pengőt –, és tudjuk azt is, hogy ez az ínségmunka voltaképpen csak látszatmunka, mert csak arra alkalmas, hogy még a munkaszerető munkást is elszoktassa a rendes és produktív munkától” (kivonat a Képviselőház jegyzőkönyvéből 1940. február 8. 455. o.).

Az ínségmunka kudarcának világossá válása után, az állami szerepvállalás kibővülésének lehetőségével párhuzamosan jelent meg a produktív szociálpolitika gondolata, amely szintén abból indult ki, hogy a mezőgazdaságban megfelelő munkát nem lelő szegényeket, erkölcsi és gazdasági megfontolásból is, *az eddigieknél hatékonyabban kell munkára fogni* (SZIKRA 2008).

A második világháborút követően kialakuló teljes foglalkoztatás rendszere miatt a munkanélküliség és a segélyezés témája átmenetileg lekerült a napirendről. A nyolcvanas évek közepén azonban újra felmerül a kérdés: Mi történjen a munkából kiszoruló személyekkel? A pártállami vezetés a munkanélküliség első jeleire úgy reagált, hogy 1984-től közveszélyes munkakerülőknek bélyegezte a munka nélkül maradókat. A munkakerülést a szabálysértés hatálya alól a büntető törvénykönyv hatálya alá helyezte, s a munkanélkülieket szabadságkorlátozással járó szigorított kényszermunkára kötelezte.¹⁰

A rendszerváltást követően több település alkalmazta a „munkáért segélyt” módszert. Erre az 1987-től bevezetett közhasznú foglalkoztatás rendszere is lehetőséget biztosított. Az 1995-ben elfogadott Bokros-csomag végül valamennyi település esetében korlátozta,¹¹ munkához kötötte a munkanélküliek jövedelem-

10 Az 1984. évi 19. számú tvr. vezette be büntetőjogunkba a szigorított javító-nevelő munkát, amelyet fő büntetési nemként határoztak meg. Célja a munkakerülő, parazita életmódot folytató személyek munkára szoktatása, kötelezése volt. Az új jogintézményt a közveszélyes munkakerülés vétségét elkövetőkkel szemben szabhatták ki. Tartama 1–2 évig terjedt, „visszaesők” esetében 3 év lehetett. A közveszélyes munkakerülést az 1989. évi XXIII. törvény iktatta ki büntetőjogunkból, de maga a szigorított javító-nevelő munka csak az 1993-as Btk.-módosítással szűnt meg, miután a 13/1992. (VIII. 7.) IM-rendelet annak végrehajtását határozatlan időre felfüggesztette (NAGY-TOKAJI 1998: 322–324).

11 A korábbi időbeli korlát helyett 24 hónapban határozta meg a munkanélküliek jövedelemplótó támogatásának maximális idejét azzal a kitételrel, hogy támogatás további időszakra csak akkor állapítható meg, ha a munkanélküli

pótló támogatásának ismételt megállapítását. Abban az esetben, ha a munkanélküli továbbra sem tudott elhelyezkedni a nyílt munkaerőpiacon, a támogatást folyósító önkormányzat feladata volt, hogy a közfoglalkoztatás megszervezésével támogatott foglalkoztatásban a kötelező munkavégzéshez segítse. A foglalkoztatási kötelezettségnek többek között az volt a célja, hogy rendszeresen ellenőrizze a segélyben részesülők munkavégző képességét, de leginkább munkavállalási hajlandóságát.

A költségvetésből, ill. központi forrásokból finanszírozott, „jóléti típusú” közfoglalkoztatásnak – elsősorban a differenciált érdekrendszerhez, s kevésbé a célcsoport szükségleteihez igazodva – három formája alakult ki: a *közhasznú munka*, a *közmunka*, illetve a *közcélű munka*. A közfoglalkoztatással kapcsolatos fogalmak és jelenségek elemzését nehezíti, hogy a fenti közfoglalkoztatási formákon túl létezik a *közérdekű munka* intézménye is, melyet itt nem kívánunk részletesen tárgyalni.¹² A három közfoglalkoztatási forma között a különbség alapvetően három dologban ragadható meg: a finanszírozásban, a szervezésben és a bevonhatók körében.¹³

A közfoglalkoztatást összefoglalóan – tértől és időtől függetlenül, akár a dolgházak kezdetéig visszamenően, bár változó hangsúllyal – a következő kulcsszavakkal jellemezhetjük: *aktivizálás, szűrés, érdemes-érdemtelen kategóriákba sorolás, reintegráció, közfeladatok költségkímélő segítése, munkára nevelés*. Mit jelent ez a gyakorlatban? Abban egyetértenek a hatásvizsgálatokat végző hazai és nemzetközi szakértők is egyetértenek, hogy *a közfoglalkoztatás a foglalkoztatás problémáját nem oldja meg*, hiszen az elsődleges munkaerőpiacra való visszavezetés csak nagyon alacsony százalékban volt tapasztalható az eddigiek során is (O’LEARY 1998; OURS 2000; KLUVE–LEHMANN–SCMIDT 2004; PLANAS–BENUS 2006; HUDOMIET–KÉZDI 2008).

90, illetve 1996-tól 180 nap munkavégzést igazol (1996. évi XXII. törvény az egyes szociális ellátásokkal kapcsolatos törvények módosításáról).

12 A közérdekű munkát a Magyar Köztársaság Büntető törvénykönyvéről szóló 1978. évi IV. törvény 38 § (1) bekezdése a büntetések és intézkedések körében határozza meg. A közérdekű munkavégzést nem kívánjuk részletesebben elemezni, hiszen ebben az esetben nyilvánvalóan és bevallottan nem a foglalkoztatás, hanem a büntetés az elsődleges cél, mégis célszerű annyit megjegyezni, hogy a közfoglalkoztatás presztízisére, motiváló erejére rendkívül romboló hatással van a közérdekű munkavégzés léte. A párhuzamos alkalmazhatóságból adódhat ugyanis olyan helyzet, hogy ugyanazt a feladatot a közérdekű munkavégzésben részt vevő személyek büntetésből, míg a közfoglalkoztatást végző személyek lehetőségként, esetleg jutalomként látják el.

13 A közhasznú munka szabályait az 1991. évi IV. törvény 16/A §-a határozta meg, valamint a 6/1996. (VII. 16.) MüM-rendelet 12–16. §-a módosította. Ennek értelmében a közhasznú keretben szervezett programokat a Munkaerő-piaci Alap régióknak elosztott decentralizált keretéből finanszírozzák. A közcélű munkához [Szt. 36. § (2) bek. értelmében] a Munkaerő-piaci Alapból a költségvetésbe átadott pénzzel biztosítanak forrást, s az önkormányzatok a program megszervezését követően utólagosan hívhatják le a központi költségvetésből a felhasznált összeget. A közmunkát a Közmunkatanács szervezi, a finanszírozásban részt vesz a Munkaerő-piaci Alap, a költségvetés, és a támogatásért pályázó cégek, intézmények is hozzájárulnak a költségekhez. A közhasznú munka szervezését az önkormányzatok, önkormányzati intézmények, valamint civil szervezetek vállalhatják a pályázat útján elnyert forrásokra alapozva, a közcélű foglalkoztatásban a civil szervezetek nem vesznek részt, azt többnyire önkormányzatok, illetve az önkormányzat által működtetett intézmények és foglalkoztatási társaságok végzik. A közmunkában szervezőként a legtöbb esetben állami tulajdonú vállalatok játszanak meghatározó szerepet, de van kifejezetten az önkormányzatoknak, önkormányzati társulásoknak kiírt közmunkapályázat is. A foglalkoztatásba bevonható minden esetben regisztrált munkanélküli lehet, de a közcélű foglalkoztatás esetében csak azoknak a személyeknek a foglalkoztatása volt biztosított, akik az önkormányzatok által folyósított aktív korúak rendszeres szociális segélyében részesültek. 2009-től az „Út a munkához” program bevezetésétől némiképp módosult a helyzet. A változásokat a rendezett munkaügyi kapcsolatok követelményét érintő törvények módosításáról és egyéb, munkaügyi szempontból szükséges intézkedésekről szóló 2009. évi XXXVIII. törvény szabályozza (megjelent a *Magyar Közlöny* 2009/73. számában). Ez az új jogi keret több törvény módosítása mellett Zárórendelkezéseiben [11. § (16) és (17) bekezdései] módosítja a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény (Szt.) 36. §-ának több bekezdését, amely a közcélű munkavégzésre vonatkozik. A fenti törvény ezen szakaszai 2009. június 1-től hatályosak.

De képes-e a közfoglalkoztatás a tartós munkanélküliséget, ha nem is megoldani, de hatékonyan kezelni? Mekkora szerepe van a közfoglalkoztatási programokban a munkaerő-piaci pozíciók javításának, a képességek fejlesztésének, a beilleszkedésre való felkészítésnek vagy a munkavállalási hajlandóság szűrésének? A program milyen mértékig illeszkedik a piaczgazdaságok jóléti szolgáltatásainak rendszerébe? A kérdésekre a közfoglalkoztatások három típusának elemzése adhat választ.

Segély helyett köz(hasznú) munka

A közfoglalkoztatási programok közül elsőként a *közhasznú* foglalkoztatás jelent meg a rendszerváltás okozta társadalmi problémák kezelésére Magyarországon. Az 1987-es esztendőben nyílt lehetőség a települések számára, hogy a növekvő munkanélküliséget tapasztalva, s az ebből adódó jövedelemhiányt azonosítva közhasznú foglalkoztatást szervezzenek a legnehezebb helyzetben lévő csoportok számára.¹⁴ Az ÁBMH és a PM közös tájékoztatója többek között előírta, hogy közhasznú foglalkoztatásra vonatkozó kérelmet csak a megyei (fővárosi) vb munkaügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szerve terjeszthet elő. Az ÁBMH döntött a forrásra irányuló kérelem befogadásáról. A szabályzat a továbbiakban arról is rendelkezett, hogy a közhasznú foglalkoztatás céljából kialakított munkakörben csak *„önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó személy alkalmazható”*. Vagyis csak az arra érdemes szegények számára biztosították a munkaerőpiacra való visszalépést, igaz, maximum 2 hónapra.

A közhasznú foglalkoztatás kezdeti tapasztalatait három esettanulmány dolgozta fel. NAGY Gyula egy megyeszékhelyen 1987 telén beindított közhasznú programról számolt be (NAGY 1989). A szerző a foglalkoztatást leginkább szociálpolitikai jellegűnek tartja. Ugyanakkor jelzi, hogy a munkát olyan nehéz fizikai munkakörben szervezik, amelyre alacsony presztízse miatt egyébként is nehezen találnának munkaerőt. Így már a kezdetekkor kitűnik, hogy a közhasznú foglalkoztatás nem hoz létre új státust, csupán a meglévőt alakítja át. A szerző a diszfunkciók okait kutatva arra a következtetésre jutott, hogy a közhasznú foglalkoztatás szervezői nem alkalmasak szociális-foglalkoztatási feladatok szervezésére, lebonyolítására, mert nincs reális képük a foglalkoztatásba vont munkaerő-piaci rétegről, közömbösek a probléma megoldása iránt, nincsenek szakmailag felkészülve a feladatra, s nem motiváltak a valódi megoldások keresésében (NAGY 1989). ZÁVADA Pál és BORISZA Gyula (1988) tanulmányaikban szintén egy-egy

¹⁴ A megyei munkaügyi szolgáltató irodák számára a nyolcvanas évek második felében mind nagyobb terhet jelentett az a nagyszámú munkanélküli, akinek a munkába közvetítése nem járt sikerrel. Lehetséges megoldásként 1985-ben szakértői javaslat készült az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal számára, mely a közhasznú foglalkoztatás bevezetését javasolta. Az ÁBMH azonban ilyen célra nem tudott keretet biztosítani. A hivatal csak egy évvel később fogalmazott meg konkrét javaslatokat „a munkakerülő életmódot folytatók munkába helyezésének tapasztalatai”-ra hivatkozva: „Az életmódjuk miatt nehezen munkába állítható személyek foglalkoztatási feltételeinek javítása érdekében, különösen a munkahelybővítés és a közhasznú munkák biztosítása céljából 1987. évi felhasználással 30 millió forintot biztosítani kell” (BORISZA 1988: 6). Ennek eredményeként született az ÁBMH és a Pénzügyminisztérium közös tájékoztatója a közhasznú foglalkoztatásról (8.001/1987. [MU K.15.] ÁBMH-PM számú együttes tájékoztató a közhasznú munkavégzésről).

vidéki város közhasznú foglalkoztatásának tapasztalatait összegezték. BORISZA már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy elengedhetetlen a közhasznú foglalkoztatás kombinálása más eszközökkel, pl. képzéssel, mert ebben a formában lehet csak esély az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedésre. Mindenképpen szükségesnek tartották a szerzők továbbá a felajánlható munkakörök vizsgálatát, s differenciáltabb tevékenységszerkezet kialakítását a közhasznú foglalkoztatás keretein belül.¹⁵ Az első programok tapasztalatait összegezve az is megfogalmazásra került, hogy a közfeladatot ellátó munkáltatók mellett más szereplőket is be kellene vonni a foglalkoztatásba. A kutatók konkrétan a nonprofit szereplőket nevezik meg, mint a közhasznú foglalkoztatásban lehetséges foglalkoztatókat. A javaslatok azonban nem (vagy csak részben) épültek be a foglalkoztatás bővítését célzó szabályozórendszerbe, és a közhasznú foglalkoztatás sok vonatkozásban – a feltételek alapvető változása ellenére – ma is az eredeti formában valósul meg.¹⁶

A helyi tanácsok – a munkanélküliség átmeneti jellegében bízva – ezzel a foglalkoztatási formával igyekeztek kezelni a jövedelem nélkül maradt családok problémáit a szocializmus utolsó éveiben. A közhasznú foglalkoztatás a rendszerváltást követően az önkormányzatok szervezésében a legnagyobb létszámot érintő „aktív munkaerő-piaci eszközzé” vált, s maradt egészen napjainkig.

A közhasznú munka nemzetközileg elfogadott *definíciója* szerint: „a közhasznú foglalkoztatás, mint a munkanélküliség alternatívája, az állástalanok munkaerő-piaci reintegrációját átmenetileg biztosító kényszermegoldás, amely a piaci erők természetes munkahelyteremtő képességének az elégtelensége miatt, a versenyszféra működését nem zavaró módon hoz létre közpénzek támogatásával pótlólagos munkaalkalmat a közületi és nonprofit szektor közérdekű feladatainak ellátására. Résztevői csak állami munkaügyi szervezetek által kiközvetített munkanélküliek lehetnek” (FREY 1993: 30).

A közhasznú munkások többsége (80,3%-a) a 2008-as esztendőben is alacsony kvalifikációt igénylő kommunális jellegű munkát végzett. Egészségügyi, szociális területen a résztvevőknek csupán 4,5%-a, művelődéssel, oktatással kapcsolatos munkakörökben pedig a közhasznú munkások 3,5%-a dolgozott. A nehéz fizikai munka azért is kiemelendő, mert az adatok elemzése során kiderül, hogy a közhasznú program résztvevőinek korösszetételét az idősebb munkavállalók határozzák meg. A férfiak körében 41,7% a 45 év feletti aránya. Az 50 év fölöttiek körében még inkább a férfiak jelenléte a meghatározó. A magas életkor mellett az alacsony iskolai végzettség is rontja a közhasznú foglalkoztatásban részt vevő munkavállalók munkaerő-piaci esélyeit. A résztvevők többsége legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végzett (55,8%), s a támogatottak 10,2%-ának még nyolc befejezett osztálya sincsen (TAJTI 2009: 27–28).

15 Erre az 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról a számtalan módosítás ellenére máig nem biztosít jogszabályban garantált keretet.

16 A közhasznú foglalkoztatást a rendszerváltást követően először a Foglalkoztatási törvény (1991. évi IV. törvény) 16. § (3) bekezdése szabályozta, majd a 6/1996. (VII. 6.) számú, a foglalkoztatást elősegítő támogatásokról szóló MÜM-rendelet foglalta egységes keretbe.

A közhasznú foglalkoztatás szervezésében elsődleges szerepet játszó önkormányzatok, valamint önkormányzati intézmények mellett lehetőség nyílt a civil szervezetek foglalkoztatóként való bevonására is. A közfoglalkoztatási formák között ez az egyetlen, amely közvetlen szereplőként számít a harmadik szektor szervezeteire. Ezt azért szükséges kiemelni, mert a közfoglalkoztatási formák szervezésében Európában és az Amerikai Egyesült Államokban is kiemelt szerepe van a nonprofit szervezeteknek a foglalkoztatás bővítésében, s jelentős szerep hárul a piaci partnerekre is a közfoglalkoztatás keretében szervezett programok megvalósításában. A legsikeresebb példa a piaci partnerek bevonására a Szlovákiában a 90-es években megszervezett közfoglalkoztatási program, ahol az állami, önkormányzati szereplőket kizárták a közfeladatok (nagy beruházások) kivitelezésére irányuló pályázatokból, s a nyertes piaci partnereknek előírták a munka nélküli személyek közfoglalkoztatásba vonását. Különösen jelentőssé válik a program foglalkoztatási hatása 1995 után, amikor az EU által finanszírozott nagyberuházások kivitelezésénél jelentek meg a közfoglalkoztatásba vont személyek (HUDOMIET–KÉZDI 2008).

1. táblázat: A választ adók közül a követéskor munkában állók aránya a 2008. évben befejezett programoknál régióként

Régió	Munkaviszonyban nem állók			Munkaviszonyban állók képzése	Támogatott vállalkozók	Bértámogatással foglalkoztatottak	Közhasznú munkán foglalkoztatottak	Pályakezdők munkatapasztalt-szerzési támogatása
	Ajánlott képzés	Elfogadott képzés	Összesen					
Közép-Magyarország	43,7	40,3	43,5	73,2	91,0	69,8	1	100,0
Közép-Dunántúl	40,1	52,7	41,2	100,0	87,9	68,8	0,3	50,0
Nyugat-Dunántúl	44,9	48,3	45,3	93,2	82,9	72,3	1,9	0,0
Dél-Dunántúl	41,2	50,4	44,7	89,3	82,6	64,1	0,5	50,0
Észak-Magyarország	35,9	60,6	40,1	98,7	84,1	63,9	0,4	50,0
Észak-Alföld	41,5	37,4	40,8	96,1	80,9	61,4	0,5	88,9
Dél-Alföld	50,3	46,6	49,2	100,0	80,4	67,8	1,6	76,9
Összesen	42,2	48,0	43,2	93,9	83,6	65,0	0,8	74,6

Forrás: TAJTI J.: A 2008-ban befejezett aktív munkaerő-piaci programok hatékonyságának értékelése. Budapest, Foglalkoztatási és Szociális Hivatal 2009. 12. p.

Magyarországon a piaci szereplőket a közfoglalkoztatásból már első formáinak megjelenésekor kizárták. Nem szervezhetett ugyanis közfoglalkoztatást az, aki a végzett tevékenységért ár- és díjbevételekben részesült.¹⁷ Vagyis elsődlegesen

17 Ft. 16/A § (1) bek. d) pont: a foglalkoztató „...a foglalkoztatás által nyújtott szolgáltatás ellenértékéért más szervtől díjazásban nem részesül”.

állami, önkormányzati, s másodsorban közfeladatokat ellátó civil szervezetek véghezvették a közfoglalkoztatási programok szervezését, koordinálását. Ez jelentős mértékben befolyásolta, hogy a programok tranzitív jellege minimális mértékben érvényesülhetett, hiszen a rendszerváltást követő folyamatos államháztartási reformok és állami önkormányzati intézmények takarékosági hullámai még a meglévői munkavállalói kört is veszélyeztették. Jelentős bővülésre nem kínálkozott lehetőség.

Az aktív eszközökben részt vevők között arányait tekintve a 2008-as esztendőben is első helyen szerepelt a közhasznú foglalkoztatás. Igaz, ezek a foglalkoztatási ciklusok meglehetősen rövidek, s a résztvevők egy-egy közhasznú státuson gyakran (átlagosan negyedévente) cserélődnek. Nem csupán a résztvevők száma szerint érdemel kitüntetett figyelmet a közhasznú foglalkoztatás, hanem a ráfordítás mértékét illetően is. A 2008-as esztendő aktív munkaerő-piaci eszközökre fordítható 38 milliárd forintos keretéből több mint 11,75 milliárdot a közhasznú foglalkoztatás keretében használtak fel. Még a képzésre és a foglalkoztatást bővítő támogatásokra is kevesebbet fordítottak, mint a közhasznú foglalkoztatásra. Ha mindemellett azt is figyelembe vesszük, hogy több mint 9,5 milliárd forint volt a közmunka éves kerete, s közel 14,7 milliárd forint került ebben az évben a közcélú foglalkoztatás megszervezésére, akkor határozottan mondhatjuk: a közhasznú foglalkoztatás kiemelt szerepet tölt be az aktív munkaerő-piaci eszközök között (GÁCSNÉ 2008). S bár a forrásfelhasználás tekintetében az egyik legköltségesebb program volt, a legkisebb eredményeket hozta: az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedők aránya alig 0,8% volt. Az eredményeket elemezve az Állami Foglalkoztatási Hivatal szakértője is így vélekedik: „A közhasznú foglalkoztatás magas súlya az aktív eszközök között nem tekinthető kívánatosnak, elsősorban azért, mert ez az eszköz nem tud a résztvevők számára perspektivikus, tartós megoldást nyújtani. A közhasznú foglalkoztatás befejeződésével ugyanis a résztvevők többsége ismét munkanélkülivé válik vagy újabb támogatott foglalkoztatásba kerül, s jelentős a közhasznú munkából a szociális ellátórendszerbe kerülők aránya is” (TAJTI 2008: 33).

A közhasznú foglalkoztatás dominanciája főként a fenti okok miatt nem ilyen általános Európa többi országában. A köz érdekében szervezett foglalkoztatási formák közül sokkal inkább elterjedt az, amit nálunk a közmunka fogalma ír körül.

Közmunkások Magyarországon

A közmunka, bár napjaink egyik legfiatalabb aktív munkaerő-piaci eszközeként lépett be a közfoglalkoztatások rendszerébe, már a XIX. században is fellelhető volt.

A dualizmus korában születő 1870. évi X. törvénycikk a közmunkán belül a nemzeti jelleg hangsúlyozását, erősítését szolgálta, melyben nagy szerepet játszott az 1867-es kiegyezés. Az 1870-es törvény írta elő a Fővárosi Közmunkák Tanácsának felállítását. Az akkori miniszterelnök, Andrassy Gyula gróf az új szervezet célkitűzését a következőben fogalmazta meg: „...A fővárosnak nemzeti szempont-

ból való fejlesztése” (HALMOS 1999: 12). Így került sor Budapest mai arculatának kialakítására, amiben az előbb említett intézmény jelentős szerepet játszott. A közmunka elősegítette a város fejlesztését és fejlődését. 1871-ben a közmunkatanács főforgalmi vonalak tervezésére, terek kijelölésére, nyilvános épületek felépítésére, csatornázás, vízvezetés, világítások megvalósítására, fásításra, parkosításra írt ki pályázatot, melynek eredménye többek között az Andrássy út, a millenniumi emlékmű, a földalatti vasút és az Operaház lett. A Közmunkák Tanácsának programjában ekkor a foglalkoztatás másodlagos volt. Elsődleges feladatként a városfejlesztést foglalmazták meg, a kormány ugyanis a főváros fejlesztésének támogatására alapította a Közmunkák Tanácsát, amikor is Pest, Buda és Óbuda egyesítésével, valamint az említett fejlesztések megvalósításával 1873-ra egy európai színvonalú fővárost kívánt létrehozni. A közmunkaprogram születésekor a XIX. század végén a munkaerőt a fenti feladatok ellátásához a fővárosba áramló agrárproletariátus biztosította. A nagyipar szerveződése még nem érte el azt a szintet, ami ezt a létszámot foglalkoztathatta volna, s az ellátási problémák elkerülése érdekében az állam olyan közösségi feladatok finanszírozását kezdeményezte, amelyek átmenetileg megoldották a foglalkoztatási válsághelyzetet, ugyanakkor nagyon határozott elvárás fogalmazódott meg a közfoglalkoztatásba befektetett források végtermékeivel kapcsolatban is. A piaci elvekhez híven *nem a foglalkoztatási folyamatra önmagára, hanem az annak eredményeként előállt konkrét végtermékre koncentráltak.*¹⁸

Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi a két világháború között a nagy gazdasági világválság idején is itthon és külföldön egyaránt. Az állami beavatkozás a keynesi logikának megfelelően hozzájárult ahhoz, hogy a munkaerő a közfeladatok ellátása során megfelelő módon hasznosuljon, a korábbi munkanélküliek a munkavégzés során jövedelmet szerezzenek, s élénkítsék a belső fogyasztást – ezzel is elősegítve a kereslet-kínálat egyensúlyának újbóli helyreállítását.

A napjaikban megfogalmazott vélemények többsége megegyezik abban, hogy *a közmunkák az egyes országok gazdaságának fejlődésében jelentős szerepet játszanak. Egyrészt lehetővé teszik a gazdaság infrastruktúrájának fejlesztését, másrészt nagymértékű és állandó munkát, illetve piacot biztosítanak az ország iparának, ezáltal munkát adnak a munkásságnak.*

A gazdasági válsághelyzet idején tehát a közmunka a foglalkoztatás bővítésének egyik lehetséges formája. Erre Európában is volt példa az útépités, talajjavítás, vasúti hálózatfejlesztés stb. területén. Az USA-ban 1930-ban jött létre a Közmunkaügyi Hivatal, amely a New Deal programja keretében megrendezésre kerülő Tennessee folyó völgyének szabályozását segítette. A New Dealhez hasonló programok Németországban és a skandináv országokban is megszervezésre kerültek.

A két világháború között Magyarországon szerveződő Közmunkatanács is hasonló célokkal jött létre, s jogi értelemben nagy autonómiával rendelkező hatóság

¹⁸ A közmunka szerveződésekor tehát nem elsődlegesen azok a szociális szempontok érvényesültek, hogy kerüljön be a munkanélküli a foglalkoztatásba, és ezáltal jusson – alapvetően az elért teljesítménytől függetlenül – jövedelemhez. Az *eredményorientált foglalkoztatás* esetében fontos a teljesítmény, a hatékonyság, a szervezettség. A *tevékenységorientált programok*ban pedig mindezekkel szemben a bevonódás, az érintettség és az alapjövedelem biztosítása áll előtérben.

volt, melynek hatóköre kizárólag a fővárosra terjedt ki. 1938-ban vetődött fel az a gondolat, hogy tevékenységébe vonják be a vidéki városokat is. 1945-ben újra megalakult a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a háborús károk rendezésére. Tevékenységét a pártharcok jelentős mértékben akadályozták, s a politikai küzdelmek 1948 végén a Közmunkák Tanácsának is a megszüntetéséhez vezettek.

Az 1996-ban újrainduló program sok hasonlóságot mutatott a századforduló előtt és a két világháború között sikeresen működő fővárosi közmunkaprogramokkal. *Céljait* tekintve is megegyezik abban, hogy a munka nélkül lévő személyek számára hasznos, társadalmilag elismert, új értéket teremtő foglalkoztatást igyekezett szervezni. A közmunka intézménye a létrejötté óta azonban több szervezési, tartalmi, gyakorlati stb. változáson ment keresztül.

A programok működésében nagy szerepet játszott az 1996-ban újra megalakított Közmunkatanács, amely elé kettős célt tűztek. Egyrészt a kormányzati foglalkoztatáspolitikai élénkítése volt a feladata, másrészt az aktív foglalkoztatás erősítése a passzív segélyezés rovására. Az alapító okirat szerint funkciója a következő területekre terjedt ki: fejlesztési programok szervezése, koordinálása, lehetőségek feltárása, költségvetési támogatások elosztása, beszámoltatás, és ellenőrzés az Országgyűlés vagy a Kormány által meghatározott célok elérése érdekében.¹⁹

Ezáltal a korábban a fővárosra koncentrált foglalkoztatás helyett napjainkban az *egész országra* kiterjedő programok megvalósulását támogatja. Főként a foglalkoztatási szempontból *többszörösen hátrányos térségekben biztosít munkalehetőséget*, és teremt új értéket a helyi és/vagy állami célok megvalósításával. A programok megvalósítására először 1996-ban *pályázhattak* a települési önkormányzatok és társulásaik, valamint a minisztériumok irányítása alatt álló közfeladatokat ellátó önálló jogi személyiségű szervezetek. 1997-ben már a települési határokat átlépve térségi, regionális programok szerveződtek társadalmilag hasznos tevékenységek elvégzésére. 1997-ben országos szinten 1374 településen, 1998-ban már 18 megyében, a települések közel egyharmadában, főként a társadalmilag-gazdaságilag elmaradott, a munkanélküliségtől sújtott településeken valósult meg a foglalkoztatás (HALMOS 1999: 16). Továbbra is a leghátrányosabb foglalkoztatási helyzetben lévő megyéket (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok) érintette leginkább a program. Az igényelt támogatás meghaladta az e célra fordítható forrás nagyságát, ami szintén azt mutatja, hogy a települések nagyobb érdeklődést mutattak a közmunkaprogramok iránt.

¹⁹ A közmunkát szabályozó jogi háttérrel képező rendeletek: 6/1996. (VII. 6.) MüM-rendelet a foglalkoztatást elősegítő támogatásokról, valamint a Munkaerő-piaci Alapból foglalkoztatási válsághelyzetek kezelésére nyújtható támogatásról 49/1999. (III. 26.) Korm.-rendelet a közmunkaprogramok támogatási rendjéről. A közmunka támogatása 2001 óta már csak egyedi pályázat útján történhet, és a munkaerő-piaci szempontból leghátrányosabb településeket és térségeket, valamint társadalmi csoportokat részesíti előnyben. Támogatási rendjét a 49/1999. (III. 26.) Kormányrendelet tartalmazza. A közmunkát legújabbban a 199/2008. (VIII. 4.) sz. Kormányrendelet a közmunkaprogramok támogatási rendjéről szabályozza. A közmunkaprogramok finanszírozása pályázati eljárás alapján a központi költségvetési forrásból történik. A vissza nem térítendő támogatás a foglalkoztatott személyek munkabérére, a munkaalkalmassági vizsgálat költségeire, a munkaruha, egyéni védőeszköz, továbbá kis értékű tárgyi eszközök költségeire terjedhet ki. További feltétel, hogy a támogatott szervezet az igényelt támogatás 10%-ával hozzájárul a megvalósításhoz, legalább 100 fő foglalkoztatását vállalja, a támogatás összeg 80%-át a foglalkoztatottak munkabérére és járulékeinak kifizetésére fordítja, illetve a programot tekintve más központi költségvetési támogatásban nem részesül.

A legfőbb célkitűzés volt a kilencvenes években is, mint az előző században, hogy a munkából kieső személyek számára hasznos, a társadalom számára is elfogadható, új értéket létrehozó foglalkoztatási forma szerveződjék. A szándék ellenére a megvalósításban alapvető különbséget tapasztalunk a két korszak között. A Pest, Buda és Óbuda egyesülését támogató Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870) szervezte a főváros képét ma meghatározó nagy beruházások jelentős részén a közmunkások foglalkoztatását. A századforduló közmunkásai nem csupán segédmunkásként dolgoztak a nagyszabású építkezéseken, hanem sok esetben szakmailag igényesebb munkaköröket is betölthettek. A közmunka eredménye így legtöbbször látványos volt, s a foglalkoztatási forma a közösség, a társadalom számára általánosan elfogadott, elismert tevékenységgé vált. A közfoglalkoztatás szervezésekor a legtöbb európai ország ma is ilyen célokat – nagyberuházások, infrastrukturális fejlesztések stb. – állít az elvégzendő munkák középpontjába. A kilencvenes években induló, napjainkban is szervezett közmunka gyakorlata azonban Magyarországon alapjaiban eltért ettől.

A különbség nem csupán abban érhető tetten a XIX. századi programhoz vagy az európai közfoglalkoztatási modellekhez képest, hogy napjaink közmunkája nem érintkezik a piaci szereplőkkel, hanem abban a vonatkozásban is, hogy ma a közmunkások tevékenysége nem a fejlesztésekre, hanem a meglévő értékek megóvására koncentrálnak. *A nagyberuházásokon nincsenek jelen a közmunkások!* Jelentős mértékben változott a közmunkával szemben megfogalmazott közmegítélés is. A vélemények sokszínűek.²⁰ Az egyik csoport szerint a közmunkások olyan tartósan munka nélkül lévő személyek, akik nincsenek már a teljesítőképesség elfogadható szintjén, s szaktudással a legtöbb esetben nem is rendelkeznek – ezért még a jogszabályi kötöttségek feloldása esetén sem foglalkoztatnák szívesen a piaci szereplők a közmunkásokat. Más vélemények azt hangsúlyozzák, hogy nem csupán a teljesítőképesség, hanem a motiváció hiánya is akadályozza a közmunkásokat abban, hogy komoly munkát, szakértelmet igénylő feladatot bízzanak rájuk. Vannak olyan vélemények is, hogy a közmunka – különösen az ország keleti felében – a romák foglalkoztatására irányuló munkaerő-piaci eszköz, melynek nem az a célja, hogy új értéket termeljen, hanem hogy a szociális ellátásra való jogszerző időt legyen hol megszereznie a különben munkából/szociális ellátásból kiszoruló társadalmi rétegnek.

A közmunka keretében foglalkoztatott személyek többsége férfi. Ez főként a munka jellege miatt alakul így, a közmunkák keretében a legtöbb esetben ugyanis nehéz fizikai munkát kell végezni. A tevékenység jellege, s nem utolsósorban a szaktudás hiánya nagymértékben akadályozta, hogy a közmunkaprogramokon belül kedvezőbb nemi arány alakuljon ki. A közmunkákban a 40–49 éves kor közötti korosztálynak a legmagasabb a részvételi aránya, a közmunkások 31,3%-a

²⁰ Az itt megfogalmazott vélemények az aktív munkaerő-piaci eszközökkel kapcsolatos kutatások során készült interjúk összegzése alapján kerültek kiemelésre. (Háttéranyagként a szerző által vezetett következő kutatások zárótanulmányai szolgáltak: „A közmunkaprogramok foglalkoztatási és gazdasági hatásai Magyarországon” c. kutatás, 1999–2001, megbízó: Országos Közmunkatanács Titkársága; „A komplex, integrált és differenciált kísérleti foglalkoztatási programok”, 2001–2002, megbízó: OFA; „Küzdölem a munka világából való kirekesztődés ellen”, 2004–2006, ESZA-PHARE; „A szociális és foglalkoztatási szolgálatok közötti együttműködés”, 2007–2008, megbízó: SZMI.)

ebből a korcsoportból kerül ki. 50 év fölötti a foglalkoztatottak csak 15,3%-a, s pályakezdőként is (24 éves korig) csupán 13% kapcsolódik be a munkába. *Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben a két szélső korosztály részvétele igen magas*, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben a 24 év alattiak részvétele kiugróan magas a többi megyéhez képest (Borsodban meghaladja a 40%-ot!).²¹ Ezek a megyék a legmagasabb munkanélküliségi rátákkal vezetik az országos listát. Az elhelyezkedési gondok nem korlátozódnak az idősebb, szakképzetlenebb munkavállalókra, itt a fiatalabb és szakképzettebb munkaerőnek sem kínálik munkalehetőség a versenyszférában. Az ÉK-i megyék foglalkoztatási gondjaikat tehát még a pályakezdők esetében is csak a közmunka keretein belül tudják enyhíteni. Vas, Győr-Moson-Sopron és Tolna megyékben ugyanakkor a 24 év alattiak részvételi aránya a közmunkaprogramokban nem éri el az 5%-ot. A kedvezőbb munkanélküliségi rátával rendelkező megyék így alapvetően nem a pályakezdők problémájának kezelésére használják a közmunkaprogram kereteit, hanem az 50 év fölöttiek munkába vonására. A Tiszától keletre lévő programokban a munkanélküliek tehát az átlagos életkornál lényegesen fiatalabbak, míg a Dunától nyugatra lényegesen idősebbek.

A programok profilja és a közmunkások kormegoszlása is érdekes összefüggést mutat. A középület-felújítás és az árvízvédelem egyértelműen a fiatalabb kohorszok programja. A „vízválasztó” itt a 35 éves életkor, a környezetvédelmi programok főként a 35 fölöttieket fogadják be. A közúthálózat fenntartását vállaló programok esetében a legkiegyenlítettebb a korszerkezet. Az árvízvédelmi és középület-felújító programok esetében legalább két tényezőre vezethető vissza a fiatal korstruktúra. Egyfelől nem szabad megfeledkezni a földrajzi megoszlásról. Típusát tekintve a keleti régióban több árvízvédelmi programmal találkozunk, s itt a magasabb munkanélküliségi ráták miatt eleve több fiatal kerül be a programba. A másik tényezőt a programvezetőkkel készített interjúk során a megkérdezettek hangsúlyozták: itt lényegesen nehezebb a fizikai megterhelés, mint egyéb programokban, s az idősebb generáció már nem bírja erővel a feladatok ellátását. A 19 év alattiak főként betanított és segédmunkát végeznek.

A közmunkaprogramban részt vevők közel harmada korábban jövedelempótló támogatásban, szociális ellátásban részesült, vagyis tartósan munka nélkül volt. A résztvevők közel fele olyan regisztrált munkanélküli volt, akinél a munkanélküliség időtartama nem haladta meg az egy évet. A tartósan munka nélkül lévők alacsony részvételi arányát a fentiekén túl a kutatás eredménye szerint részben az is magyarázza, hogy a rendszeres szociális segélyben részesülők jelentős része nincs abban az állapotban, hogy nehéz fizikai munkát tartósan el tudjon látni.

A közmunkások legfontosabb statisztikai jellemzőinek áttekintése után a réteg jellemzői a következőkben foglalhatók össze: férfiak, alacsony jövedelmi kategóriában, akik betanított munkásként dolgoznak. Az ország keleti felén inkább fiatalok

²¹ Az adatok forrása a szerző 1999–2001 közötti követő vizsgálatai a közmunkások teljes mintájának nyilvántartása alapján. A követő vizsgálatra a megbízást az Országos Közmunkatanács Titkársága adta. A kutatás keretében valamennyi közmunkába bevont foglalkoztató és munkavállaló adatlapot töltött ki, melyben a legfontosabb szociodemográfiai mutatóira kérdeztünk rá.

és középkorúak, a nyugati felén inkább idősebbek. Többségük regisztrált munkanélküli státusból érkezik, nem tartós munkanélküli, az ellátó rendszerben „körbeforgó” (közmunka-járadék–szociális támogatás–közmunka). Annak ellenére, hogy a közhasznú és a közcélú foglalkoztatással összevetve a közmunkában jelenik meg legmarkánsabban a programszerű működés elve és a mérhető teljesítménykövetelmény, a közmunka sem tudja átlépni az ínségmunka kereteit. *A közmunka a peremhelyzetű, de jó fizikumú munkavállalói csoportok szezonális foglalkoztatásává vált, ahol a produktivitásra vonatkozó elvárások a jóléti szempontok mögött csak másodlagosak. A támogatott programokban többnyire a legreménytelenebb, legkilátástalanabb helyzetben lévő munkanélkülieket foglalkoztatják, és ezen belül is magas a romák aránya (HALMOS 1999). A munkavállalóként részt vevők tehát sem képzettség, sem társadalmi státus, sem kapcsolatrendszer tekintetében, sem a munkatapasztalatot illetően nem rendelkeznek azzal a tőkével, amivel az elsődleges munkaerőpiacon is elvárt produktivitást állíthatnánk elsődleges követelményként eléjük. Függetlenül tehát attól, hogy a politika s a köznyelv e foglalkoztatási forma esetében a közmunka megjelölést használja, lényegi vonásai nem különböznek az ínségmunkától. A segély/jövedelem feltétele itt is a végzett munka.* Ennek formája: nehéz fizikai munka, többnyire a szabadban, az időjárás viszontagságainak kiszolgáltatottan, a „köz szemé előtt”, sokszor megalázónak minősített körülmények között végzett tevékenység, alacsony presztízsű feladatok ellátása, akárcsak az ínségmunkák esetében. Célja, illetve hasznossága is sok tekintetben az ínségmunka sajátosságait tükrözi vissza. Itt is megkövetelhetnek bármilyen értelmetlennek tűnő munkát a segélyfizetés „legitimálására”, s azért, hogy a végzett tevékenység visszatartsa a munkavállalót attól, hogy veszélyeztesse a fennálló gazdasági rendet. Emellett meg lehet vonni azoknak a személyeknek a további ellátását, akik a felajánlott munkavégzést nem fogadják el. Érvényesül továbbá a jövedelem és a munkakörülmények terén a „kevésbé választhatóság elve” is, hogy „semmilyen tekintetben ne legyen vonzó” a nyílt munkaerő-piaci lehetőségekkel szemben a felajánlott közmunka. Mivel a produktivitás a napjainkban szervezett közmunkáknál sem elsődleges elvárás, sok esetben a végzett munkák értelmetlenek, demoralizálóak, s messze nem töltik be azt a feladatot, hogy vagy a köz számára hozzanak létre értéket, vagy a munkavállalót segítsék vissza a nyílt munkaerőpiacra.²² A programok működéséről készült adatfelvételek nem igazolják a program hatékonyságát.²³ Mindezek eredményeként megállapíthatjuk, hogy *az ilyen körülmények között szervezett közmunkák inkább a két világháború közötti korszak „ínségmunkáihoz”, semmint közmunkáihoz hasonlíthatók. Ennek megfelelően napjaink közmunkáinak „workfare” jellege nyilvánvaló. A javakhoz való hozzáférés feltételeként állított munkavégzésről van szó, nem pedig tartósan*

22 A foglalkoztatást szabályozó jogszabályok szerint a közhasznú és a közmunka a foglalkoztatási rehabilitációt és az elsődleges munkaerőpiacra való visszatérést hivatott segíteni.

23 Az 1999-ben Budapesten (ORSÓVAI–PALOTAI–PALINKÓ 2000), majd 2001-ben 4 megyében (FAZEKAS 2001) készült adatfelvételek és a 2001-ben az Állami Számvevőszék által megvizsgált 95 település közfoglalkoztatási tevékenységének eredményei azt mutatták, hogy a közfoglalkoztatási programok a tartós foglalkoztatás emelkedéséhez minimális mértéken járultak hozzá. Az MTA KTI-ben 2007-ben NAGY Gyula által vezetett kutatás azt igazolta, hogy e tekintetben a legutóbbi években sem történt változás.

fennmaradó új értéket teremtő közfeladatok ellátásáról. Így érthető, hogy miért olyan nehéz laikusként különbséget tenni a közmunka és a közhasznú munka között. A hasonló tevékenység, hasonló jövedelem, hasonló munkavállalói kör mellett elenyészőnek tűnő különbség, hogy más a program finanszírozási forrása és a szervezők köre. De maga a célcsoport, a foglalkoztatottak köre, bármelyik programban legyen is, „köz munkásként” azonosítja magát.

A közcélú munka

„A közcélú munka a települést érintő közfeladat ellátása céljából szervezett munka, amely magában foglal minden olyan tevékenységet, amelyet valamilyen jogszabály önkormányzati feladatként fogalmaz meg. A közcélú munkák körébe tartozó feladatok lehetnek közfeladatok, valamint olyan közhasznú tevékenységek, amelyek ellátására az önkormányzatot jogszabály kötelezi, valamint e körbe tartoznak az önkormányzat által önkormányzati rendeletben önként vállalt feladatok is” (ÖRDÖGH 2002: 39). A fentiek arra engednek következtetni, hogy az önkormányzat által szervezhető foglalkoztatási lehetőségek között (közhasznú, közcélú, közmunka) nincs alapvető különbség a munka tartalmát illetően a jogalkotó szándéka szerint sem.

A közcélú munka a többször módosított, 1993. évi III. törvényben szabályozott, rendszeres szociális segély igénybevételének feltételei között szerepel. *Bevezetésére* 1998-ban került sor,²⁴ azonban csak 2001-től erősödött meg e közfoglalkoztatási forma szervezése (KOMKA 2004). Ennek oka a 2000. május 1-jétől alkalmazandó törvénymódosítás, amely átalakította a munkanélküliek támogatási rendszerét, s előírta az aktív korúak rendszeres szociális ellátásában részt vevők számára a munkakötelezettséget (legalább 30 nap)²⁵ (ÖRDÖGH 2002).

2009. március 31-ig a közcélú munka keretében *foglalkoztathatók* körébe tartoznak a rendszeres szociális segélyre jogosultak, a munkaügyi központtal vagy a települési önkormányzattal legalább egy évig együttműködők, valamint a rendszeres szociális segélyre az álláskeresői támogatásra való jogosultságuk miatt már nem jogosult nem foglalkoztatott személyek.²⁶ A gyakorlat azt mutatja, hogy az aktív korúak rendszeres szociális segélyéért folyamodók részére elsősorban közcélú munkát szerveznek. Így tehát csekély az esélye annak,

24 Az önkormányzatnak lehetősége volt a támogatást igénybe vevőt együttműködésre felszólítani, s közfoglalkoztatásba vonni. Az 1993. évi III. törvény 1996. évi módosításakor (1996. évi XXII. törvény az egyes szociális ellátásokkal kapcsolatos törvények módosításáról) előírták, hogy az ellátásban részesülőknek kötelező a családsegítővel való kapcsolattartás.

25 2000. május 1-jével megszűnt a munkanélküliek jövedelempótló támogatása. Ez azt jelentette, hogy a munkanélküli-járadékot kimerítők és szociálisan rászorultak részére rendszeres szociális segélyt állapítottak meg, ami az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezésének egyetlen formája maradt. A módosítás érintette a szociális törvényt is, ugyanis a jogszabály az önkormányzatok feladatait bővítette a rendszeres szociális segélyt kérelmező aktív korú nem foglalkoztatott személyek legalább 30 munkanapos foglalkoztatási kötelezettségével. A foglalkoztatási kötelezettség közmunka, közhasznú munka, illetve közcélú munka biztosításával teljesíthető (ÖRDÖGH 2002). Az átalakítás célja a munkaerő-piaci helyzet javítása, a helyi foglalkoztatás megszervezésének előtérbe kerülése, a munkanélküliek mielőbbi munkára ösztönzése és munkába juttatása volt. Ezt igazolja egyrészt a legalább 30 napos foglalkoztatás, másrészt a legalább egyéves együttműködési kötelezettség a helyi önkormányzattal vagy a munkanélküli központtal. (Az új szabályozás gyorsította az elhelyezkedés ütemét, mialatt az el nem helyezkedők jövéte csökkent.)

26 Az „Út a munkához program” bevezetése 2009. április 1-jén alapvetően ártira az érintett célcsoportok és az önkormányzati feladatok körét.

hogy hosszabb ideig tartson a munkavégzés, mint amennyi a törvény szerint feltétlenül szükséges (30 nap). A rövid ciklusú munkavégzés általában nem tudja hatékonyan segíteni a munkanélküliek integrációját, hiszen ennyi idő alatt sem a készségek fejlődése, sem a kapcsolatok szélesedése nem várható jelentős mértékben. Sokkal inkább *magyarázza a 30 napos ciklusokat az a szándék, hogy tesztelje a tartósan munka nélkül lévő személyek rendelkezésre állását, munkavállalói hajlandóságát*. Mivel a három közfoglalkoztatási formából itt a legrövidebb az átlagos foglalkoztatási idő, a segélyfolyósítók számára ez a legkézenfekvőbb eszköz a „munkatesztre”. Bár az önkormányzat által közfeladat ellátására szervezhető *foglalkoztatási lehetőségek* sokszínűek, a végzett tevékenységek a legtöbb esetben csak szűk körre korlátozódnak. A leggyakrabban végzett tevékenységek a következők:

- személyi szolgáltatások*: házi ápolás, idősgondozás (ebédhordás, gyógyszerkiváltás, szakember felügyelete alatt házi ápolás segítése), megváltozott munkaképességűek, fogyatékosok gondozása, családsegítés; a környezet gondozása: elöregedett középületek renoválása, falugondozás, településfejlesztés, városrendezés, műemlékvédelem, közterületek védelme, gondozása;
- közművelődési feladatok segítése*: közcélú szolgáltatások szervezése, hagyományörző programok lebonyolítása;
- környezetvédelem*: természetvédelmi területek gondozása, környezeti károk helyreállítása, csatornahálózat rendben tartása, árvízvédelem, szelektív hulladékgyűjtés stb.

2. táblázat: A közcélú foglalkoztatás működési adatai

Év	Előirányzat	Felhasználás		Foglalkoztatottak száma (fő)				
		Millió Ft	%-ban	Teljes munkaidő	Rész-munkaidő	Alkalmi munkavállalói könyvvel	Összesen	Havi átlag
2000*	3 773,0	1 156,6	30,6	4 068	1 406	n. a.	5 474	456
2001	10 488,2	5 904,3	56,3	87 140	29 603	n. a.	116 743	9 728
2002	14 565,6	9 377,2	64,3	112 834	39 986	n. a.	152 820	12 735
2003	13 000,0	12 134,7	93,3	142 027	47 346	817	190 190	15 849
2004	15 120,0	14 402,3	95,2	155 789	62 366	1 449	219 604	19 300
2005	15 120,0	14 420,6	95,3	127 356	61 920	1 826	199 981	16 665
2006	12 618,0	12 359,1	97,9	109 822	48 071	2 403	183 927	15 327
2007	15 120,0	14 667,4	97,0	124 272	71 237	4 233	199 742	16 645
2008	15 073,7	14 851,4	98,5	121 164	68 184	5 760	195 096	16 258

* A törvény szerint a közcélú foglalkoztatás bevezetésének időpontja 2000. május 1.

Forrás: SZMI 2009

Kistelepüléseken az önkormányzat általában kizárólag olyan munkát tud felajánlani, amely nem kíván különösebb szakértelmet, iskolai végzettséget. Ebből

az következik, hogy az alacsony iskolai végzettségű, illetve iskolázatlan munkanélkülieknek az önkormányzat által felajánlott munkát szinte minden esetben el kell fogadniuk, ha jövedelemhez akarnak jutni.²⁷

A közcélú foglalkoztatás indulásakor az önkormányzatok felkészületlenek voltak a feladat végrehajtására, 2001-től már intenzívebb volt a szervező munka. Lehetőségeikhez képest gondoskodtak a tárgyi feltételekről, a munkavégzéshez szükséges anyagokról, a lokális foglalkoztatás szervezeti kereteiről, bár még mindig nagy volt a bizonytalanság és a tájékozatlanság. Ennek oka, hogy a korábról ismert közhasznú és közmunka gyakorlatát az önkormányzatok többsége elegendőnek tartotta a helyi foglalkoztatási gondok kezeléséhez. Manapság azonban a foglalkoztatást szervező önkormányzatok száma lényegesen bővült, a közcélú foglalkoztatás jelentős aktív eszköze az önkormányzatok szociálpolitikájának, akik közfeladataik egy részét ezzel a foglalkoztatási formával látják el. Ennek ellenére a közcélú foglalkoztatás nem szorítja ki a közhasznú foglalkoztatást, noha a finanszírozása kedvezőbb (ÖRDÖGH 2002).

A foglalkoztatás megszervezését főleg a polgármesteri hivatalok látják el, végrehajtói általában a szociális ügyintézők, kisebb településeken a polgármester vagy a jegyző, míg a nagyobb városokban a közhasznú társaságok végzik a foglalkoztatással járó teendőket. A közhasznú és a közcélú programok esetében „a támogatható tevékenységek fokozatos bővülése, a pályázati feltételek lazasága, és az ellenőrzés szinte teljes hiánya a nagyobb települések önkormányzatai számára lehetővé teszi, hogy alapfeladatokat és közérdekűnek nem minősülő feladatokat is tartósan közmunkásokkal oldjanak meg” (FAZEKAS és mtsai 2007: 89). Ugyanakkor a *foglalkoztatás nehézségei* között szerepel a munkafegyelem megsértése, az igazolatlan távollét, 3-4 nap munka után betegség jelentése, a munkából való kizárás alkoholizmus miatt. A nehézségek egyrészt abból származnak, hogy ezeknek a személyeknek jó része nem végzett rendszeres munkát, valamint munkavállalásának célja csak a segélyezési rendszerben maradás. *A szakértők sok esetben hangsúlyozzák, hogy a legtöbb önkormányzat esetében a közcélú foglalkoztatás legfőbb funkciója a szűrés, ugyanis csak a valóban dolgozni „akarók” fogadják el a felajánlott munkát.*²⁸

Összességében elmondható, hogy a közcélú foglalkoztatás, mint aktív munkaerő-piaci eszköz, nem az alacsonyan képzett, rossz munkaerő-piaci pozíciókkal, elégtelen munkatapasztalattal rendelkező munkavállalói kör nyílt munkaerőpia-

27 A közcélú foglalkoztatás megszervezése önkormányzati kötelezettség, amelyhez az állam kötött felhasználású foglalkoztatási támogatással járul hozzá, fedezetét a Munkaerő-piaci Alapból a központi költségvetésbe e célra átadott összeg biztosítja. Ha a felelős szervezetet nézzük, akkor korábban az FMM csak a közhasznú, míg az ESZCSM csak a közcélú munkára látott rá hatáskörön belül, azonban ez ma már az SZMM feladata (КОМКА 2004). Eltérés a közhasznú munkától, hogy az önkormányzatoknak könnyebb hozzájutniuk a közcélú foglalkoztatás kiadásainak fedezetéhez; a dolgozók után díjbevételeiben részesülhet a munkáltató, azonban a támogatást csak a települési önkormányzat igényelheti vissza, de a munka szervezésével megbízhat más szervet is.

28 A foglalkoztatás visszatartásának indoka között szerepel a kedvezőtlen fizikai, illetve mentális állapot, valamint az illegális munkavállalás, ami csak a munka folyamán derül ki. A munkavállalást motiválhatja a munkabér (magasabb a segély összegénél), a munkavégzés lehetősége, nincs szükség ingázásra, ami különösen a családanak jelentene gondot, illetve referenciaként használható fel a közcélú munkával eltöltött idő egy új munkahelyre történő jelentkezéskor. További motiváló tényező lehetne a jól végzett munka jutalmazása, a munkavégzéshez szükséges eszközök megléte, a foglalkoztatási tapasztalat. A minimálbér összegének megemelése ösztönzőleg hatott a közcélú munkavégzés elvállalására is.

con való integrációját szolgáló foglalkoztatási forma. Az átlagosan rövid foglalkoztatási időtartam, a foglalkoztatók önkormányzatra és annak intézményeire korlátozódó köre, a végzett munkák jellege, presztízse nem segíti a továbblépést.

A települési önkormányzatok jelentős forráshiánnyal rendelkeznek, aminek kiegyenlítésére, a közfeladatok „támogatott formában történő ellátására” rendszeresen alkalmazzák a közcélú munkakörben szervezhető munkaerőt. A munkanélküliek foglalkoztatásba vonása ennek érdekében szerveződik, s kettéválik a szociális segélyezettek köre. *Kialakul a stabil feladatellátók szűk rétege* a közcélú foglalkoztatáson belül, míg a többiek nem, vagy csak maximum 30 napra férnek hozzá a foglalkoztatáshoz.

A foglalkoztatásba való visszavezetés a közcélú program esetében is csupán manifeszt cél. A döntéshozók sem a munkavállalók készségeit, képzettségét, sem munkaerő-piaci, sok esetben demográfiai szerkezetét nem tartják alkalmasnak arra, hogy kilépjenek az elsődleges munkaerőpiacra. Másfelől – még ha a munkavállaló oldaláról a kedvező feltételek biztosítottak lennének is – az elsődleges munkaerőpiacot, amely a 90-es évek óta jelentősen leszűkült, sem tartják megfelelően szélesnek ahhoz, hogy a közfoglalkoztatás célcsoportját a támogatott foglalkoztatást követően átvegye. Nem a leendő foglalkoztatás, a munkanélküliek elsődleges munkaerőpiacra való visszavezetése tűnt tehát az elsődleges célnak, hanem az a *latens cél, amely a 90-es évek eleje óta* – ki nem mondottan ugyan, de – számos alkalommal *egyértelműen megmutatkozott, s máig az maradt: a forráshiánnyal küzdő önkormányzati szektor közfeladatainak ellátása támogatott munkaerő biztosításával* úgy, hogy az elsődleges munkaerőpiacról kiszoruló munkavállalók körében meglévő jövedelemhiányt és az abból adódó társadalmi feszültséget is csökkentse. A közcélú foglalkoztatás mindemellett hatékonyan tölti be a munkateszt funkcióját is.

A közfoglalkoztatás összefoglaló jellemzése

A közfoglalkoztatási programok foglalkoztatási hatékonysága meglehetősen kérdéses. E foglalkoztatási formák tranzit jellegét – több országban, több programban elvégzett mérést követően – sem sikerült igazolni. A sikeres elsődleges munkaerő-piaci kimenetek arányát a szakértők eltérő módon, de nagyon alacsony százalékban (1–7%) mérték. Mindemellett úgy tűnik, a döntéshozók számára a közfoglalkoztatás még így is betölti feladatát: a passzív ellátásra fordítandó költségek csökkentését a rendszerbe kerülők számának korlátozásával, az alacsony motiváltságú személyek kirekesztésével, a rendszerben lévők alacsony díjazásával, s a munkakörülmények és a munkavégzés feltételrendszerének alacsony költségeken történő biztosításával. A munkavállalókon, azok munkafeltételein, jövedelmén való spórolás, a támogatott foglalkoztatás átlagosan rövid ideje, a humánerőforrásba történő beruházás elmaradása újabb bizonyítékok arra, hogy *a közfoglalkoztatási formák elsődleges célja nem a tartós munkanélküliségből kivezető út biztosítása.*

A fenti jellemzők miatt az Európai Unió legtöbb országában a közhasznú foglalkoztatást a foglalkoztatáspolitikai zsákutcájának tekintik, s a „workfare”

típusú aktív eszközök sorába utalják, melynek elsődleges eleme a „kényszer” és a munkateszt, nem a képessé tevés és a valódi lehetőségek biztosítása az elsődleges munkaerőpiacra való kimenetek felé.

Svédországban az ideiglenes közhasznú foglalkoztatást a foglalkoztatáspolitikai anticiklikus elemeként kezelik. Gazdasági fellendülés idején az eszköz által érintettek aránya nem éri el a munkanélküliek fél százalékát, de a hanyatlás időszakában sem haladja meg a másfél százalékot (Carruth 1994: 49). Főként olyan álláskeresőknél ajánlják, akik a széles körben alkalmazott többi munkaerő-piaci program – képzés, tanácsadás – segítségével sem képesek munkába állni. Fókuszban itt is azok a marginalizálódó munkaerő-piaci csoportok vannak, akik nem tudnak integrálódni a munka világába. A foglalkoztatás átlagos időtartama fél év. Bár a skandináv jóléti modellben szélesebb körű a foglalkoztatás, s 8% alatti a munkanélküliség, a közhasznú foglalkoztatás idejét követően *a résztvevők közel fele ott sem tud elhelyezkedni a nyílt munkaerőpiacon.*

Valamennyi közfoglalkoztatási formával kapcsolatban elmondhatjuk tehát, hogy a munka nélkül lévők társadalmi, munkaerő-piaci integrációját a befektetésekhez mérten csak kis mértékben szolgálják. Bár mindhárom közfoglalkoztatási program kialakításakor a jogszabályi háttér célként fogalmazza meg a munkaerő-piaci és társadalmi integrációt, időközben valamennyi program esetében valami más cél válik mérvadóvá: az önkormányzatok a közhasznú és a közcélú foglalkoztatás szervezésével, széles körű alkalmazásával így teremtenek pótlólagos forrásokat a kötelező feladatok ellátáshoz, s csupán másodlagos hozadéknak tekintik, hogy a rendszeres szociális ellátásban részesülők számára az ellátás folyósításához szükséges jogszerző időt is biztosítják a közfoglalkoztatás által.²⁹ Az Állami Számvevőszék 2002-es vizsgálatában már felhívta a szakminisztérium figyelmét erre az ellentmondásra és az alacsony hatékonyságra, de lényeges változás nem történt. A szakminisztérium jóváhagyásával *a közhasznú és a közcélú foglalkoztatás elsődleges „kedvezményezettje” az önkormányzat. Ezt a forrást a központi forrásosztók csak annak árán biztosítják, ha az önkormányzatok hajlandóak egyfelől „munkatesztként” alkalmazni az általuk szervezett foglalkoztatási formákat, ezzel is csökkentve a jóléti ellátásban részesülők számát s a központi költségvetés terheit, másfelől – a passzív ellátások széles körű elterjedését megakadályozandó és a visszatartó hatást erősítendő – feltételekhez, munkavégzéshez kötik a megélhetéshez szükséges segélyeket, az önkormányzat folyósította jóléti ellátásokat.*

²⁹ Az egyes térségekben, megyékben eltérő mértékben szervezik meg a közcélú foglalkoztatást, hiszen számos tényező befolyásolja a tartós munkanélküliek létszámát. Ebből adódóan a hátrányos helyzetű, elmaradott régiókban (Észak-Alföld, Észak-Magyarország) ez a foglalkoztatási forma szükséges megoldásként szerepel a helyi foglalkoztatási gondok enyhítésére. Ez azt jelenti, hogy ahol települések nem használják ki az állami költségvetés által biztosított forrást, ott nem a hiányzó szükséglet áll a háttérben, hanem a helyi képviselő-testület magatartása vagy az önkormányzati vezetők szemlélete. A foglalkoztatásban részt vevők megoszlásában a községek dinamikusabbak, mint a városok. Ezen belül is a főváros foglalkoztatottjainak a száma alacsony. A megyék közül változatlanul a legjobb mutatóval Borsod-Abaúj-Zemplén megye rendelkezik, ezt követi Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye. 2000-ben az említett megyékben az önkormányzatok 88%-a szervezte meg a közcélú foglalkoztatást. Ezekben a megyékben országos viszonylatban magas a munkanélküliség, és az ott élők szociális helyzete kedvezőtlen (GACSNE 2001). A kedvező gazdasági helyzetben lévő nyugati megyék és a főváros önkormányzatai kevesebb közcélú foglalkoztatást szerveznek, mint az északi megyék önkormányzatai.

Mindezek mellett *a közmunka az állam szezonális foglalkoztatásának bázisát adja* (árvízvédelem, katasztrófaelhárítás, közútfenntartás, vasútkarbantartás stb.).

A jelenleg szervezett közfoglalkoztatási formák többségében a munkavégzés jellege, a végzett munka elismerése, a foglalkoztatás körülményei nem sokban különböznek a XX. század elején ínségmunkaként megismert pénzkereseti lehetőségtől. Az állam és az önkormányzatok számára ez rövid távon kettős haszon,³⁰ hiszen a közfoglalkoztatottakkal végeztetett tevékenység lényegesen olcsóbb, mint a szabad piacon megrendelt feladatellátás, s még a szociális ellátásra fordítandó összeg is megmarad.

A közfoglalkoztatási formák jellemzője, hogy a „jóléti típusú” foglalkoztatási formák közé tartoznak, jórészt központi költségvetésből vagy elkülönített pénzalapokból finanszírozottak, az álláshelyek élettartama rendkívül rövid, csak átmeneti foglalkoztatás megszervezését teszi lehetővé. A rövid ideig tartó jóléti foglalkoztatási formák tartósan magas aránya évről évre biztosítja az állástalan helyzetből a (köz)foglalkoztatásba belépők magas számát, s ezzel *javítja a tartósan munka nélkül lévő személyek arányára vonatkozó statisztikát*, ami a nemzetközi összehasonlítás során egy ország foglalkoztatási helyzetének jellemzésekor meghatározó mutató.

A közfoglalkoztatás finanszírozása az állam számára azonban egyre többet kerül. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy míg az ezredforduló előtt a közfoglalkoztatásra fordított költségvetési források mértéke nem érte el az évi 10 milliárd forintot, addig a 2002–2005-ös évekre ez a támogatási forma a korábbinak csaknem a háromszorosára nőtt, pl. 2002-ben 26,9 Mrd forint, 2005-ben 34,3 Mrd forint volt (FAZEKAS és mtsai 2007: 88). A 2009-es költségvetésben már 49 milliárd forint került elkülönítésre erre a célra, de a tényleges felhasználás meghaladta a 100 Mrd forintot.

A rendelkezésre álló mérési eredmények egybehangzóan állítják, hogy *legerősebb kontrollszerepük a közfoglalkoztatási formáknak van, és a kötelező jelleg is itt érvényesül a leginkább* az összes aktív munkaerő-piaci eszköz közül. Előírt kötelesség, a jóléti ellátás feltétele. Komoly szakmai viták folynak róla, de abban egyetértés alakult ki, hogy *elsődlegesen arra szolgál, hogy tesztelje a munkanélküliek munkavállalási hajlandóságát*. A program sikeres kimenetele esetén a szervezők a közfoglalkoztatástól tehát nem a támogatott vagy a nyílt munkaerőpiacon való elhelyezkedést várják, hanem a segélyben részesülők számának csökkenését s *annak megerősítését, hogy a társadalom tagjai számára a társadalmi javakhoz való hozzáférés csak munkavégzéssel biztosított*.

³⁰ Feltételezzük, hogy csak rövid távon, hiszen a folyamatosan alacsonyan tartott jövedelem a munkavállaló munkavégző képességének lényeges csökkenésével jár, s az érintettek előbb-utóbb elveszítik maradék munkavégző képességüket is, hogy munkaképtelenként a szociális ellátásokban jelenjenek meg.

Irodalom

- Borisza Gy. (1988): *Közhasznú munka-közhaszon. Esettanulmány a közhasznú munkavégzésről egy megye tapasztalatai alapján*. Budapest: ÁBMH Kutatóintézet.
- Borisza Gy.–Csuhaj V. I. (1989): Foglalkoztatáspolitikát érdekegyeztetéssel? *Munkaügyi Szemle*, 11.
- Carruth, A. (1994): Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programokban az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Svédország és Németország példáján. In: *Foglalkoztatáspolitikai és munkaerőpiaci programok Közép- és Kelet-Európában (valamint néhány piaccgazdaságban)*. Az ILO és a Munkaügyi Minisztérium közös konferenciája. Budapest, 1994. június 2–4.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Budapest: A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára – Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Csoba J. (1995): „Mi van a járadék után ... ?” In Valuch T.–Püski L. (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, 662–678. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris Kiadó.
- Csoba J. (2002a): Az önkormányzatok feladatvállalása a helyi munkaerőpiaci programok szervezésében. In Landau E.–Ulicska L. (szerk.): *Szociális-jogbiztonság*, 167–177. Debrecen: SZOFA Alapítvány.
- Csoba J. (2002b): Önkormányzati foglalkoztatási feladatok megvalósítása civil szervezetek közreműködésével. In Landau E. (szerk.): *Utak és lehetőségek az egyenlő esélyek megteremtésére*, 213–215. Budapest: SZCSSM.
- Degré Lajos jegyzetei a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. törvénycikkhez. In: *Bűnügyi Szemle Törvénytára*, 1914. Pécs. [I. Ulicska 1997].
- Esztergár L. (1936): *A szociálpolitika tételes jogi alapja*. Pécs: Kultúra Könyvnyomdai Műintézet.
- Esztergár L. (1941): *Társadalomépítés*. Különlenyomat a „Sorsunk” 1–2. számából. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetem Könyvkiadó és Nyomda Rt.
- Evans, P. (1995): Linking welfare to jobs: workfare, Canadian style. In Sayeed, A. (szerk.): *Workfare: Does it work? Is it fair?* Montreal: Institute for Research on Public Policy.
- Fazekas K.–Cseres Gergely Zs.–Scharle Á. (2007): *Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, OFA.
- Fazekas K.–Köllő J. (2008): *Munkaerőpiaci Tükör*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, OFA.
- Féja Géza (1938): Pestszenterzsébet: parasztok, proletárok és választási rejtelmek városa. *Magyarország*, február 8.
- Frey M. (1993): A közhasznú foglalkoztatás munkaerőpiaci hatásai. *Munkaügyi Szemle*, 37. évf. 5. sz. 30–37.
- Fülöp E. (2006): *A magyarországi munkaerőpiac 2006*. Budapest: OFA.
- Gács Gy.-né (2001): Van esély visszakerülni a munka világába? *Munkaügyi Szemle* (45): 9.

- Gács Gy.-né (2009): *A közfoglalkoztatás adatai*. <http://www.humszolg.hu/letoltes/gacs.ppt#271,4>. A közfoglalkoztatás adatai (2009. 06. 31.)
- Gyarmathy Chrysostom János (1845): *A dolgozó házak létrehozásának elemei és fennmaradásuk feltételei*. A „Jó Pásztorról” nevezett első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor, január 16-án Pesten.
- Gyáni G. (1999): Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* (41)1–2: 57–84.
- Halmos Cs. (1999): A közmunka múltja, jelene és jövője. *Munkaügyi Szemle* (43): 1.
- Hámori P. (2006): A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. In Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*, 167–185. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, http://www.foruminst.sk/publ/disputa/7/disputa7_hamoripeter.pdf (2009. 07. 11.)
- Hudomiet P.–Kézdi G. (2008): Az aktív munkaerő-piaci programok nemzetközi tapasztalatai. *Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás* (1): 3–37.
- Jordan, B. (1996): *A theory of poverty and social excusion*. Cambridge: Polity Press.
- Kluve J.–Lechman, H.–Schmidt, C. (1999): Active Labour Market Policies in Poland: Human Capital Enhancement Stigmatisation or Benefit Churing? *LICOS Discussion Paper*, 80.
- Komka N. (2004): „Merre tovább közhasznú? Közcélú?” *Munkaügyi Szemle* (48): 6.
- Lodemel, I.–Trickey, H. (2000): *'An offer you can't refuse'*. Workfare in international perspective. Bristol: The Policy Press.
- Mead, L. (1997): *From welfare to workfare: Lesson from America*. London: Institute of Economic Affairs.
- Munkanélküliség és szakszerű képzés. *A nő feminista folyóirat* 1914. 1. évf. (19): 216.
- Nagy F.–Tokaji G. (1998): *A magyar büntetőjog általános része*. 322–324. Budapest: Korona Kiadó.
- Nagy Gy. (1989): Közhasznú munka egy városban. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1.
- Nagy Gy. (2009): *Munkanélküliség a magyar háztartáspanel eredményei alapján*. Budapest: TÁRKI. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a903.pdf> (2009. 01. 11.)
- Nagyiványi Fekete Gy.: A dologház és lakói. In *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, LXX, VII. kötet 4. füzet. Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája. (I. Ulicska 1997.)
- Nathan, R. P. (1993): *Turning promises into performance*. The management challenge of implementing workfare. New York: Colimbia University Press.
- O’Leary, C. (1998): Evaluating the Effectivness of Active Labour Programs in Hungary. *Upjohn Institute Technical Report*, 98–103.
- Orsovai Sz.–Palotai I.–Pálinkó É. (2000): A közhasznú munka haszna. *Munkaügyi Szemle*, 44. évf. (12): 37–43.
- Ours, J. C. (2000): *Do Active Labour Market Policies Help Unemployed Workers to Find and Keep Regular Jobs?* IZA Discussion Paper series, No. 121.

- Ördög S.-né (2002): Kiszorítja-e a közcélú munka a közhasznú munkát? *Munkaügyi Szemle*, 46. évfolyam 1. sz.
- Pálos K. (1934): *Szegénység, szegénygondozás*. Szombathely: Martineum Nyomda.
- Shragge, E. (szerk.)(1997): *Workfare: Ideology for a new underclass*. Toronto: Garamond Press.
- Standing, G. (1999): *Global Labour Flexibility Seeking Distributive Justice*. New York: McMillan Press Ltd.
- Szalai J. (1971): A szociális munka néhány jellemzőjéről. *Alkohológia* (2)4: 171–181.
- Szikra D. (2008): A szociálpolitika másik arca. *ÉS*, LII. évf. 16. sz. április 18.
- Tajti J. (2009): *A foglalkoztatáspolitikai eszközök működése 2008-ban*. Budapest: Foglalkoztatási és Szociális Hivatal.
- Tamássi Gy. (1936): Az ínségmunka profitja. *Szocializmus*, március, 136. old.
- Temesváry Imre országgyűlési képviselő hozzászólása az 1940. febr. 8-i képviselőházi ülésen
www.nfo.arcanum.hu/onapnew/pics/a.pdf?v=pdf&a=pdf&p=PDF&id=KN-1939_4/KN-1939_4%20469&no=0 (2009. márc. 15.)
- Ulicska L. (1997): A munka, mint büntetés. *Esély* (3): 86–91.
- Ulicska L. (2001): A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. *Korall*, ősz-tél, 37–48.
- Závada P. (1989): Esettanulmány a közhasznú munkavégzésről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1.
- Planas, N. R.–Benus, J. (2006): *Evaluating Active Labour market Program sin Romania*. IZA Discussion Paper Series, No. 2464.

ABSTRACT: The aim of the present study is to prove the hypothesis that those widely applied forms of public employment programmes for the social integration of long-term unemployed which were developed in Hungary – isolated from the market, state and local municipal employment oriented and centralized – are not efficient. Regarding operating principles, they are similar to the Early Modern work-houses and to the pauper work initiated to help people with no income and to protect public security. Thus they do not comply with the requirements of modern integration programmes that aim on developing employee skills and promoting entrance to the primary labour market. In the examined period, the public utility, public service, and community service programmes which are running in parallel – nevertheless had been established in the public employment system, following different regulations, aims, and intensity. They are all similar in that their primary, though latent, aim is to test the target group's willingness to work ("work-test"), to assign the persons in need of social support to the categories of deserving and undeserving, and to generate additional income for the state and municipal sector. The sustainability of this rather costly active labour market tool is questionable as it barely reaches the policy aims.

Írások a kortárs kritikai szociológiáról: Bevezető gondolatok

Tallár Ferenc

talfer@btk.nyme.hu

Amikor WEISS János a *Szemle* jelen számában, a tőle megszokott magas színvonalon és széles körű tájékozottsággal áttekinti a kritikai elmélet utóbbi években megjelent német nyelvű irodalmát, a következő megfontolással ajánlja figyelmünkbe írását: a vizsgálódások egy általánosabb szint, a kritika általános fogalma és lehetősége felé tolódtak el, ennek oka pedig az egyelőre talán még nem artikulálható, de jól érzékelhető problémák sűrűsödése a kritikai elmélet körül. A szerkesztőség megtisztelő felkérése, vezetném be a folyóirat kritikai elméletnek szentelt számát, őszintén szólva engem is elsősorban a zavarral szembesített, melyet ma ezzel az igen tiszteletreméltó hagyománnyal szemben érzek.

HONNETH szerint „ma a kritika különböző modelljeinek robbanásszerű pluralizálódását tapasztaljuk”. Ez a megfogalmazás óvatosságra int, de annyit mindenképpen megkockáztathatunk, hogy a kritikai elmélet a tények leírásán túl eszközöket kínál a patológiák azonosításához, fejlődéstendenciák és retrográd tendenciák megkülönböztetéséhez. A kritikai elmélet normatív alapokkal bíró elmélet, melynek határozott értelmezése van a világtörténelem eddigi útját és a további, kívánatos haladás irányát illetően. Magát a történelemben megvalósuló ész önreflexiójának, az ész gyakorlati teljesítménye felülvizsgálatának tudja, ha tetszik, az ész önellenőrzésének vagy önelszámoltatásának. A kritikai elmélet éppen ezért a „történelem végéig” mindig fog tudni *kritikát* mondani. A kérdés az, mi van akkor, ha *igent* nem tud már mondani – ha úgy igazából semmi nem látszik a kívánatos irányba haladni, mert otthona és konstrukciója, a modernitás építménye szép lassan porladozni kezd körülötte.

A *felvilágosodás dialektikája* második kiadásakor, 1969-ben ADORNO és HORKHEIMER még úgy fogalmazzak, hogy „a totális integráció felé tartó fejlődéssel” szemben „a szabadság maradványainak, a valódi humanizmus felé mutató tendenciáknak a pártjára” áll. Mára azonban, úgy tűnik, a totális integrációval egyetemben a humanizmus is diszkreditálódott már, s vele persze minden „nagy narratíva”, az egész „világtörténelem”. Mintha a kritikai elmélet programja, a felvilágosodás kívánatos önreflexiója, francia területre lépve, kiszabadult volna a palackból. Magában vélvén felfedezni a patológiák forrását, az ész önnönmaga,

az önreflexív ész ellen fordult, kissé túlbonyolítva ezzel a helyzetet. Művétől hátráléppve, s rosszkedvűen szemlélve, mit is sikerült összehoznia, a dekonstruktőr hasonlatossá vált a „rossz kölyökhöz”, aki örömmel csap szét a többiek játékkockái között, s míg azok sírdogálnak, igyekszik elhitetni velük, hogy ez jó játék volt. Egy talán túlságosan is jól sikerült dekonstrukció által hátrahagyott rommezőn kellene most élveznünk az istenektől elhagyott világ megállíthatatlan jelentésképződését, a Szerző nélküli szöveg öncélú örömét. Félő azonban, itt is csak az észnek támadt konfliktusa önmagával, és annak jókedve, aki épp önmaga alatt vágja a fát, gyakran csalóka.

Lehet persze azt mondani: nem először *látszik* ez így. A modernitás a rejtőködő Istenről, Isten haláláról, a Szerző, az Én haláláról, vagy épp a modernitás haláláról szólva sokszor mondta már ki az alapok elvesztését, a logocentrizmus végét, nyilvánította magát lezáratlan és lezárhatatlan szövegnek, a jelentések végtelen, több bejáratú terének, s tudta magát *másrészt* annak az Egynek vagy Logosznak, annak a Hatalomnak, mely az Állam és a Technika formájában áthatja életünk minden szféráját. A modernitás öntudata talán épp ez a tudathasadás: a felvilágosodás dialektikáját, a modernitás ingáját épp ez működtetheti, az ész önimádata és vehemens öndekonstrukciója. És vele együtt persze a modernitásnak (és a kritikai elméletnek) az a HEGELig visszamenő meggyőződése is, hogy a dialektika mégiscsak az önmagát megvalósító Szellem történelmének dialektikája, hogy az inga mégiscsak egy pontban van felfüggesztve, amiért is a patológia és a haladás mozzanata a kritikai reflexióban egymástól elválasztható.

A kritikai elmélet ma élő, legnagyobb képviselője, HABERMAS kétségkívül igyekezett lefékezni a megvadult inga kilengéseit. Megőrizve a racionalizálódás folyamatoként felfogott emberi történelem nagy narratíváját, de visszavéve korai műve, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* kritikai lendületéből, HABERMAS elismeri az önszabályozó piacnak, a pénz médiumának, sőt a bürokratikus hatalom racionalitáspotenciáljának pozitív teljesítményeit. A kommunikatív racionalitás érvényességigényét a nyelv pragmatikai dimenziójában gyökereztetve le, nem-metafizikai alapot teremt egy szituált, több hangon szóló ész számára. Számot vet a szociális állam válságával, az utópikus energiák kimerülésével és azzal a kihívással, amit a globalizáció, a hatékony politikai-normatív ellenőrzés nélküli tőkés világgazdaság jelent a demokratikus jogállam intézményeire nézve. Az alkotmányos patriotizmus eszméjével választ kíván adni a liberális nemzet-koncepció bomlásával keletkezett deficitre.

HABERMAS törekvései, az az elszántság, amivel újra és újra réseket, áttörési pontokat keres a modernitás megőrzendő és kiteljesítendő vívmányai, az emberi jogok, a személyes autonómia, a hatalommentes kommunikáció és az ezeknek alkotmányos-jogi kereteket biztosító liberális demokrácia továbbvitele számára, messzemenő tiszteletet érdemel. HABERMAS minden jel szerint tisztában van azzal, hogy a kritikai elmélet nem csak *normatív*, de *történeti* elmélet is, mely jó lelkiismerettel soha nem mondhatja: „annál rosszabb a tényeknek”. De éppen ezért elméleti tanulsága is kell hogy legyen annak, ha borús égbolt borul a jövőre épp-

úgy, mint a fasizmussal, sztálinizmussal, holokauszttal, etnikai tisztogatásokkal szennyezett, erősödő nacionalizmusokba, idegengyűlöletbe és egy ellenőrizhetetlennek tetsző globalizmusba torkolló XX. század fölé. Mi következik abból, ha újra és újra be kell látnunk: a patológiák nem véletlenszerű kísérőjelenségei a modernitásnak.

Nem akármilyen pátosz kellett hogy munkáljon KANT egy olyan kijelentése mögött, mely szerint a tapasztalatra alapozva „igencsak kételkedhetünk” abban, hogy lennének tisztán kötelességből eredő cselekedeteink, ám „ha soha nem lennének is ilyen tiszta forrásból eredő cselekedetek, a lényeg mégsem az, hogy ez vagy az megtörténik-e; az ész önmagáért és minden jelenségtől függetlenül parancsolja meg, hogy mi történjék”. KANT, minden idők egyik legnagyobb gondolkodója, az ész a priori elveiből vezeti le ugyan a kategorikus imperatívuszt, de ezek mögött a történelem feletti észelvek mögött nem nehéz felfedezni a felvilágosodás adott *történeti* korszakát átható ethosz rendkívüli erejét. Ennek az *ethosznak* az *erejét* nem lehet ma már érezni, a normatív elvek imamalomszerű, dogmatikus ismételtetése pedig – a kritikai elmélet nyelvén szólva – gyanúsán affirmatív karaktert ölt. Ahogy önigazoló jellege van annak is, ha a „normál tudomány” üzemmódjára állított kritikai elmélet saját paradigmáján belül ontani kezdi azokat a végtelenül cizellált, irdatlan szakapparátust mozgató tanulmányokat és könyveket, melyeknek sikerül tovább bonyolítaniuk a már amúgy is túlbonyolítottat, briliáns elméleti csavarokkal sokadik fundamentális megalapozását adniuk valaminek, aminek jelentése és jelentősége lassan a homályba vész.

Úgy tűnik, a kritikai elmélet HABERMAS által „megszelídített” formája addig lehetett meggyőző és működőképes, amíg meggyőző és működőképes volt a jóléti, szociális állam, amíg úgy tűnhetett továbbá, hogy az Európai Unió képes beváltani az egy posztnemzeti állapot univerzalizációs potenciáljába vetett reményeket. Amennyiben a történelem az ész (elidegenedéssel és patológiákkal terhelt) *megvalósulása*, a HEGEL (és MARX) nyomában járó kritikai elméletnek a történelemben tevékeny auktorokban kell felmutatni tudni a kritika hordozóit. Szembesülve a (nyugat)német konszolidáció sikerével és vitathatatlan érdemeivel, ezért mond le HABERMAS a kritikai elmélet eredendően forradalmi igényeiről, s köti meg a maga jól indokolható, elvi alapokon nyugvó kompromisszumát. A szabad és egyenlő polgárok hatalommentes kommunikációjában, a liberális demokráciák alkotmányos intézményeinek védelmét és a jóléti intézkedések támogatását élvező, posztkonvencionális életvilágban immár *jelen vannak* úgymond a modernitás vívmányai. A feladat a pénz médiuma által irányított tőkés gazdaság, illetve a hatalom médiumának korlátozása, az „életvilág kolonializációjának” megakadályozása, ez pedig a demokratikus úton működtetett állam, a jog és a nyilvánosság intézményei révén – minden probléma ellenére – lehetségesnek tűnik.

Ezt a perspektívát tették kétségessé először a globalizáció kihívásai s az Európai Unió tehetetlenkedése, majd a pénz médiumának elszabadulása. De ami ijesztőbb, s az elmélet számára is nagyobb kihívást jelent: azok a vad indulatok és partikuláris-irracionális törekvések, melyek éppen abból a szférából törtek elő,

ahol a feltételezések szerint „immár jelen vannak” a modernitás vívmányai. Mert akkor mi is történt, és mi történik itt valójában? Ez a kérdés – a kritikai elmélet által nem igazán, illetve csak felületesen vizsgált – Kelet-Európa tapasztalatai alapján merül fel a legélesebben, s tűnik egyúttal megkerülhetetlennek.

WELLMER, ADORNO egykori tanársegédje, a kelet-európai rendszerváltások után néhány évvel, 1993-ban azt írta, hogy egyrészt a liberális alapértékek rá vannak utalva az extenzív demokratikus részvételre, másrészt a modern demokrácia is rá van utalva a liberális alapjogokra. Miközben hangsúlyozta, hogy a liberális és a demokratikus elvek összekapcsolása sajátosan instabil, és nélkülöz minden végső alapot, WELLMER egy a gyakorlatban mégis kiküzdhető megoldást vázolt fel, s kijelölte ennek feltételét is: a társadalom extenzív, az állam szintje alá hatoló demokratizálását, valamint „a kapitalista gazdaság destruktív energiáinak megfékezését”. Annyi „bizonyosnak látszik – írta –, hogy enélkül a Nyugat liberális és demokratikus társadalmainak nincsen jövője”.

Meglehetősen nyilvánvaló: a WELLMER által *elengedhetetlennek* tartott változások nem következtek be, és semmi nem mutat arra, hogy a közeljövőben bekövetkeznének. Olyan empirikus megállapítás lenne ez, melynek nincsenek elméleti következményei? Pusztán arról lenne szó, hogy most éppen erre leng ki az inga? Vagy a kérdés inkább gyakorlati, és a személyes felelősségünket érinti? Személyes felelősségünket, méghozzá különösen itt, Magyarországon, ahol évről évre egyre többen élnek ún. mélyszegénységben, anélkül, hogy erről a politika, a nyilvánosság és a kritikai értelmiség – a politikai haszonszerzés érdekein túl – hajlandó lett volna érdemben tudomást venni.

Ezek azok a kérdések, melyek zavarba hoztak. Talán látható: nem pusztán magánügyről van szó. Eldöntésükre nem merek vállalkozni. Végig kell gondolni őket. Lehetőséget biztosít erre a *Szemle* alábbi száma is, mely persze – s ezt nem árt előrebocsátani – kevésbé apokaliptikus, mint amilyenre ez a bevezető sikeredett. WEISS János szemlélő írása tulajdonképpen a kritikai elmélet már említett „normál üzemmódjába” enged betekintést. Kitűnő példa erre Rainer FORST – félreértés ne essék – igen színvonalas könyve, mely eruditív, néha már-már eredetinek tetsző módon jár körbe százszor körbejárt problémafelvetéseket. Ennél azonban sokkal izgalmasabbnak tűnik a német kritikai elmélet mások kiemelkedő mestereinek, HABERMAS egykori tanítványának, a kommunikatív racionalitás elméletét érdemben módosító, vagy inkább elhagyó elismerésemélet kidolgozójának, Axel HONNETHnek a könyve. A könyv szempontunkból azért különösen érdekes, mert HONNETH maga is a kritikai elmélet elbizonytalanodásából indul ki: sem az igazságosság liberális modellje, sem a foucault-i hatalomelmélet nem tekinthető többé a kritika olyan reflexiók formájának – állítja HONNETH –, „mely benne gyökerezik a történelmi folyamatban”. A HABERMAS és HONNETH között közvetíteni igyekvő, ezenközben szubtilis elemzésekbe bonyolódó Matthias ISER könyve szintén figyelemre méltó, de engem – és ha jól látom, WEISSET is – elsősorban Rahel JAEGGI szabálytalan, a kritikai elmélet határait feszegető elemzése fogott meg. JAEGGI – eléggé meghökkenítő módon – arra kérdez rá, hogyan lehetne H. ARENDT

felől politizálni a szociális kérdést. Ez egyrészt a „HABERMASI kompromisszum” során a kritikai elméletben háttérbe szorított szféra, a gazdaság, illetve a pénz médiuma felé fordítja a figyelmet, másrészt a kritikai elmélet által elhanyagolt kelet-európai térség felé.

FÁBER Ágoston Luc BOLTANSKIRÓL, a mai francia szociológia egy legkiemelkedőbb alakjának – BOURDIEU egykori tanítványának, majd vitapartnerének – munkásságáról írt szép, összegző tanulmányt. A Magyarországon egyre inkább ismert szociológus kapcsán FÁBER két gondolatát emelném ki. Első összefoglaló művében, a *De la justification*ban BOLTANSKI BOURDIEU-tól való elfordulását többek között azzal indokolja, hogy BOURDIEU strukturális determinizmusa elfedi az interakciós helyzetek sokféleségét, és így a cselekvést is: BOURDIEU-nek ezért nem lehet cselekvésemélete, következésképpen etikája (a felelősséggel kapcsolatos koncepciója) sem. Ezt a problematikát viszi tovább BOLTANSKI a kapitalizmus-könyvben is, melyben egy új, mobilitásalapú kizsákmányoláselméletet dolgoz ki, s igyekszik feltárni azokat a formákat, melyekben a kezdeményezés visszaadható a felelős cselekvőknek.

A „globális kapitalizmus jól van, a társadalmak inkább rosszul” – BOLTANSKINAK ez a megfogalmazása nyilvánvalóan összezseng rendszer és életvilág (áhangszerelt) konfliktusával. Ezzel, valamint JAEGGI Kelet-Európát megcélzó kérdésfelvetésével meg is érkeztünk a *Szemle* harmadik írásához. SIK Domonkos színvonalas írásának tárgya immár közvetlenül is Kelet-Európa, pontosabban Magyarország. SIK arra vállalkozik, amire eddig csak kevesen: HABERMAS elmélete felől értelmezi egyrészt a magyarországi szocializmust, másrészt a rendszerváltás folyamatát, az elmúlt húsz évet. Ennek megfelelően elemzésének középpontjában a cselekvéskoordináció, az életvilág racionalizálódásának kérdései állnak. SIK írása, illetve elsősorban írásának első, a szocializmust elemző része meggyőző arról, hogy a kommunikatív racionalitás elmélete jól használható konkrét történelmi alakzatok értelmezése során. Elméleti vonatkozásban, a kritikai elmélet teoretikus bázisát illetően is fontosnak tartom azt az állítást, hogy a magyarországi szocializmus patológiái elsősorban az életvilág patológiái voltak, s ezek a patológiák (nem pedig az életvilág kolonializációja) játszottak döntő szerepet a magyar rendszerváltást követő időszak negatív folyamataiban is.

Ennek fényében akár JÓZSEF Attilával is feltehetjük a kérdést: „...hol csúszott hiba a számításba, hogy’ lehet az, hogy az ún. »tárgyi feltételek megvannak«, s csak az alanyiak hiányoznak?” Vagy hogy KANTot is belekeverjem: az emberiség „göcsörtös fája” talán mégsem csak a racionalításban gyökerezik?

A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig?¹

Fáber Ágoston

agostonfaber@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Írásomban a kortárs francia szociológus és egykori BOURDIEU-tanítvány, Luc BOLTANSKI pályaképét vázolom fel, törekedve arra, hogy általánosságban a kritikai és a nem kritikai társadalomelméletek bizonyos eredményeit és problémás pontjait is jobban láthatóvá tegyem. BOLTANSKI szociológiai érdeklődése a 80-as évek elejétől az általa kritikainak nevezett BOURDIEU-i szociológiától elszakadva és azzal szüntelenül polemizálva új irányba fordul, ekkor dolgozza ki a kritika szociológiája, másképpen: a pragmatikus szociológia alapjait. Közel két évtized „különutasságot” követően azonban, szembesülve saját szociológiájának elégtelenségeivel, a 90-es évek legvégén BOLTANSKI ismét kénytelen a kritikai szociológia eszköztárát segítségül hívni. Jelenleg a nevével fémjelzett pragmatikus szociológia eredményeit igyekszik összehangolni a kritikai szociológia bizonyos vonásaival, és – figyelembe véve mind az egyszerű cselekvők, mind pedig a társadalomtudósok korlátait – e „házastáti kísérlet” eredményeként ütőképes társadalomkritika megalapozásához hozzájárulni.

KULCSSZAVAK Luc BOLTANSKI, Pierre BOURDIEU, pragmatikus szociológia, a kritika szociológiája, kritikai szociológia, társadalomkritika

A következő oldalakon két, egymással szorosan összekapcsolódó kérdésre keresem a választ: egyrészt arra, hogy milyen felfogásbeli ellentétek vezettek ahhoz, hogy Luc BOLTANSKI az 1980-as évek első felében hátat fordított korábbi mestérének, Pierre BOURDIEU-nek, és saját szociológiai koncepciója – a kritika szociológiája – kidolgozásába kezdett; másrészt pedig arra, hogy ezen önálló vállalkozása miatt bizonyult mégis bizonyos értelemben kudarcnak, s miért volt kénytelen az 1990-es évek végén ismét a kritikai szociológiát segítségül hívni. Végül röviden összefoglalom BOLTANSKI munkásságának azon fontos hozadékait, amelyeket a kritika szociológiájának részleges sikertelensége érintetlenül hagyott.

Jelen írásomban a legkevésbé sem kívánok igazságot tenni BOURDIEU és BOLTANSKI között, csupán arra törekszem, hogy a két szociológus gondolkodását – elsősorban BOLTANSKI problémafelvetései mentén – egymással kontrasztba állítsam, és ezáltal nem pusztán a kettejük közötti rivalizálás jobb megértéséhez, de a szociológia egyik központi kérdésének, nevezetesen a kritikai és a nem kriti-

1 Jelen tanulmány a Szalai Erzsébet által szerkesztett *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája* című online kiadványban 2009-ben azonos címmel megjelent írás átdolgozott és kibővített változata.

kai elméletek, a Sollen és a Sein, vagyis a leíró és az értékelő szándékú kijelentések örök problémájának pontosabb körvonalazásához is adalékokat szolgáltatassak.

A boldog békeidők

Luc BOLTANSKI a mai francia szociológia egyik legkiemelkedőbb alakja, ennek ellenére Magyarországon egyelőre kevésbé ismert.² 1940-ben született, két testvére van, akik szintén a francia értelmiség elismert tagjai: Christian képzőművész, Jean-Elie pedig nyelvész. Tulajdonképpen a két fivér érdeklődése összefonódik Luc BOLTANSKIBAN, őt ugyanis a szociológia mellett az írás, a tudomány mellett a művészet is érdekli, több verseskötete is megjelent Franciaországban, és a francia színházak nemritkán műsorra tűzik színdarabjait is.

Luc BOLTANSKI természetesen elsősorban társadalomtudós, akinek tudományos nyelvezetére és gondolkodásmódjára nem mellékesen a művészet iránti kitüntetett érdeklődés is hatást gyakorol. E rendkívül asszociatív elmére néha a gondolati csapongás, a bizonyos gondolatmenetek befejezetlen kifejtése, az olykor-olykor nem teljesen következetes szóhasználat, valamint szóban és írásban a hétköznapi életből átemelt példák igen gyakori használata jellemző. (Hasonló problémákra hívja fel a figyelmet RÉNYI Ágnes [2008: 127–128]).

BOLTANSKI a 60-as és 70-es években Pierre BOURDIEU – akivel a Sorbonne-on találkozott először – tanítványaként, majd pedig közeli munkatársaként vált ismertté. BOURDIEU korán felismerte a fiatal szociológushallgatóban szunnyadó tehetséget, és kutatási asszisztensül fogadta. BOLTANSKI a BOURDIEU által grüндolt folyóirat, az akadémiai folyóiratokkal mind stílusában, mind tartalmában szakítani kívánó *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* megalapításában is fontos szerepet játszott: tőle származott például az az ötlet, hogy öltson az újság részben képregényes formát, a rajzolt szereplőknek pedig a mondanivalót szövegbuborékok segítségével adják a szájukba.

A folyóirat 1975-ös megalapításakor BOLTANSKI még igencsak Pierre BOURDIEU hatása alatt állt. A képregényes forma ötlete sem a véletlen szüleménye volt, ugyanis BOLTANSKI ekkoriban – természetesen BOURDIEU megbízásából – a képregényszerzők mezejének feltárásával foglalatzkodott, amiből rövidesen publikáció is született (BOLTANSKI 1975). Ugyancsak nem meglepő, hogy a mentorral közösen jegyzett írások jellegzetes BOURDIEU-i stílusban fogantak.

A korszak egyik emblemikus írása, az 1975-ben megjelenő és a konzervatív politikusok és ideológusok társadalmi determinizmusát pellengérré állító *La production de l'idéologie dominante* (Az uralkodó ideológia előállítás) kapcsán egyik legújabb könyvében BOLTANSKI erről a sajátos munkamegosztásról a következőképpen számol be: „A cikk megírását a főnök kezdeményezte, és nagyrészt ő volt az, aki a tollat a kezében tartotta – ez azok számára, akik ismerik írásmódját, rögtön felismerhető –, hol közvetlenül vetette papírra gondolatait, hol pedig a tőlem szár-

² Szerkesztőtársaimmal, BERKOVITS Balázssal és TAKÁCS Erzsébettel a *Replika* 62-es számában közölt BOLTANSKI-blokkal igyekeztünk e hiány pótlásában szerepet vállalni.

mazó részeket illesztette be és dolgozta át” (BOLTANSKI 2008c: 49). Ahogy tehát BOLTANSKI sem tagadja, a szöveg mind mondanivalójában, mind pedig stílusában a BOURDIEU-i szellemiséget képviselte.

A *La production de l'idéologie dominante* nagyjából ugyanazon törekvés szellemében fogant, mint az iskola egyenlőtlenségeket újratermelő funkcióját leleplezni igyekvő *La reproduction* (Az újratermelődés). BOURDIEU mindkét esetben arra mutat rá, hogy az uralkodó osztály legfőbb – még ha nem is tudatos – célja, hogy a partikulárist általánosként jelenítse meg, és az ekképp kialakult rendet tudományos eszközök felhasználásával mindenkivel legitimként fogadtassa el. Ezek az eszközök az egyik esetben a gazdasági kényszer és a szakértelem, míg a másikban az objektív és tudományos alapokon álló teljesítményértékelés. Amennyiben az uralkodó osztály törekvéseit siker koronázza, saját uralmát az alávetett osztályokkal is legitimáltnak tudja – de mivel az alávetett osztály tagjai egyedül nem képesek „átlátni a szitán”, vagyis e legitimáló törekvéseket nem képesek önmaguktól felismerni, a BOURDIEU-i felfogás értelmében a szociológust kell segítségül hívni, aki e törekvések önkényes voltára ráirányítja a figyelmet.

Noha BOLTANSKI maga is elismeri, hogy igen sokat köszönhet egykori mesterének, és őt továbbra is a XX. század egyik legfontosabb szociológusának tekinti, de az általa művelt szociológia szerinte partikuláris, bizonyos kérdésekben pedig indokolatlanul leegyszerűsítő volta miatt az 1980-as évek elején más irányba – és talán nem túlzás megkockáztatnunk, egyenesen az ellenkező irányba – fordult; 1984-ben megalapítja önálló kutatócsoportját, a GSPM-et³, és ezzel intézményes formában is kezdetét veszi az az elméleti és empirikus kutatómunka, amelynek betetőzéseként 1991-ben napvilágot lát az igazolásmódról szóló tekintélyes kötet (*De la justification*). BOLTANSKI és THÉVENOT ebben a kötetben tárja az olvasók elé az általuk kidolgozott ún. pragmatikus szociológia alapvetéseit, amit gyakran a kritika szociológiájaként is aposztrofálnak, hogy így jelezzék, tulajdonképpen a BOURDIEU-i kritikai szociológiához képest egy konkurens elméletről van szó.

Az elfordulás okai

A sokéves együttműködés során BOLTANSKI igen behatóan megismerkedett a BOURDIEU-i szemlélet- és gondolkodásmóddal, s mentorától, főként az *Actes* folyóirat szerkesztése közben, többek között azt is megtanulta, hogy az elvégzendő feladatok között sem a szerkesztési, sem pedig a tudományos munkában nem szabad hierarchiát felállítani: a legapróbb vagy legkevésbé fontosnak tűnő feladatok elvégzése ugyanúgy nélkülözhetetlen a sikerhez, mint például az elméletalkotás nagy ívű és nemes feladata (BOLTANSKI 2008c: 39). Akik közelebbről is ismerik BOURDIEU gondolkodásmódját, tudhatják, hogy a számos „látszatellentét” meghaladása közül az egyik legfontosabb törekvése elmélet

3 Groupe de Sociologie Politique et Morale – Politikai és Morálszociológiai Kutatócsoport.

és gyakorlat szembeállításának felszámolása, vagyis azok szerves egységként történő kezelése volt.

BOLTANSKI vitathatatlanul számtalan dolgot köszönhet mesterének, viszont a BOURDIEU-vel való szakítás mindenképpen azt sugallja, hogy a két személyiség közötti habitus- és felfogásbeli ellentét a közös múlt kohéziós erejénél végül is erősebbnek bizonyult. BOLTANSKI legújabb könyvében (2009) a szakítást egyfajta útkeresésként állítja be, amelynek célja nem a BOURDIEU-i kritikai szociológia alá-ásása, hanem éppen ellenkezőleg, annak megerősítése volt. Ebben az értelemben tehát a kritika szociológiája csak átmenetileg határozza meg önmagát a kritikai szociológiával szemben, hiszen a végső cél valójában nem más, mint a kritikai szociológia szilárdabb alapokra helyezése (2009: 47).⁴

BOLTANSKI különböző írásaiban – így a *Replikában* vele készített interjúnkban is (BOLTANSKI 2008a) – több, gyakran egymással is összefüggő okot tár fel a különválás hátterében. Most ezeket igyekszem sorra venni anélkül, hogy – az egyébként igencsak egyirányú vitában – igazat adnék az egyik vagy a másik félnek.

1. BOURDIEU mindenhol uralmat lát

BOLTANSKI úgy véli, amennyiben a szociológus az összes társadalmi helyzetben csak az uralmi viszonyokat képes meglátni, úgy a szociológia kritikai éle jelentősen csorbul, mivel lehetetlenné válik, hogy bizonyos meglévő, uralommentes szituációkhoz mint ideális helyzetekhez hozzámérjük azt, amelyet le akarunk leplezni. A szociológusnak képesnek kell lennie arra, hogy különbséget tegyen uralmi és nem uralmi szituáció, illetve az uralom különböző fokozatai között, továbbá az adott szituáció megítélésekor nem hagyhatja figyelmen kívül a cselekvők⁵ megnyilatkozásait, helyzetértékeléseit, szubjektív benyomásait sem. A hatalom vagy az aszimmetria pusztá jelenléte még nem elegendő ahhoz, hogy az adott szituációt uralmi helyzetként azonosítsuk (BOLTANSKI 2008d). Emellett BOLTANSKIék fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a szociológusnak a vertikális kapcsolatok mellett a horizontálisakat is figyelembe kell vennie, sőt felfogásuk szerint azok a helyzetek sem ritkák, amelyekben a cselekvők egyszerűen elutasítják egymás „értékének megmérését”. BOLTANSKINál *par excellence* ilyen szituáció egyrészt a gyakorlat szintjén cselekvő emberek együttműködése – amelyben a cselekvők valamiféle közös cél elérése érdekében, ameddig csak lehet, igyekeznek „szemet hunyni” a lehetséges konfliktusforrások felett, azokat „a szőnyeg alá söpörni” –, másrészt pedig jellemzően ilyenek az erős személyközi érzelmek által meghatározott, az „érzelmek rendje [régime

4 Nehéz eldönteni, hogy valóban ez a törekvés állt-e az elfordulás hátterében, vagy ez csak – ahogy BOLTANSKI egyik közeli munkatársa nekem egy beszélgetésben megerősítette – afféle utólagos átértékelése, „megszépítése” a történeteknek. Mindenesetre ha e törekvésnek vannak korábbi írásos nyomai, azokat minden bizonnyal – akár a sorok között olvasva – a *De la justification*ban kell keresnünk.

5 BOURDIEU pontosan azért használja a „cselekvő” helyett az „agens” terminust, mert a „cselekvő” szó használata tudatosságot feltételez. Márpedig BOURDIEU szociológiájában a cselekvések elsődleges mozgatója a habitus által közvetített makrostrukturális társadalmi meghatározottság. Noha jogosságát nem vonjuk kétségbe, e megkülönböztetés használatától az egyszerűség kedvéért most eltekintünk, és a továbbiakban mindenhol a BOLTANSKI által előnyben részesített „cselekvő” terminust fogjuk alkalmazni.

d'agapè] által uralt helyzetek, amelyekben a cselekvők egyszerűen nem hajlandók egymás értékét, „nagyságát” összevetni egymással (BOLTANSKI 2008b: 64–66; BOLTANSKI–THÉVENOT 2008: 41–42).

2. *BOURDIEU szerint a cselekvők illúziók rabjai*

A BOURDIEU-i szociológia egyik központi eleme az egyszerű cselekvők hamis tudatának feltételezése, amely valamiféle objektív valóság és a cselekvők elképzelései, gondolatai között kimutatható eltérésből adódik. Ezen eltérés azonosítására az egyszerű cselekvő *per definitionem* nem képes, ez a feladat – BOURDIEU-nél – a szociológusra hárul. Ő az, aki a megtévesztett, illúziók rabjává vált cselekvők szemét képes lehet felnyitni (és – ahogy a 90-es évek közepétől kezdve láthattuk – saját érdekeik védelmében permanens kollektív cselekvésre rábírn) (BOLTANSKI 2008a: 13, 2009: 42). Ezzel szemben BOLTANSKIÉK azt tapasztalták – és ez az emberkép vált szociológiai felfogásuk központi elemévé –, hogy a cselekvők igenis képesek saját problémáiknak, kritikáiknak hangot adni, sőt a leggyakrabban esetben a vitaszituációkban potenciálisan benne rejlő erőszakot elkerülve képesek nézeteltéréseiket rendezni, vagyis a vitának valamiképpen – meggyőzéssel, kompromisszummal vagy a vita felfüggesztésével – véget vetni.

3. *A tudóst és az egyszerű cselekvőt episztemológiai szakadék választja el egymástól*

A 2-es pont logikus folyománya a cselekvő és a tudós szociológus közötti episztemológiai szakadék (rupture épistémologique) feltételezése. BOLTANSKI szerint egykori mestere téved, amikor a szociológia erejét túlbecsülve azt a társadalmi világról szóló diskurzus szinte egyetlen igaz forrásának tekinti (BOLTANSKI 2009: 43), míg a cselekvők kritikai és reflexív képességeit igencsak alábecsüli. BOLTANSKI felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalomtudományos gondolkodás – különösen a 60-as évek Franciaországában – a szélesebb társadalmi diskurzusokat sem hagyta érintetlenül, a társadalomról való tudományos vagy kvázi-tudományos gondolkodás korántsem tekinthető a társadalomtudósok privilégiumának: „A szociológiai munkák ösztönzik maguknak a cselekvőknek a reflexióját. Néhány évvel korábban egy könyvön dolgoztam, amelyben a vállalati középvezetőket vizsgáltam; ez a könyv, a *Les Cadres*, 1982-ben jelent meg. A témán öt éven át dolgoztam, de mindig, mikor a vállalatvezetők szervezeteinek képviselőivel találkoztam, meglepett, hogy gyakran jobban ismerik a vállalatvezetőkkel foglalkozó szociológiai irodalmat (CROZIER, TOURAINE, BOURDIEU), mint én magam” (BOLTANSKI 2008a: 14). Az a tény, hogy BOLTANSKI a szociológusnak a társadalmi valóságról folyó diskurzus meghatározásában nem deklarálja a szociológia abszolút elsőbbségét, abból a felismerésből táplálkozik, hogy szerinte a művészek gyakran hamarabb ráéreznek egy-egy problémára, mint a társadalomtudósok (BOLTANSKI 2009: 163).

4. *BOURDIEU szociológiája túlságosan determinisztikus*

Azt a vádat vagy kritikát, amely szerint BOURDIEU szociológiája túlságosan determinisztikus, vagyis hogy mindenhol csak a társadalmi struktúráknak az egyénekre gyakorolt kényszerítő hatását véli felfedezni, nem egyedül BOLTANSKI fogalmazza meg – többek között Richard JENKINS (1982) és Jeffrey ALEXANDER (2000) BOURDIEU-vel foglalkozó műveiben is komoly hangsúlyt kap. A BOLTANSKI és THÉVENOT által kidolgozott pragmatikus szociológia számára a struktúrák vizsgálata helyett a hangsúly a *face to face* szituációk elemzésére helyeződik át. Az egykori mester szociológiájában azonosított determinisztikus vonás a pragmatikus szociológia számára két szempontból is problematikus. Egyrészt a társadalmi helyzetek – feltételezett – determinisztikus jellege eliminálja a bizonytalanságot; márpedig amennyiben a bizonytalanság a szituációkból hiányzik, vagyis a cselekvő nem kerül döntési helyzetbe, úgy valójában cselekvésről sem beszélhetünk. Márpedig ha nincs cselekvő, szükségképpen nincs cselekvésemélet sem. Ebben az értelemben tehát a BOURDIEU-i elmélet BOLTANSKI szerint nem tekinthető cselekvéseméletnek. Másrészt a BOURDIEU-nél azonosított társadalmi determinizmus a struktúrák újratermelődését eredményezi, és a konkrét interakciós helyzetek sokféleségét pusztá *epifenoméneknek* tekinti, amelyek mögött mindig ugyanaz a jól azonosítható makrostruktúra bújjik meg. E látszatsokféleség fenntartása pedig az uralkodó osztálynak kedvez, mivel segít elrejtetni azt a tény, hogy e szituációk valójában nem is annyira sokfélék (BOLTANSKI 2008d: 4–5).

5. *A BOURDIEU-i szociológia nem számol saját kritikai alapállásával*

A BOLTANSKI által megfogalmazott utolsó fontos bírálati pont szerint a BOURDIEU-i szociológia nem képes a kritikák potenciális pluralitását, így saját kritikai alapállását sem számításba venni, vagyis nem tudja megmondani, hogy az általa kifejtett kritikai tevékenység milyen alapelvekre épül. Ez az utolsó pont az, ahol a BOLTANSKI által művelt kritika szociológiája a leglátványosabban elválik BOURDIEU „kritikai szociológiájától”. Az 1991-es *De la justification* pontosan arra mutat rá, hogy a társadalomban (és konkrétan a 80-as évek francia társadalmában) lehetséges olyan különböző alapelvek azonosítása, amelyek nevében a cselekvők a hétköznapi szituációkban kritikát fogalmaznak meg, vagy éppen igazolási tevékenységet végeznek (tehát egy kritikát kritizálnak).

Empirikus oldalról valódi vitaszituációk megfigyelésével, elméleti oldalról pedig morálfilozófiai művek feldolgozásával és a különböző típusú bírálatokhoz történő hozzárendelésével BOLTANSKI és THÉVENOT hat olyan általános igazolás-elvet, vagyis cité⁶ körvonalazott, amelyekhez vitaszituációkban a vitapartnerek

6 A cité fogalmát korábban is jobbnak láttam (BOLTANSKI 2008a; FÁBER 2008), és most is jobbnak látom fordítás nélkül, tehát eredeti formájában átmenni, mivel bármilyen fordítása – megfelelő és pontos magyar terminus híján – sokkal inkább félrevezető lenne, mint hasznos.

folyamodni szoktak. Ezek a társadalmi hierarchia hat különböző elvét jelenítik meg, amelyek tiszta, ideáltipikus formájukban természetesen egymással nem összeegyeztethetők. Ezek azok az alapelvek – név szerint az állampolgári és a kereskedelmi cité, valamint az ihletettsé, a familiaritás, az ismertség és az ipari termelés citéje (ezekről magyarul bővebben lásd BOLTANSKI–THÉVENOT 2008) –, amelyek minden vitatkozó fél gondolataiban ott vannak, amikor konkrét helyzetben konkrét kijelentéseket tesznek, és ha a szükség úgy hozza, a másik fél előtt explicitté tehetők. A legfőbb cél az egymással konfliktusba kerülő felek között az erőszak szublimálása, verbális becsatornázása a hivatkozáselvek segítségével.⁷

Egy közlekedési baleset során például az érintett felek szükségszerűen vitába bocsátkoznak egymással azt illetően, hogy kinek van igaza. Az ember hasonló helyzetben joggal gondolhatja, hogy az állampolgári citére (vagyis az állampolgárok egyenjogúságára) hivatkozva könnyedén eldönthető a kérdés: a vétkes fél az, aki a közlekedési szabályokat megszegte, vagyis aki a szabályok megszegésével a többi közlekedőt veszélybe sodorta. Ugyanakkor nem zárhatunk ki egyéb hivatkozási módokat sem, például efféléket: „Mit képzelsz, nem látja, hogy én vagyok a miniszter?” Ebben a szituációban a magát miniszternek nevező illető a felek közötti hierarchia felállításában a familiaritás citéjére, vagyis a tekintélyre hivatkozik, amely hivatkozási alap manapság teljesen abszurdnak tűnik, hiszen a mai nyugati társadalmakban a nyilvános szférában megfogalmazott kritikák nagy része az állampolgári citére hivatkozik; de egyrészt ez nem volt mindig így, másrészt fontos hangsúlyozni, hogy egyéb szituációkban – jellemzően pl. családi közegben – a tekintélyre vagy a tiszteletre való hivatkozás teljesen természetesnek hat.

Kritikai helyzetekben a cselekvők kétféle kritikát fogalmazhatnak meg: ezeket most a *realista*, illetve a *radikális* jelzőkkel fogjuk illetni.

A *realista kritika* fő jellemzője, hogy nem kérdőjelezi meg az adott cité alkalmazásának jogosságát egy adott szituációban, viszont bírálja azokat a tendenciákat, amelyek az emberek értékelésének, az emberek közötti rangsornak az adott területen történő felállítására elfogadott cité logikáján kívül esnek, de a bírálatot megfogalmazó szerint az értékelésnél mégis szerepet játszanak, vagyis a kritika típusa a legitimnek tekintett cité korlátozott érvényesülésére, „tisztátalanságára” hívja fel a figyelmet. Erre példa az iskolai felvételi vizsga, amelyen hivatalosan kizárólag a jelentkezők felvételin nyújtott teljesítménye vehető figyelembe – vagyis a szituáció leginkább az ipari citének felel meg. Ugyanakkor – BOURDIEU iskolaszociológiai munkáiból is – jól tudjuk, hányféle egyéb olyan szempont (testtartás, öltözködés, a kifejezés könnyedsége stb.) kerülhet „beszámításra” egy efféle helyzetben, amelyek mind-mind a jelentkezők osztályhabitusából, társadalmi háttéréből eredeztethetők, és a szellemi képességekhez semmiféle közük nincs.

⁷ Jól látható, hogy HABERMAS kommunikációelméletéhez hasonlóan BOLTANSKI igazoláselmélete is milyen nagy mértékben előfeltételezi azt a demokratikus politikai berendezkedést, amely a vita és az erőszakmentes meggyőzés kultúrájára épül, és amely a létező és valaha létezett társadalmaknak csak elenyésző hányadára, esetünkben a második világháború utáni Német Szövetségi Köztársaságra vagy Franciaországra jellemző.

A radikális kritika nem egyszerően egy cité pontos érvényesülését kéri számon, hanem azt az igényt veti fel, hogy az embereket egy adott szituációban inkább egy másik cité hierarchiaképző elve alapján kellene rangsorolni. A kritika e formája a realista kritikánál jóval ritkábban fordul elő – hogy miért, arra később még röviden visszatérek.

A különböző citék jelentéstartalmának megértéséhez képzeljük el a következő – természetesen leegyszerűsített – álláskeresési szituációt, és nézzük meg, melyik pályázó kapná az állást, ha a helyzetet az egyik vagy másik cité uralná.

HA A DOMINÁNS CITÉ...	AKKOR A SIKERES PÁLYÁZÓ...
... a familiaritás citéje,	... a bizottság tagjaival rokoni vagy baráti kapcsolatban lévő jelentkező (például a döntőbizottság elnökének unokaöccse).
... az ipari cité,	... a legszorgalmasabb, a legtermelékenyebb jelentkező.
... a kereskedelmi cité,	... az a jelentkező, akinek munkája várhatóan a legtöbb anyagi hasznot fogja hozni.
... az állampolgári cité,	... aki munkájával várhatóan a közösséget, a közt a leginkább szolgálja.
... az ihletettség citéje,	... akinek a legeredetibb, legkreatívabb gondolatai, elképzelései vannak.
... az ismertség citéje,	... az, aki a nyilvánosság előtt a legtöbbet szerepel, akit a legtöbb ismernek.

Az összefoglaló táblázatból jól kitűnik, hogy adott szituációban az emberek – elvben – nagyon különbözőképpen ítéltethők meg, rangsorolhatók. Az a tény, hogy a mai demokratikus berendezkedésű államokban a nyilvánosságban leggyakrabban megfogalmazott kritika az állampolgári cité elégtelen teljesülésére igyekszik felhívni a figyelmet (például a korrupciós vádat megfogalmazó egyén rendszerint az állampolgári citének, vagyis a törvényekben meghatározott illetékességi és jogkörök által uralt szituációnak a familiaritás citéjével történő „beszennyeződésére” kíván rámutatni), történeti fejlemény, de valószínűleg annak is köszönhető, hogy az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományok számos kérdésben (a különböző emberi rasszok vagy a férfiak és nők egyenrangúsága és egyenjogúsága stb.) képesek voltak hozzájárulni a nyilvános társadalmi diskurzus tudományos alapokra helyezéséhez. Az elmúlt évszázad szociológiájának és társtudományainak egyik legfontosabb eredménye vitán felül az volt, hogy rámutatott számos tartós egyenlőtlenség önkényes, tudományosan nem igazolható voltára, vagyis ráirányította a figyelmet arra, hogy az emberek bizonyos csoportjai közötti alá-fölé rendeltségi viszony egy olyan társadalmi konstrukció, amelyet a valóság nem támaszt alá, vagyis végső soron nehezen tartható. De természetesen a mai nyugati társadalmakban is lehetőség van arra, hogy más citékre hivatkozva fejtsünk ki kritikai tevékenységet. A kapitalizmust például olykor azzal a váddal illetik, hogy a meghitt, családias viszonyokat „eljogiasítja”, eldologiasítja, vagyis a

korábban a familiaritás citéje alapján működő szférákat az állampolgári, az ipari vagy a kereskedelmi cité fennhatósága alá rendeli.

BOLTANSKI és egykori mentora között a társadalomkritika megítélését illetően is fontos különbségekre bukkanhatunk.

A BOURDIEU-i paradigmában bármiféle társadalomkritika megfogalmazása ütőképés formában csak a tudóstól várható. Ezzel összefüggésben szintén a tudósra hárul annak feladata, hogy eldöntse, vajon a megfogalmazott kritika megalapozott és helytálló-e. Mivel a társadalomkritikát itt a feltételezett episztemológiai szakadék miatt nem az egyszerű cselekvők, hanem a tudós szociológus fogalmazza meg, lehetőség van arra, hogy az egyszerű cselekvőkkel szemben megértést, mármár együttérzést tanúsítson. Ez abból adódik, hogy a szociológus – az uralkodó osztályoknak kedvező elleplezett mechanizmusok leleplezésével – az elnyomottak oldalára áll, mivel rámutat arra, hogy az uralkodó osztály uralma részben önkényes, amely uralmat csak bizonyos, az uralkodó osztály tagjaira nézve előnyös mechanizmusok további elleplezésével lehetséges fenntartani. A BOURDIEU-i társadalomkritika ostora tehát az uralkodó osztályokon csattan, de a vélt igazságtalanságok mögött nem morális, hanem strukturális mozgatókat keres. Így végső soron az elemzés alá vont társadalmi csoportok tagjaihoz képest többlettudással bíró tudós képes mind az elnyomó, mind pedig az elnyomott *egyének* viselkedése iránt megértést tanúsítani. A BOURDIEU-féle társadalomkritika azáltal, hogy a cselekvések mögött strukturális mozgatórugókat igyekszik feltárni, az egyéneket alapvetően *felmenti a felelősség alól*.⁸

A BOLTANSKI által képviselt pragmatikus szociológia esetében a helyzet merőben más. Itt maguk a cselekvők azok, akik adott helyzetben másokkal – vagy akár az intézményekkel vagy az egész társadalmi berendezkedéssel – szemben kritikával élnek. Ebben a felfogásban a tudós (szociológus) nem érzi magát hivatottnak arra, hogy a konfliktusokban involvált cselekvők között igazságot tegyen, sőt; a pragmatikus szociológia egyik legfontosabb törekvése mindig is az volt, hogy „a cselekvők indokait komolyan vegye”, vagyis a vita közben megfigyelt cselekvők közötti interakciókból kiindulva dolgozza ki és rendezze típusokba a legjellemzőbb kritikafajtákat. A tudós tehát inkább csak megfigyelő, aki nem gondolja, hogy az egymással vitában vagy konfliktusban álló felek között igazságot kellene tennie. Egy-egy bírálat vagy igazolás⁹ helytállóságát, érvényességét, plauzibilitását, legitimitását egyedül a vitahelyzetbe bevonódott cselekvők hivatottak megvitatni, ebből adódóan nem létezik *eleve* jogos vagy jogtalan kritika – az egyetlen megkötés, amelyet BOLTANSKI tesz, hogy a bírálat nem lehet „rasszista” jellegű, vagyis nem irányulhat olyan vonásra, amely megmásíthatatlanul egy adott egyénhez kötődik: „Az Igazolás-könyvben rámutattunk arra, hogy nem használható fel bármilyen érv a kritikában vagy az igazolásban. Ha azt mondanám, hogy nincs

8 Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne fedezhetnénk fel nála olyan törekvéseket, amelyek e strukturális elemzés köntösébe bújva egyes pályatársak pellengérré állítását célozzák.

9 BOLTANSKINál bírálat és igazolás – vagyis a bírálat leszerelésére való törekvés – egymást feltételezi, egymáshoz képest szimmetrikus helyzetben vannak, és jellegüket tekintve teljesen azonosak.

kedvem Önökkel beszélgetni, mert magyarok, akkor ez nem lenne elfogadható érv. Nem lenne semmiféle legitimitása” (BOLTANSKI 2008a: 23). Mivel a szociológus a vitatkozó feleket a vita meg- vagy feloldásában kompetens cselekvőknek tekinti, önmagát pedig szinte teljesen mentesíti a képviselt álláspontok megítélésének feladatától, és az elemzést nem makrostrukturális, hanem kizárólag szituacionális kontextusba ágyazza, ez bizonyos értelemben a cselekvők *felelőssé tételéhez* vezet. Ha ugyanis azt feltételezzük, hogy a cselekvők kompetens módon cselekszenek, akkor egyúttal azt is feltételeznünk kell, hogy cselekedeteikért egyszersmind felelősséggel is tartoznak.

BOLTANSKI értelmezésében a BOURDIEU-i „cselekvők” szinte egyáltalán nem képesek önálló, reflektált bírálatot megfogalmazni, hiszen a gyakorlatok, a praxisok szintjén tevékenykednek (emiatt BOURDIEU a *cselekvés* szó helyett sokkal szívesebben használja a *gyakorlat* terminust¹⁰). BOLTANSKI ugyancsak hangsúlyozza, hogy alaphelyzetben, vagyis konfliktushelyzet híján a cselekvők szintén a gyakorlatok szintjén mozognak – vagyis nem kérdőjelezi meg azt a célt, amely elérésére kollektív erőfeszítéseket tesznek, az esetleges konfliktusforrást jelentő egyéni eltérések, véleménykülönbségek fölött pedig a cél elérése érdekében szemet hunynak, vagyis ebben a helyzetben alacsony reflexivitásszint magas toleranciaszinttel párosul (BOLTANSKI 2008b: 64–66). Amikor azonban váratlanul konfliktus alakul ki, a rutinszerű gyakorlatok felfüggesztődnek és megkérdőjeleződnek, a cselekvés a gyakorlatok szintjéről hirtelen a metapragmatikus szintre kerül át. Ez azt jelenti, hogy az egyik cselekvő felfüggeszti a toleranciára vonatkozó hallgatólagos szabály érvényességét, és a konkrét helyzetet/cselekvést egy elvont, ideálisnak vélt helyzethez/cselekvéshez méri, s ebből a pozícióból fogalmaz meg bírálatot: „Vegyünk például egy szemináriumot. A tanár gondolatai el-elkalandoznak, a kiselőadást tartó doktorandusz makog, a hallgatók alszanak, beszélgetnek, vagy palmtopjaikon elektronikus játékokat játszanak stb. Egy hallgató, akinek a többiekénél némiképp nagyobb elvárásai vannak, ekkor felállhat, és – kellemetlenkedő tónusban – megkérdézheti: »Maguk ezt szemináriumnak hívják?»” (BOLTANSKI 2008b: 68–69).

Vissza a gyökerekhez?

Közel két évtizednyi vitaelemzés, tehát „különutas” szociológia után az 1999-ben közreadott *Le nouvel esprit du capitalisme* BOLTANSKINÁL egyértelműen a tudósi kritika ismételt megjelenésére utal. A könyv bevallott célja az igazoláselmélet kibővítése – egy új cité (a projektek citéje) genezisének bemutatása révén. Míg a *De la justification*-ban a citéket statikus állapotukban ragadták meg, addig itt a szerzők (BOLTANSKI és CHIAPELLO) egy teljesen új igazolásirend formálódását követik nyomon. Ez a vállalkozás azonban kudarcot vall; közel tíz évvel a könyv megjelenése után maga BOLTANSKI is elismeri, hogy az az igazolásirend, amelynek

10 Vö. 5. lábjegyzet: BOURDIEU pontosan ugyanazon megfontolásból használja a gyakorlat terminust a cselekvés helyett, amiért az ágens fogalmát a cselekvő helyett.

megszilárdulását 1999-ben megelőlegezték, manapság a munka világában csak nyomokban van jelen (BOLTANSKI 2008a: 25).

Ami azonban a mi szempontunkból ennél fontosabb, az az, hogy a Kapitalizmus-könyv tulajdonképpen két eltérő jellegű könyv összeillesztése révén áll össze. Egyrészt vannak benne az Igazolás-könyv szellemében fogant – deskriptív – részek, amelyek értékes adalékokkal szolgálnak többek között a franciaországi szakszervezetek és kapitalizmuskritika alakulását illetően, illetve a kapitalizmus abszorpció, vagyis azon képességével kapcsolatban, hogy a vele szemben megfogalmazott kritikákat majdnem mindig képes magába építeni, és így azokat sikeresen leszerelni. Másrészt tartalmaz olyan fejezeteket, amelyek a mai kapitalizmussal szemben normatív igényeket fogalmaznak meg, és hol többé, hol kevésbé nyílt állásfoglalást jelentenek annak kártékonynak vélt vonásaival szemben.

Az értékelő-normatív jellegű kijelentések között néhány olyannal is találkozunk, amely a pragmatikus szociológia jegyében eltöltött két évtized fényében nem csak tartalmát, de stílusát, hangnemét illetően is szokatlannak tűnhet, például, hogy „a globális kapitalizmus [...] jól van, [...] a társadalmak [...] inkább rosszul” (BOLTANSKI és CHIAPELLO 1999: 21). Továbbá a projektek rendjéhez kapcsolódóan a könyv egy új, mobilitásalapú kizsákmányoláselmélettel is előáll, amely végképp váratlanul érheti az olvasót, főleg, hogy a kizsákmányolás gondolata egyáltalán nem képezi a mű vezérfonalát, az egyéb gondolati ívektől viszonylag független, zárt világot alkot, s talán csak egyfajta szimbolikus aktusnak tekinthető, amellyel BOLTANSKI visszatérését jelzi a kritikai szociológia birodalmába, és amely egyértelműen nem BOURDIEU-i eredetű – egyszerűen egy marxi terminus átemeléséről van itt szó.

A kritikai szociológiához való visszatérés folyamatosságát az abortuszról és annak strukturális ellentmondásairól szóló, 2004-ben megjelent *La condition foetale* csak átmenetileg szakítja meg, 2008-ra a visszatérésre való törekvés tagadhatatlanná válik, de BOLTANSKI nem is akarja tagadni: jóvoltából ugyanebben az évben kerül könyv formájában az olvasók elé ismételtelen a korábban általam már hivatkozott, és eredetileg bő három évtizeddel ezelőtt az *Actes*-ban publikált *La production de l'idéologie dominante* című, BOURDIEU-vel közösen jegyzett hosszú tanulmány, valamint az a könyvecske, amelyet BOLTANSKI a cikk újbóli megjelentetéséhez mintegy magyarázatként írt *Rendre la réalité inacceptable* (Elfogadhatatlanná tenni a valóságot) címmel. Ezzel egy időben BOLTANSKI politikai kérdésekben is nyíltan szerepet vállal: egyrészt az interneten szabadon megtekinthető az a baráti hangú beszélgetés, amelyet tavaly az újonnan megalakult francia antikapitalista párt (NPA) – és az egykori Forradalmi Kommunista Liga (LCR) – vezéralakjával, Olivier Besancenot-val folytatott,¹¹ másrészt pedig szintén bárki által elolvasható az a *Le Monde*-ban közzétett nyílt levél, amelyben másokkal együtt maga BOLTANSKI is ezen antikapitalista párt megalakulását

¹¹ <http://contretemps.eu/node/146>

üdvözlí.¹² Mindezekén túl a legújabb könyvét záró néhány bekezdésben az olvasó elé tárt normatív igényvel fellépő fejtegetést sem lehet figyelmen kívül hagyni: „Végül azáltal, hogy a kezdeményezést visszaadjuk a cselekvőknek, és közülük is különösen azoknak, akik jelenleg az elnyomottak közé tartoznak, egy olyan mozgalom, mint amilyenek az imént felvázoltuk a dinamikáját, lehetővé teheti jelentős energiák mozgósítását a kapitalizmussal szemben. Ez a kapitalizmus helyébe a földi erőforrásokat kevésbé kegyetlenül kihasználó formákat, illetve az emberek közötti kapcsolatok kezelésének nem a kizsákmányolásra épülő módozatait állítaná. S így e mozgalom talán a – ma szinte már ki sem ejthető – *kommunizmus* szónak is visszaadná azt az emancipatórikus jelentéstartalmát, amelytől több évtizednyi államkapitalizmus és totalitárius erőszak megfosztotta” (2009: 235).

BOLTANSKI kritikai szociológia felé történő visszakanyarodásának több lehetséges – de egymástól sem független – magyarázata adódik. A probléma magját az jelenti, hogy a BOLTANSKI által a Sein és a Sollen örök problematikájának feloldására választott mód eleve kudarcra volt ítélve, mivel annak érdekében, hogy saját normatív alapállásáról ne kelljen számot adnia – vagyis hogy ne érhesse őt az a vád, hogy a fennálló társadalmi rendet saját értékeiből kiindulva bírálja –, az egyszerű cselekvők kritikáit felerősítve, vagyis azok *leírása révén* próbált meg társadalomkritikát gyakorolni (BOLTANSKI 2009: 49–50, 56) – amely kísérlet tulajdonképpen nem volt más, mint fából vaskarika, hiszen a normativitás problémáját nem oldotta meg, csupán „áttolta” a cselekvők oldalára, ahol az továbbra is megoldatlan maradt. A kritikai szociológiához történő – legalább részleges – visszatérés mögött a következő okok tárhatók fel:

Annak, hogy ez a visszatérés miért nem jóval korábban történt meg, egy pszichológiai oka bizonyosan van: BOLTANSKINAK sok munkára és időre volt szüksége ahhoz, hogy végre ki tudjon bújni BOURDIEU árnyékából, és a pályatársak rá már ne mint egykori BOURDIEU-tanítványra, hanem mint egyéni gondolkodású és önálló tudományos tevékenységet felmutatni képes szociológusra tekintsenek. A XX. század második felének legelismertebb, legnagyobb tekintéllyel bíró szociológusa Franciaországban vitathatatlanul Pierre BOURDIEU volt. Ezzel párhuzamosan BOLTANSKI tekintélye a 90-es évek végére ugyancsak minden kétséget kizáróan megingathatatlaná vált, és ez végre lehetővé tette számára azt, hogy számba vegye, mely pontokon tudja elfogadni az egykori mester munkásságát, és mely pontokon kénytelen részben vagy egészében elutasítani.

BOLTANSKI megfigyelései során arra a konklúzióra jutott, hogy a cselekvők kritikáik megfogalmazásakor általában realisták, vagyis nagy ívű és/vagy radikális társadalomkritika megfogalmazására csak a legkritikább esetben képesek. Például a kávéházi alkalmazott nem azon bosszankodik, hogy nem lett belőle

12 <http://www.lcr-rouge.org/spip.php?article1763> – Noha a nyílt levél szerzői egyértelműen rokonszenveznek az alakuló új politikai formációval, ugyanakkor a vállalkozás egyes lehetséges buktatóira sem felejtik el felhívni a párt vezetőinek és szimpatizánsainak figyelmét.

professzor a Collège de France-on, hanem sokkal inkább azon, hogy kollégája három nappal több szabadságot kapott (BOLTANSKI 2008a: 25, 2009: 58).¹³

BOLTANSKI közeli munkatársa, Philippe CORCUFF rámutat arra, hogy a kritika szociológiája, pontosabban az a szociológia, amely az egyszerű cselekvők által megfogalmazott kritikák elemzését állítja önnön középpontjába, szükségszerűen konzerváló munkát végez, hiszen jobb híján „hozott anyagból dolgozik”. Mivel az előző pontban BOLTANSKI nyomán már megállapíthattuk, hogy a cselekvők hajlamosak realisták maradni, következésképpen az általuk megfogalmazott bírálatok arra sem adnak lehetőséget, hogy a társadalomra külső nézőpontból legyünk képesek tekinteni, hogy az aktuális társadalmi viszonyokat valamiféle víziórendszerhez legyünk képesek hozzámérni. Márpedig hatékony társadalomkritika csak egy efféle „utópikus” nézőpontból lehetséges – nem azért, mert a tudós ezen utópikus vízióját teljes egészében szeretné megvalósulni látni, hanem azért, mert ebből a perspektívából a társadalmi problémák könnyebben azonosíthatóvá válnak (CORCUFF 2008: 155–165).

CORCUFFHöz nagyon hasonló álláspontot képvisel maga BOLTANSKI is (2009: 72–73), aki szerint a szociológia feladata nem más, mint „a jelen leírása egy olyan nézőpontból, amely e jelenhez viszonyítva külsődleges, mert máskülönben nem is tudnánk leírni, s ez máris napvilágra hozza annak lehetőségét, hogy a jelen más is lehet, mint amilyen, és ezáltal a jelen mint olyan relativizálódik, dekonstruálódik”¹⁴ (BOLTANSKI 2008c: 88–89).

BOLTANSKI úgy látja, hogy a hétköznapi cselekvők főleg a napjainkban igazolásra már alig-alig szoruló kapitalizmussal szemben eszköztelenek: „amik hiányoznak a kritikához, azok az eszközök, a jelzőpontok, a formák [...], az emberek meg vannak fosztva mind a harc eszközeitől, mind pedig attól a lehetőségtől, hogy a harc szükségességét közösen felismerjék” (BOLTANSKI 2008a: 30).

BOLTANSKI kimutatta azt, hogy noha a kritika és az igazolás egymással szimmetrikus viszonyban áll, vagyis jellegüket tekintve teljesen azonosak, és egyik sem létezhet a másik nélkül, a társadalom intézményei – elsősorban a megszilárdult jogrendszeren keresztül – nagymértékben az igazolást szolgálják, vagyis a fennálló rendet védik (BOLTANSKI 2008d). Ebből adódóan bármiféle radikális társadalomkritika megfogalmazása szükségszerűen szilárd falakba ütközik. Igencsak megalapozottnak kell lennie, és egyúttal komoly támogatottsággal is bírnia kell annak a kritikának, amely részt kíván venni az intézmények (bíróságok, jogrendszer stb.) falán. Az intézményeknek a bizonytalanság megszüntetésében, a végeláthatatlan viták lezárásában játszott pozitív szerepét BOLTANSKI nem vitatja (BOLTANSKI 2009: 116–117, 143), ugyanakkor megállapítja, hogy ezzel párhuzamosan képesek az emberek felett uralmat is gyakorolni. Az „egyszerű uralom”

¹³ Ezen a ponton BOLTANSKI felfogása a társadalomkritika megfogalmazásában teljes összhangot mutat az ugyancsak a társadalomtudós szerepvállalásáért kiáltó BOURDIEU-i habituselmélet megállapításaival: a cselekvő habitusa mintegy előre jelzi a cselekvőnek, hogy melyek azok a helyzetek, amelyek „neki valók”, és melyek azok, amelyen „nem neki valók”, vagyis amelyekben kényelmetlenül érzi magát vagy egyenesen kudarcra van ítélve.

¹⁴ Valójában itt is a BOURDIEU-i alapállás kerül megfogalmazásra más szavakkal: a szociológus feladata annak igazolása, hogy a valóság bármilyen is lehet, és hogy le kell leplezni az uralkodó osztály azon törekvését, hogy az aktuálisan fennálló és az ő érdekeinek kedvező társadalmi rendet az egyedül lehetséges és objektív valóságként láttassa.

általában a diktatórikus berendezkedésű országok intézményeire jellemző, és a valóság általuk helyesnek, kívánatosnak tartott konstrukciójának sulykolását (és ha szükséges, erőszakkal történő megvédését) jelenti. Az uralom másik formája – amelyre BOURDIEU és BOLTANSKI tulajdonképpen már a *La production de l'idéologie dominante*-ban rámutatott – az „összetett uralom”, amely jellemző módon inkább a demokratikus kapitalista államokban fordul elő. Ennek lényege nem egyszerűen egy helyesnek vélt valóságkonstrukció védelmezése, hanem az a törekvés, hogy a hatalmon lévők saját világszemléletüket egyedül lehetségesként fogadtassák el. Ebben az esetben az érvelés azt sulykolja, hogy az uralkodó osztály által felvázolt valóság nem is konstrukció, hanem maga az objektív valóság, hiszen azt a szakértelem és a tudomány modern eszközeinek segítségével egyre pontosabban meg lehet ismerni. Az uralomnak e módozata tulajdonképpen kihúzza a kritika lába alól a talajt, hiszen az leggyakrabban az objektív valóság és a bírált konstrukció közötti ellentmondásokra igyekszik rámutatni. Ebben az esetben azonban a kritikai hangokat a tudománytalanság és a hozzá nem értés bélyegével viszonylag könnyűvé válik leszerelni, és az uralkodók számára is lehetővé válik, hogy uralmukat oly módon konzerválják, hogy magukat egyfajta altruista szerepben tüntetik fel, mint akik pusztán a társadalom jobb alkalmazkodását hivatottak elősegíteni a megkerülhetetlen gazdasági és társadalmi törvényszerűségekkel szemben (BOLTANSKI 2009: 186–203).

Egy szó, mint száz, az imént felvázolt hat pont közül az utolsó ötből mind-mind az következik, hogy a hétköznapi cselekvők önmagukban nem képesek hatékony társadalomkritikát gyakorolni. Noha a cselekvő és a tudós közötti episztemológiai szakadék nem annyira áthidalhatatlan, mint BOURDIEU-nél, BOLTANSKI – főként az 1999-ben megjelent *Kapitalizmus-könyv* óta – nem vitatja, hogy társadalmi víziók felvázolásában a szociológus segítsége nélkülözhetetlen.¹⁵

Zárszó

Noha a kritika szociológiája jelentős részben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, vagyis nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy az egyszerű cselekvők kritikai tevékenységéből hatékony társadalomkritikát lehessen kidolgozni, BOLTANSKIÉK vállalkozását összességében nem tekinthetjük sem eredménytelennek, sem fölöslegesnek, és végképpen nem tanulságok nélkülinek. Egyrészt a *De la justification*-ban a szerzők rámutattak arra, hogy a kritikának, valamint az emberek rangsorolásának több – jelen esetben hat – alaptípusa van, s ebből következik az is, hogy az igazoláselmélet már jó egy évtizeddel a *Kapitalizmus-könyv* megjelenése előtt implicite magában hordozta a kapitalizmus bírálását, hiszen pontosan azt hangsúlyozza, hogy az emberek hierarchiába rendezéséhez nem csak az anyagi hasznosság, de attól teljesen eltérő elvek is alapul szolgálhatnak. Más-

15 „[...] nehezzé válik annak a felfogásnak a fenntartása, amely élesen elválasztja a mindentudó kutatót az illúzió által elvakított cselekvőtől. Ugyanakkor a kutató természetesen továbbra is kiváltságos helyzetben van abból a szempontból, hogy rendelkezésére állnak speciális eszközök az adatgyűjtésre és -elemzésre” (BOLTANSKI 2008a: 14).

részt a *De la justification*hoz végzett előtanulmányok arra készítették BOLTANSKIT, hogy megkérdőjelezze a BOURDIEU-i szociológia által tételezett episztemológiai szakadék áthidalhatatlanságát. A cselekvők gyakorlati kritikai tevékenységének vizsgálata alapján BOLTANSKI arra a következtetésre jutott, hogy az emberek korántsem inkompetensek és képtelenek a reflexióra abban a mértékben, ahogyan azt BOURDIEU szerinte feltételezte (ezzel kapcsolatban lásd feljebb a gyakorlatok szintje és a metapragmatikus szint közötti megkülönböztetést). Végül a *Le nouvel esprit du capitalisme*, azon kívül, hogy fontos adalékokkal szolgált a XX. század második felének Franciaországában zajló társadalmi és szakszervezeti mozgalmakkal kapcsolatban, nemcsak az olvasó, de BOLTANSKI figyelmét is ráirányította arra az elméleti kidolgozatlanúságra, amely a könyvben a leíró és a normatív törekvések között fennáll. Ez az a mű, amelyben először érhető tetten BOLTANSKI azon felismerése, hogy kizárólag az egyszerű cselekvők kritikai tevékenységének elemzését alapul véve nem lehetséges ütőképes társadalomkritikát kidolgozni, vagyis a társadalomtudós – nemritkán utópikus – víziói e célból egyértelműen nem nélkülözhetők. E felismerését egy 2008. január 21-i szabadegyetemi előadásában BOLTANSKI is megosztja a hallgatósággal, és azt is elmondja, hogy a nevével fémjelzett kritika szociológiája ebből a szempontból kudarcot vallott.¹⁶

Abban a kérdésben, hogy a 2000-es évek elején BOLTANSKI által képviselt kritikai felfogás mekkora részben táplálkozik a BOURDIEU-i korszakból, illetve mennyiben támaszkodik teljesen új elemekre, egyelőre korai lenne állást foglalni. Az azonban mindenképpen jól látható, hogy a BOURDIEU-i kritikai szociológiához való teljes visszatérésre több okból sincs lehetőség.

Egyrészt a közel hetvenéves BOLTANSKI már korántsem az a lázadó ifjú tudós, aki annak idején az *Actes* számára merész cikkeket írt és szövegbuborékokat készített (BOLTANSKI 2008a: 12). BOLTANSKI pontosan látja, hogy a 60-as évek egészen kivételes időszak volt a francia társadalomtudósok számára: a kutatás körülményei a mából visszatekintve már-már idilliieknek tűnnek, hiszen gyakorlatilag bármilyen kutatásra volt elég forrás¹⁷ (2008c: 45–48, 79–95), és a társadalomtudományok művelői ekkortájt igazán „nyeregben érezhették magukat”: a társadalomtudományoknak lehetőségük volt arra, hogy a szűk szakmai közegen kívül is kifejtsék hatásukat, és ily módon a köznyelvre és a közgondolkodásra is nagymértékben rányomják bélyegüket.

¹⁶ Lásd az első hangfájlt: <http://seminaire.samizdat.net/Qu-est-ce-que-penser-a-gauche,228.html>.

¹⁷ Nagyon érdekes, hogy a tudományos termelés ideális körülményeinek meghatározásakor BOLTANSKI egy az egyben szembemegy a BOURDIEU-i mezőelméletnek a tudományra vonatkozó megállapításaival: „A modern menedzsmenttechnikák ekkor még nem hatoltak be az egyetemi és kulturális világba. [...] Sok helyütt voltak irányítás nélkül hagyott vagy elfelejtett szegletek, téli álmat alvó intézmények, melyek forrásait kiaknázhattuk, a konkurenciát nem ismerő területek, perifériák, ahol megvethettük a lábunkat, és azt csinálhattunk, amit csak akartunk, tehát néha újat is. Semmi sem volt igazságos, legalábbis ha e kifejezést a meritokratikus értelmében használjuk. Semmi sem volt megfelelően kiértékelve. Ugyanazzal a fizetéssel egyesek életművet hoztak létre, mások pedig semmit. Ugyanazon források birtokában egyes kutatóműhelyek a lehetetlent is megkísérelték, míg mások csak alapláron dolgoztak. Am pontosan ez a nemtörődömség, az irányítás e hanyagsága volt az, ami megteremtette a szabadság terének kialakulását, amelyben lehetővé vált új dolgok létrehozása. [...] Az intézetekben [...] mindenki azt csinálta, amit jónak látott. [...] Ily módon tudtunk élni, túl tudtunk élni anélkül, hogy bárki ítéletet mondott volna rólunk, leszámítva azt a nem túl sok és nem túl szem előtt lévő embert, akiktől tényleg azt vártuk, hogy ítéletet mondjanak a munkánkról. [...] Természetesen az egyetemi piac törvényei jelen voltak, és ezekről mi is tudtunk, de bizonyos áldozatok árán többé-kevésbé figyelmen kívül tudtuk őket hagyni. És ez ösztönzőleg hatott ránk” (BOLTANSKI 2008c: 45–46).

Másrészt nyilvánvaló (és ez bizonyos szempontból az előző bekezdésre is rímel), hogy a tudományos alapállású társadalomkritika társadalmi lehetőségei most (sem Franciaországban, Magyarországon pedig végképp) köszönő viszonyban sincsenek a 60-as évek franciaországi lehetőségeivel, és ez a kapitalizmuskritikára fokozottan igaz. Maga BOLTANSKI is úgy fogalmaz, hogy társadalmi mozgalmak hiányában „a kapitalizmusnak napjainkban már arra sincs szüksége, hogy igazolásmódokhoz folyamodjon” (BOLTANSKI 2008a: 30).

Harmadrészt, noha BOLTANSKI számos ponton elismeri egykori mesterének munkásságát, sőt továbbra is a huszadik századi szociológia egyik legfontosabb alakjának tekinti, saját szociológusi identitásának formálódásában a BOURDIEU-vel való szüntelen egyoldalú polemizálás annyira alapvető fontosságú volt, hogy nem kell attól tartanunk, két évtizednyi „különutasságot” követően ismét teljes mértékben a 90-es években közéleti szerepvállalásaival közismertté váló Pierre BOURDIEU nyomdokaiba lép.

Azonban úgy véljük, BOLTANSKINAK mind a kritikai szociológiától való eltávolodása, mind pedig az ahhoz történő későbbi visszatérése fontos elemekkel szolgálhat annak megértésében, hogy kritikai és nem kritikai szociológia hogyan lehet képes egymást termékeny módon kiegészíteni.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. (2000): *La réduction: critique de Bourdieu*. Párizs: Cerf.
- Boltanski, Luc (1975): *La constitution du champ de la bande dessinée*. ARSS (1): 37–59.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot (1991): *De la justification. Les économies de la grandeur*. Párizs: Gallimard.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot (2008): A kritikai képesség szociológiája. *Replika* 62: 39–55.
- Boltanski, Luc (2008a): „A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni”. Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival, *Replika* 62: 11–37.
- Boltanski, Luc (2008b): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika, mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika* 62: 57–85.
- Boltanski, Luc (2008c): *Rendre la réalité inacceptable*. Párizs: Demopolis.
- Boltanski, Luc (2008d): *La domination revisitée. De la sociologie française critique des années 1970 à la sociologie pragmatique contemporaine* [kézirat].
- Boltanski, Luc (2009): *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Párizs: Gallimard.
- Bourdieu, Pierre – Luc Boltanski (1976): *La production de l'idéologie dominante*. ARSS (2): 3–73. [Új kiadásban: 2008, Párizs: Demopolis.]
- Corcuff, Philippe (2008): Egy újfajta kritikai szociológiáért: moralitás, hermeneutikai kritika és kritikai utópia. *Replika* 62: 155–165.

Fáber Ágoston (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálata. *Replika* 62: 109–125.

Jenkins, Richard (1982): Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. *Sociology* 16(2): 270–281.

Rényi Ágnes (2008): Érzelmes kutatás. *Replika* 62: 127–154.

ABSTRACT: In my paper I intend to outline the main curves of Luc BOLTANSKI's professional carrier, an ex-pupil of Pierre BOURDIEU's. In line with this effort, I will try to discuss some of the major accomplishments and reveal problematical points of critical theories in general. From the beginning of the 1980's, BOLTANSKI's sociological interest has progressively taken a new direction, setting the basis for a new sociology called pragmatic sociology, or, in other terms, the sociology of critical capacity, as a critical reaction and as an alternative to the BOURDIEUAN sociological conception. However, after nearly two decades of exploring a diverging path, having to face the insufficiencies of his own sociology, he is obliged to invoke once again some of the tools provided by critical sociology. Currently, BOLTANSKI is making an effort to marry the achievements of his pragmatic sociology with some aspects of critical sociology. And bearing in mind the limits of ordinary actors as well as those of social scientists themselves, he desires to contribute to the founding of a powerful social critique.

KEYWORDS Luc BOLTANSKI, Pierre BOURDIEU, pragmatic sociology, the sociology of critical capacity, critical sociology, social criticism

A cselekvéskoordináció szerkezetváltása? Kísérlet a rendszerváltás kritikai értelmezésére

Sík Domonkos

skdom@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányom célja a rendszerváltás folyamatának a HABERMASI társadalomelmélet alapján történő újraértelmezése. HABERMAS kritikai elmélete alapján azt mondhatjuk, hogy a társadalmi jelenségek fundamentális elemzési szintje a cselekvéskoordinációs folyamatok kritikai átvilágítása. Ebből a perspektívából közelítek a rendszerváltás társadalmi változásaihoz. Az államszocializmus cselekvéskoordinációs sajátosságait elsősorban HANKISS Elemér „negatív modernizációra”, „második társadalomra” és „hibrid társadalomra” vonatkozó kutatásai alapján rekonstruálom. Az államszocializmus különböző szakaszaiban – igaz, különböző formában és mértékben – a nyilvános cselekvéskoordinációs helyzeteket nagymértékben torzították a dogmatikus jelentéseként megjelenő, központilag meghatározott hivatalos ideológia elemei, és ez az önálló rendszerek kialakulását is ellehetetlenítette. A rendszerváltás után ez a hatás megszűnt, így felmerül a kérdés, hogy lezajlott-e szerkezetváltás a cselekvéskoordinációs folyamatok szintjén? A tanulmányban négy társadalomfejlődési foratókönyvet mutatok be, majd különböző – eltérő tárgyban lefolytatott, de a cselekvéskoordináció problematikájához kapcsolódó – empirikus kutatások eredményeit újraértelmezve megvizsgálom, hogy a különböző fejlődési tendenciák milyen cselekvéshelyzetekben váltak dominánssá.

KULCSSZAVAK: rendszerváltás, cselekvéskoordináció, HABERMAS

Bevezetés

A rendszerváltás következményeinek feltárása napjaink hazai társadalomtudományos gondolkodásának kiemelt feladata. A vonatkozó kutatások centrális kérdése, hogy miként élnek tovább és alakulnak át az államszocializmus évei alatt létrejött, a centralizált hatalmi viszonyok által torzított értékek, cselekvési gyakorlatok és az ezekkel összefüggő intézmények. Az átalakuló és továbbélő értékek és cselekvési gyakorlatok feltérképezését ugyanakkor mind a mai napig nem követte átfogó kritikai elmélet keretében történő értelmezés.¹ A változásokkal párhuzamosan továbbélő patológikus beidegződések szisztematikus felderítése, a különböző vonatkozó kutatások eredményeinek közös elméleti keretben való feldolgozása elmaradt. Az alábbi tanulmányban ennek a hiánynak a pótlására,

¹ A rendszerváltás kritikai szociológiai diskurzusa elsősorban strukturalista elméleti keretben zajlott, a töketípusokra és az általuk kijelölt struktúrák szerinti csoportokra fókuszált (a diskurzus áttekintéséhez lásd: VEDRES 1998). Ennek megfelelően keretei közt nem irányult kellő figyelem az értékek és cselekvési gyakorlatok elemzési szintjére.

vagyis a rendszerváltás cselekvéseméleti kiindulópontú, átfogó kritikai elmélet alapján történő értelmezésére teszek kísérletet.

Átfogó teoretikus keretként HABERMAS kommunikatív cselekvéseméletére támaszkodom.² HABERMAS duális társadalomelmélete univerzális igénnyel fellépő vizsgálati keret, és mint ilyen, lehetőséget teremt a legkülönbözőbb empirikus kutatások koherens gondolati mezőben való értelmezésére. Emellett, kritikai elmélet lévén, a pusztá leírásen túl a patológikus tendenciák azonosításához, kordiagnózis kidolgozásához is eszközt kínál. A tanulmány első szakaszában a dolgozat szempontjából legfontosabb HABERMASI gondolatokat rekonstruálom. Ez alapján elemzem a második szakaszban az államszocializmus, és végül a harmadikban az elmúlt húsz év társadalmi folyamatait. Az államszocializmus évei alatt és a rendszerváltás óta eltelt időben született szociológiai munkák között elvélve találunk expliciten a HABERMASI elmélet alapján eljáró empirikus kutatásokat. Ezek híján elsősorban egyéb elméleti keretben lefolytatott munkákra támaszkodom.

A cselekvéskoordináció problematikája³

A kommunikatív cselekvés elmélete cselekvéseméletileg megalapozott társadalomelmélet. Ez azt jelenti, hogy HABERMAS szerint a társadalom jellemzőit végső soron az őt alkotó társas cselekvések jellemzői révén írhatjuk le. A társas cselekvések jellemzői közül kiemelt jelentőségűek azok a konstitutív feltételek, amik fennállta nélkül a társas cselekvés nem jöhetne létre. Ezek a lehetőségfeltételek a társas cselekvések koordinációs szintjén találhatók: a társas cselekvéshelyzeteket jellemző „kettős kontingencia”⁴ kezelési módjaira vonatkoznak. Arra a kérdésre, hogy „hogyan lehetséges társas cselekvés?” (más szóval: „mi biztosítja a társas cselekvések koordinációját, a társadalmi integrációt?”), HABERMAS a klasszikus szociológiai hagyomány alapján kétféle választípust azonosít.

2 Tanulmányoméhoz hasonló szándékról és célkitűzésről tanúskodik NÉMEDI Dénes *Mit kezdünk Habermasszal?* című (1990), TALLÁR Ferenc *Sztálinizmus és reszkralizáció* című (1994), valamint FELKAI Gábor *Két társadalomelméleti illúzió széttörése a jelenkori magyar közgondolkodáson* című (1997) elemzése is. NÉMEDI a saját maga által „olvasmányjegyzetként” aposztrófált tanulmányban a habermasi társadalomelmélet alapján elemez a magyar társadalomra vonatkozó kutatásokat. Az alábbiakban én is hasonló feladatra vállalkozom, igaz – már csak az azóta eltelt húsz év miatt is – más súlypontokkal és más eredményekkel (ezekre a későbbiekben térek ki). TALLÁR tanulmányában az államszocialista életvilágok hivatalos pártideológia általi reszkralizálódását mutatja be, aminek következtében maguk a rendszerek sem tudtak önállósulni (TALLÁR 1994: 74). Tanulmányomban, ezt az egyoldalú diagnózist kiegészítve, az életvilágnak nem csupán a reszkralizált aspektusával, hanem a második társadalomban annak komplementer-ként kialakult aspektusával is foglalkozom. FELKAI – más szerzők mellett – a HABERMASI társadalomelmélet fogalmaival próbálja kritikailag elemezni a 90-es évek első felének közgondolkodását. E tanulmányal szemben a továbbiakban nem csupán a közgondolkodás (életvilág) elemzési szintjén mozogok, hanem kitérek az ezekkel összefüggésben álló rendszerszintű folyamatokra is.

3 Az alábbi fejezetben csupán azokat a fogalmakat vezetem be, amelyeket a későbbiekben használok, így a habermasi életmű számos aspektusát figyelmen kívül hagyom. *A kommunikatív cselekvés elmélete* átfogó bemutatásához lásd: FELKAI (1993); PAPP (1987); az életvilág és a kommunikatív cselekvés fogalmának bemutatásához lásd: SIK (2009a).

4 A kettős kontingencia problematikáját PARSONS fogalmazta meg (PARSONS-SHILS 1951: 16). Álláspontja szerint alapértelmezésben minden társas cselekvési helyzetet az jellemez, hogy a cselekvők egymást kölcsönösen „fekete dobozként” észlelik, vagyis nem tudják megjósolni, hogy adott cselekvésre miként reagál a másik. Ennek a kölcsönös kiszámíthatatlanságnak a felszámolása minden interakció előfeltétele. PARSONS álláspontja szerint a közös normák és értékek biztosítják a kettős kontingencia megoldását. Ezek fennállta esetén, közösen ismert és elismert cselekvési mintázatokhoz igazodva, a cselekvők elemzése válnak közös céljaik elérésére. A problémát HABERMAS is kiemelt fontosságúnak tartja, noha magán a PARSONSI megoldáson túllép.

A társas cselekvés lefolyását egyfelől a cselekvők orientációinak összehangolása, másfelől a cselekvések nem szándékolt következményei alkotta rendszerek intézményesített koordinációja biztosítja (HABERMAS 1987: 117). Vagyis egyfelől a cselekvők számára közvetlenül hozzáférhető és potenciálisan alakítható normatív, másfelől a cselekvők által a cselekvéshelyzetben nem – csupán a megfigyelő perspektívájából – megragadható és alakítható, rendszerszerű szabályozás biztosítja az integrációt. A cselekvők orientációinak összehangolását a – HUSSERL és SCHÜTZ munkáira visszamenő – fenomenológiai társadalomelméleti hagyomány alapvetően a cselekvések horizontjával szolgáló jelentéstartomány, az életvilág segítségével magyarázza. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy a világ számunkra eleve értelmezett, jelentésteli formában adott. A cselekvés lehetőségterét (a lehetséges célok, eszközök és normák körét) ezen előzetese értelmezés során kialakított jelentéshorizont, az életvilág képi. Ennek megfelelően a társas cselekvés koordinációja is e jelentéshorizonton áll vagy bukik: amennyiben kellő mértékben hasonló életvilág adott két cselekvő számára (vagyis hasonlóképp értelmezik az adott cselekvéshelyzetbeli lehetséges célokat, adekvát eszközöket és normatíván szabályozott szerepüket), úgy a társas cselekvés problémamentesen lezajlik. Amennyiben azonban nem, úgy HABERMAS szerint a közös jelentéshorizontot kommunikatíván létre kell hozni. Ez a cselekvéskoordinációs aktus a kommunikatív cselekvés.

A kommunikatív cselekvés formális modellje a racionális vita kereteit írja le. A vita racionalitása abban nyilvánul meg, hogy a felek felelősséget vállalnak megnyilatkozásaikért: ha az egyik cselekvő kétségbe vonja azok érvényességét (igazságát, helyességét vagy őszinteségét), akkor a másik igazolni igyekszik azt. Az empirikus kommunikatív cselekvések ehhez a formális modellhez képest értelmezhetők, aszerint, hogy a racionális vitára milyen cselekvéshelyzetekben, kikkel való viszonyában hajlandó a cselekvő. A kommunikatív cselekvés különböző formáit a személyközi viszonyokat meghatározó morális perspektíva általánossága alapján osztályozhatjuk.⁵ A legbeszűkültebb morális perspektívának (prekonvencionális) az tekinthető, melyben a cselekvő pusztán konkrét tekintélyi viszonyokkal jellemezhető másokkal való viszonyában igazolja megnyilatkozásait, tartva a tekintély fenyegetésétől. Ennél valamivel tágabb az a morális perspektíva, melyben saját érdekeitől teszi függővé a cselekvő, hogy hajlandó-e racionális vitára. A következő szinteken szerepekhez, illetve normákhoz kötött, hogy az érvelő ész szabályai szerint jár-e el az egyén (konvencionális). Ezekben az esetekben már nem csupán a konkrét másikkal való viszonyához vagy a saját maga érdekeihez, hanem általános, cselekvéshelyzeteken átívelő érvényességű elvekhez igazodik a cselekvő. A legtágabb morális perspektívában mindenki „önmagában vett célként” jelenik meg, vagyis olyasvalakiként, aki saját jogán méltó arra, hogy igény esetén neki igazolja megnyilatkozása érvényességét a cselekvő (posztkonvencionális).

⁵ Ezen a ponton KOHLBERG morális fejlődési koncepciójára támaszkodik HABERMAS. Álláspontja szerint a morális fejlődési fokokban megjelenő igazságosságkonceptiók meghatározzák, hogy miként tekint másokra az egyén, és ezáltal azt is, hogy milyen formájú cselekvéskoordinációt folytat vele (HABERMAS 2001: 201).

Az életvilág újratermelése e különböző racionalitású morális beállítódások meghatározta kommunikatív cselekvések sorozatában történik. Ennek eredményeként különböző racionalitású életvilágok jöhetnek létre, melyek között nyitottságuk szerint differenciálhatunk. Egy életvilág nyitottsága attól függ, hogy a részét képző jelentések mitől függően – milyen cselekvéshelyzetekben, kik által – kritizálhatók, vagyis tehetők egy – esetlegesen érvénytelenítésüket eredményező – racionális vita tárgyává. Belátható, hogy az egyre általánosabb morális perspektíva talaján álló cselekvéskoordinációs mechanizmusok során újratermelt életvilágok egyre nyitottabbaknak tekinthetők, amennyiben a cselekvéshelyzetek egyre tágabb körében (egyre többféle személyközi viszonyban) teszik lehetővé a racionális vitát, így egyre kevesebb dogmatikus jelentéssel jellemezhetők.

Az életvilág racionalitását történetileg változó jellemzőként mutatja be HABERMAS. A modernizációt olyan morális-jogi tanulási folyamatnak tekinti, mely során az életvilág egyre racionálisabb formát öltött. A jelentések egyre szélesebb köre a cselekvéshelyzetek egyre szélesebb körében jelenik meg potenciálisan elszámoltathatóként. A nembeli tanulásként (evolúciós folyamatként) felfogott morális-jogi fejlődés és az életvilág racionalizálódása ugyanakkor önmagán túlmutató társadalomelméleti jelentőséggel bír. Az életvilág racionalizálódásával fokozatosan kialakulnak a cselekvés olyan keretfeltételei, amelyek lehetővé teszik formális, a konkrét cselekvéshelyzetektől független cselekvéskoordinációs mechanizmusok és azokra épülő önállósult cselekvési szférák kialakulását. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, az életvilág morális racionalizálódásának konvencionális, ill. posztkonvencionális szintet kell elérnie (HABERMAS 1987: 178–179). Ezekben a szinteken nyílik ugyanis lehetőség a cselekvéshelyzetek konkrétságát transzcendáló általános elvek érvényesítésére (prekonvencionális szinten, a konkrét tekintélyhez, illetve a konkrét érdekekhez igazodik a cselekvő).

Ezek a cselekvéskoordinációs mechanizmusok abban különböznek az életvilágtól és a kommunikatív cselekvéskoordinációtól, hogy nem lokálisan oldják meg a kettős kontingencia problémáját (vagyis nem a cselekvők intencionális jelentéskonszenzusára támaszkodnak), hanem általános, a konkrét cselekvéshelyzeteken túlmutató eszközökkel hangolják össze a cselekvési várakozásokat. Erre azáltal nyílik lehetőség, hogy a cselekvéskoordináció eltárgyasított mechanizmusait hozzák létre, amelyek a cselekvők számára második természetként adódnak (nem konszenzus tárgyai, hanem kényszerítő erők, amikhez alkalmazkodni kell). A cselekvéskoordináció eltárgyasított mechanizmusai – akárcsak a természeti hatások – a cselekvők értelmezési teljesítményeitől függetlenül hatnak. Ez a függetlenség teszi lehetővé, hogy általános érvényességűek legyenek, a társas cselekvéseket automatizált pályákra tereljék. Így jön létre a gazdasági cselekvéshelyzetek koordinálására a pénz médiuma, valamint a cselekvések általános normatív keretfeltételeként a moralitástól függetlenedő formális jog és az azt érvényesítő hatalom médiuma (HABERMAS 1987: 175).⁶ A pénz és a jogilag

6 A jogot később HABERMAS már nem sorolja ilyen egyértelműen a rendszerek közé, sokkal inkább egyfajta rendszer és életvilág között közvetítő, tényszerűség és érvényesség feszültségét magában hordozó instanciaként tekint rá

szabályozott hatalom médiumai önálló cselekvési szféraként a gazdasági és az adminisztratív alrendszer hozták létre.

Az életvilág és a különböző alrendszerek egymás funkcionális alternatívái a társas cselekvések koordinációját illetően, ugyanakkor sok tekintetben eltérnek egymástól. A szimbolikusan általánosított médiumok révén koordinált cselekvéshelyzetek azáltal, hogy a nyelvi kommunikációtól eloldódnak, egyúttal a nyelvi kommunikációban kifejeződő moralitástól is függetlenednek, a tiszta célracionális érvényesül bennük (a gazdasági és jogalkalmazási aktusokban egymást nem morális alanyként észlelik a felek, hanem egy objektumként, akivel kölcsönösen alkalmazkodnak a tőlük függetlenül fennálló keretekhez).

A médiumokon alapuló cselekvéskoordináció annak ellenére, hogy alternatívája a kommunikatíván újratermelt életvilág általi cselekvéskoordinációnak, mégis ez utóbbira utalt mechanizmus. A nem nyelvi médiumok révén történő cselekvéskoordináció ugyanis csak annyiban lehetséges, amennyiben az életvilágban legitim intézmények révén le van horgonyozva. A piaci és jogi mechanizmusok csak akkor tudnak hatékonyan működni, ha cselekvéselvárásként legitim módon jelen vannak a vonatkozó cselekvéshelyzetekben, és jó eséllyel alkalmazkodnak hozzájuk a cselekvők, anélkül, hogy ez külön értelmezési-egyeztetési aktust igényelne. Ennek megfelelően belátható, hogy nem csupán a rendszerek kialakulása, de stabil működése is az életvilág racionalitásához kötött.

HABERMAS szerint ennek megfelelően a társadalomfejlődés ironikus tendenciájaként azonosítható az életvilág racionalizálódásának oly mértékű előrehaladása, ami lehetővé tette a rendszerek minden korábbinál nagyobb fokú lekapcsolódását és térdnyerését. E folyamat eredményeként a cselekvéskoordinációs funkció betöltésében a rendszerszerű elemek túlsúlya alakul ki, ami – önmaga alapjait is aláásva – veszélyezteti az életvilág újratermelődését.⁷ E tendenciára való rámutatás, a modernizáció paradox jellegét kifejező gyarmatosítás-tézis HABERMAS kordiagnózisa.

A HABERMASI társadalomelmélet legfontosabb fogalmainak ismertetése után elsőként a Kádár-rendszer elemzéséhez látok hozzá. Minthogy a HABERMASI elmélet szerint a társadalmak végső soron az őket alkotó társas cselekvések révén, a társas cselekvések pedig koordinációs sajátosságaik révén jellemezhetők, ezért az elemzés fundamentális szintjének a cselekvéskoordináció – vagyis a kommunikatíván újratermelt életvilág, valamint az alrendszerek – sajátosságainak feltárását tekintem.

(HABERMAS 1996). Mindennek azonban jelen dolgozat szempontjából nincs kiemelt jelentősége, mert az elemzések fókusza más jelenségekre esik.

7 Érdemes itt például az „eljogiasodás” jelenségére gondolni, vagyis arra a tendenciára, hogy a cselekvések egyre szélesebb köre kerül a jogi szabályozás hatáskörébe, így egyre kevesebb olyan cselekvéshelyzet marad, ami ténylegesen csak a cselekvők lokális konszenzusa által lenne szabályozva.

Az államszocializmus cselekvéskoordinációs sajátosságai

A cselekvéskoordinációs sajátosságok közül a HABERMASI társadalomelmélet alapján elsőként a kommunikatíván újratermelt életvilág sajátosságait érdemes számba venni, hiszen e sajátosságok határozzák meg a lehetséges rendszerformációkat is. Az életvilág elemzésének egyik kitüntetett forrásaként tekintek HANKISS Elemér írásaira.⁸ Ezekben az államszocializmus különböző szakaszainak – a negatív modernizációként jellemzett '50-es éveknek, a kettős társadalomként megragadott '60–70-es éveknek és a hibrid társadalomként bemutatott '80-as éveknek – elemzését adja sajátos kritikai szemszögből. Ezért az alábbi fejezetben első lépésben ezen írások legfontosabb belátásait idézem fel. Második lépésben ezek alapján teszek kísérletet az államszocializmus életvilágának és az attól függő potenciális rendszerkapcsolódásoknak a bemutatására.

Negatív modernizáció, második társadalom, hibrid társadalom

HANKISS Elemér, FÜSTÖS László, MANCHIN Róbert és SZAKOLCZAI Árpád a '70-es évek végétől folytattak több hullámban országos értékvizsgálatot, aminek eredményeit *Kényszerpályán?* című könyvükben foglalták össze (1982). Ez a vizsgálat egyedülállónak tekinthető a korszakban – nem csupán azért, mert országos reprezentatív mintával készült, hanem azért is, mert az értékrendszer sajátosságait tágabb összefüggésben, a modernizáció problematikája felől értelmezte. Úgy gondolom, hogy ezen értékszociológiai kutatás fontos adalékokkal szolgál egyfelől az életvilág tartalmi, másfelől formális jellemzéséhez.⁹ HANKISS és kutatótársai vizsgálatának alapjául a ROKEACH-teszt szolgált.¹⁰ Ez alapján rajzolták fel a kutatók a magyar társadalom értéktérképét, és elemezték annak változásait és tágabb társadalmi összefüggéseit egy hasonló amerikai vizsgálat eredményei tükrében. Az elemzések tétjét a magyar modernizációs sajátosságok értékrend szintjén történő megragadása jelöli ki: az amerikai értékrend a nyugati értelemben vett törésektől és szakadásoktól mentes modernizációs pálya értékrendbeli előfeltételeit jeleníti meg, a tőle való eltérések a hazai modernizációs folyamatok értékrend szintjén megjelenő torzulásait fejezik ki.

Az amerikai és a magyar társadalom értékterei közötti legjelentősebb eltérés az értéktér folytonosságában mutatkozik meg. Míg az amerikai értéktér a polarítások ellenére folytonosságot fejez ki, addig a magyarban az értékcsoportok élesen elkülönülnek egymástól. A magyar társadalom értékterének megkülönböztető

8 HANKISS elemzéseit jól kiegészítik a „megélt Kádár-korra” irányuló kutatások. Ezek közül elsősorban LOSONCZI Ágnes *Sorsba fordult történelem* című könyvére támaszkodom (2005: 115–207), melyben életútinterjúkon keresztül rajzolódnak ki a szociológiai leírások alapjául szolgáló személyes tapasztalatok a maguk redukálhatatlan összetettségében.

9 Egy későbbi tanulmányukban FÜSTÖS és SZAKOLCZAI az értékeket úgy definiálják, mint a problematikus cselekvéshelyzetben használt orientációs pontokat (1999). Minthogy problematikus helyzetben mutatkoznak meg, az életvilág reflektált síkját fejezik ki (ami éppen e reflexió okán vizsgálható kérdőívés módszerrel). Ebben az értelemben tekintem a HANKISSÉK által tárgyalt értékeket az életvilág határait kifejező keretnek.

10 Ebben 18 célrétéket (anyagi jólét, béke, belső harmónia, boldogság, bölcsesség, családi biztonság, egyenlőség, az elvégzett munka öröme, érdekes-változatos élet, a haza biztonsága, igazi barátság, igazi szerelem, kellemes-élvezetes élet, emberi önérték, szabadság, szépség világa, társadalmi megbecsülés, üdvözülés) és 18 eszköztéteket (alkotó szellemű, bátor-gerinces, előítéletektől mentes, engedelmes, értelmes, fegyelmezett, felelősségteljes, hatékony, jókedélyű, logikus gondolkodású, megbocsátó, önálló, segítőkész, szavahihető, szeretetteljes, tiszta, törekvő, udvarias) kell fontossági sorrendbe rendeznie a válaszolónak. A vizsgálat emellett az INGLEHART-féle modernizációs tesztet, valamint további értékeszteket is rögzített, ezek az elemzés során elsősorban validálási szerepet töltek be (HANKISS et al. 1982: 23).

sajátossága, hogy benne élesen különválnak egymástól az értékcsoportok, az értéktér „kettéhasadt”. A kérdés HANKISSÉK számára az volt, hogy mi okozza a hasadást? A választ a magyar modernizációs pálya sajátosságait kifejező „negatív modernizációs”, „üres individualizációs” hipotézis formájában fogalmazták meg. Az értékvizsgálat tanúsága szerint a hazai modernizáció karakterét az határozta meg, hogy az amerikainál előrehaladottabb a szekularizáció és a formális gondolkodás előtérbe kerülése. Ugyanakkor kevésbé előrehaladott a célszerűséget, hatékonyságot előtérbe helyező racionalizáció, és ami ennél is fontosabb, a tradíciók alóli felszabadulást tartalommal feltöltő pragmatikus, autonóm személyiség értékeinek elismerése. További fontos különbség, hogy Magyarországon a hagyományos közösségi értékek (szavahihetőség, szeretetteljesség és megbecsátás) Amerikához képest látványosan háttérbe szorultak (HANKISS et al. 1982: 259–263). Ezek a hangsúlybeli különbségek feltárják, hogy az összességében hasonlóképp modernizálnak tűnő magyar és amerikai értékrendek milyen eltérő modernizációs formákat rejtnek.

Az amerikai értékrend modernizációs szintjét a pragmatizmus nagyfokú elfogadottsága, a posztmaterális értékek térnyerése adja, és ezt „húzza vissza” a vallási értékek továbbélése. Ezzel szemben a magyar értékrend modernizációs szintje elsősorban negatív adottságokon alapul – a szekularizáción és a közösségi értékek háttérbe szorulásán. Ehhez adódik hozzá az anyagi felhalmozás materiális ethosának hatása. Ebben az értelemben a hazai modernizáció karakterét a tradicionális értékek lebontása adja, ennyiben pedig negativitáson, hiányon alapul (HANKISS et al. 1982: 266).

A magyar modernizációs pálya ilyen értelemben vett negativitása, üressége HANKISSÉK szerint részben történeti okokra vezethető vissza, részben pedig az államszocialista berendezkedésből fakad. Az államszocializmus számlájára írható a tradicionális közösségi-keresztény értékek felszámolása, amit nem követett a modern közösségi értékek sikeres kialakítása. Mindez végső soron a társadalom dezintegrálódásához, atomizálódásához vezetett. A modernizáció negatív hatását felerősíti emellett az a történeti ok, hogy a polgári réteg túlságosan szűk volt Magyarországon, ezért az individualizáció pozitív tartalommal való megtöltésére eleve kisebb tér kínálkozott. Ez a hiány az államszocializmus évei alatt tovább nőtt a polgári és gazdagparaszti réteg felszámolásával, valamint az individuális értékek lebontására tett kísérlettel. Az ilyen feltételek között újrainduló második gazdasági polgárosodás nem támaszkodhatott sem történeti hagyományára, se nem alakíthatott ki új nyilvános hagyományt, így egyedüli eszméjévé a materiális felhalmozás vált (HANKISS et al. 1982: 267–274).

A magyar és az amerikai társadalom értékterének összehasonlítása után világgossá válik, hogy milyen társadalmi patológiák következnek a hazai modernizáció felemásával összefüggő értékrendbeli sajátosságokból. Ezeket próbálja értelmezni és továbbiakkal kiegészíteni HANKISS a '80-as években íródott *Diagnózisok* első és második kötetében. A *Viselkedéskultúránk torzulásai* című tanulmányban a hétköznapi viszonyok normatív keretét biztosító szokások modernizációja

kapcsán támadó nehézségeket vizsgálja. A személyközi viszonyokban megnyilvánuló elbizonytalanodást jól kifejezi a köszönési, érintkezési formák felemás átalakulása. A Horthy-rendszerben a továbbélő rendi különbségek képződtek le a köszönési formákban. Ezzel szemben az államszocializmusban egyrészt e rendi különbségek felszámolására tett kísérlet, másrészt egy – az új társadalmi berendezkedéshez igazodó – refeudalizálódási tendencia volt kimutatható (HANKISS 1983: 160–170). A köszönési és megszólítási formák elbizonytalanodása egy általánosabb problémára utal: a hagyományos közösségi identitások és társulási formák felbomlására, és a nyomukban keletkező új kialakulására.¹¹ Önmagában a hagyományos társulási formák felbomlása nem feltétlenül hagy maga után űrt, azonban Magyarországon ez a folyamat anélkül zajlott le, hogy legitim – vagyis az érintettek által elfogadott – alternatív közösségi identitások és társulási formák álltak volna rendelkezésre. A történetileg kialakult társulási formák és az azok talaján képződő közösségek eltűnésének eredményeként beszélhetünk a társadalom atomizálódásáról.¹²

Az atomizálódás folyamatától nem független modernizációs nehézség a társadalmi önszerveződés szintjén kialakuló zavar. A hagyományos társulási formák felbomlásával az önálló társas cselekvés korábban kialakult keretei érvényüket veszítették. Szerepüket a központilag szervezett adminisztratív rendszer igyekezett átvenni, aminek eredményeként az önszerveződési szándék, az autonómia elsorvadt, az egyének az államtól függő helyzetbe kerültek, a „társadalom infantilizálódott”.¹³ A paternalizmus ilyen értelemben vett intézményesülése, és az autonómia hiánya nem csupán a nyilvános életvilág egészét határozta meg formálisan, hanem emellett rendszerszintű diszfunkcióhoz vezetett: a gazdasági rendszer szintjén a termelési hatékonyság csökkenését, az adminisztratív rendszer szintjén pedig az érdekek becstornázásának kisfokú hatékonyságát eredményezte (HANKISS 1983: 173–178).

A felülről szervezett, infantilizált, atomizált társadalomban a cselekvéskoordináció monopolizálása az államszocialista politikai elit hatalmának egyik legfontosabb záloga volt. Az infantilizálással az autonóm cselekvési képesség, az atomizálással pedig az interaktív cselekvéskoordináció lehetetlennedett el. Az így létrejött űrt töltötte be a központi cselekvéskoordináció, aminek ilyenformán működési feltétele volt a mesterségesen fenntartott bizonytalanság.¹⁴ Ennek megfelelően a pártelit folyamatosan igyekezett újratermelni a kontingenciát, mely-

11 HANKISS külön tanulmányt szentel a közösségek felbomlásának, amiben bemutatja, hogy milyen adminisztratív, strukturális (a közösségek közvetlen cselekvésének létjogosultságát tagadja a párt, a központi igazgatás potenciális riválisát látva benne), tudati, értékrendbeli okai vannak a közösségek újratermelési zavarainak (HANKISS 1983: 205–241).

12 Az atomizáltság jól kifejeződik a társadalom morális rendjének felszámolásában, amit nagyrészt a mesterségesen fenntartott büntudat segített elő. A folyamatosan fenntartott és feloldásra esélyt nem kínáló büntudat – ahogy arra HANKISS rámutat – morális apátiához vezet. A morális apátia következtében a büntudat normaszegést szankcionáló funkciója nem tud érvényesülni, aminek következtében anómikus állapotok alakulnak ki (HANKISS 1983: 385–390).

13 A társadalom infantilizálódásának jelenségét, valamint az ebből való kitörés lehetőségét külön esszében is elemzi HANKISS. A kérdés téjeként a – HABERMAS számára is oly fontos – kanti *Mi a felvilágosodás?*-ra utalva azt a kérdést jelöli meg, hogy „hol van vajon kiút ebből a nem is annyira »ördögi«, mint inkább »családi« körből, hogyan válhat a társadalom e nemzetté dagasztott családból felnőtt emberek »okos gyűlekeztetévé«?” (HANKISS 1983: 446).

14 Ennek egyik legfontosabb eszköze az állandó információhiány, a nyilvánosság tartalmi korlátozása volt (HANKISS 1983: 295–348).

nek feloldását kizárólagosan saját hatáskörébe vonta. Ezt a jelenséget HANKISS pszichiátriai kifejezéssel „kettős kötésnek” nevezi (Hankis 1983: 249). Kettős kötésről akkor beszélünk, ha például a szülő valamilyen magatartásra ösztönzi gyermekét, de a ténylegesen aszerint történő cselekvést szankcionálja. Ennek mintájára a hivatalos ideológia is támogatta például az alulról szervezett közösségeket, ugyanakkor ténylegesen számtalan akadályt gördített kialakulásuk elé. Az ehhez hasonló ellentmondásokkal végső soron azt érte el, hogy a jelentések soha nem intézményesedhettek, értelmezésük – amihez a hatalom különböző szintű képviselőinek volt kizárólagos joga – állandóan nyitott volt.

A '80-as évek közepétől íródott tanulmányaiban HANKISS továbblép a negatív modernizáció egyoldalú diagnózisán. A torzulások mellett egyre inkább az foglalkoztatja, hogy milyen pozitív modernizációs jelenségek figyelhetők meg a magyar társadalomban, mik azok a tendenciák, amik a torzulásokat ellensúlyozzák, azokkal szemben fogalmazódnak meg. Ilyen jellegű kutatásai első hosszabb lélegzetű megfogalmazására *A magyar modellről – Változástendenciák a magyar társadalomban 1950–1980* című tanulmányban vállalkozott. Ebben az alábbi változási trendeket azonosítja (1986: 7–99):

1. táblázat: Változástendenciák 1950–80 között

	1950	1980
Általános változások	utópikus voluntarizmus	realista pragmatizmus
	az ideológia dominanciája	a valóságelv térnyerése
	a szocialista társadalom modelljét ismertnek tekintik, csak meg kell valósítani	a szocialista társadalomnak csak a főbb általános kritériumait ismerik, konkrét megvalósítását ki kell kísérletezni
	egyetlen út vezet a szocializmushoz	minden szocialista társadalom a maga útját járja be
Gazdasági változások	totális államszocializmus	mérsékelt államszocializmus
	teljesen kollektivizált gazdaság	mérsékelt kollektivizált gazdaság, a kis magángazdaságok térhódítása
	tervgazdaság	mérsékelt vegyes gazdaság
	egyetlen integrált gazdaság	domináns első gazdaságba integrálódó második
	a gazdaság politika alá rendelése	gazdaság és politika egymás mellé rendelt
	centralizált, monopolizált redistribúció	kísérlet a redistribúció decentralizálására
	„mezőgazdasági ország jelentős iparral”	„ipari ország jelentős mezőgazdasággal”
	erőltetett növekedést szorgalmazó, beruházás-központú gazdaságpolitika	társadalmi jólétre összpontosító, gazdasági recesszióval küzdő gazdaságpolitika
	kollektivizált mezőgazdaság	mezőgazdasági csoda
	nehézipari dominancia	könnyűipari dominancia

	1950	1980
A társadalmi lét és tudat változásai	szigorú diktatúra, az emberi jogok védelmének hiánya	állampolgári kötelességek civilizált ellenőrzése, szabadságjogok relatív térnyerése
	szegénység, csökkenő életszínvonal, megpróbáltatások	viszonylagos prosperitás, stagnáló-lassan emelkedő/süllyedő életszínvonal
	a létminimumért való küzdelem	lassú felhalmozás és fogyasztás
	elkeseredés, társadalmi feszültségek	belső enyhülés, nyíló perspektívák
	erős mobilitás	csökkenő mobilitás
	egalitáriánus ideológia	meritokrácia, a teljesítményelv előtérbe kerül
	alacsony iskolázottság	növekvő iskolázottság
	dinamikus, offenzív ideológia	visszahúzódó, belső ellentmondásokkal küzdő ideológia
	a gondolat- és szólásszabadság korlátozása	a gondolat- és szólásszabadság térnyerése
	információs zárlat	mérsékelt információhiány
	elzárkózás a külvilágtól	nyitás Európa felé
	kulturális válság	a kultúra regenerálódása
	történeti folytonosság megszakítása	a megszakított szálak részleges újrafelvétele
Politikai változások	az élet totális kontrollálása, a civil társadalom elfojtása	az egyéni és társadalmi autonómia relatív térnyerése
	osztályharc: ellentétek kiélezése	ellentétek tompítása, csökkentése
	intolerancia	relatív tolerancia
	forradalmi radikalizmus	mérsékelt reformizmus
	a politikai tőke kizárólagos szerepe a bürokráciában	a szakértelem előtérbe kerülése
	a vezető réteg legitimitásának gyors beszűkülése	a vezető réteg relatív legitímálódása

A különböző dimenziók mentén leírt változások az '50-es évekbeli diktatúra szigorának fellazulását, ideológiailag elvakult irracionálisnak mérséklődését fejezik ki. E változások magyarázatakor HANKISS sajátos utat választ. Nem azt állítja, hogy az eredeti társadalmi berendezkedés alakult át, hanem amellet érvel, hogy az eredeti, centralizált hatalom képviselte ideológia által meghatározott berendezkedés mellett fokozatosan kialakult egy attól független elvek által szervezett társadalmi szféra. Ilyen módon valójában a társadalom átalakulása helyett annak megkettőződéséről beszél, és e megkettőződésben kialakult hivatalostól független szféra expanziójával magyarázza az államszocializmus pozitív modernizációs tendenciáit.

A társadalom megkettőződésére vonatkozó gondolatait *A második társadalom* című tanulmányában fejt ki szisztematikusan. Abból indul ki, hogy minden társadalomban azonosítható a szabályok, szerveződési elvek egy halmaza, „pa-

radigmája”, ami meghatározza annak működését. A magyar államszocializmus azonban ennek a paradigmának – vagyis az alapvető szabályoknak és szervezési elveknek – a megkettőződésével jellemezhető.¹⁵ A paradigma megkettőződése a társadalom két világosan elkülönülő szféráját hozta létre, ebben az értelemben beszélhetünk első és második társadalomról (HANKISS 1986: 228–229). A társadalom elkülönülő szférái az alábbi dimenziók mentén írhatók le:

2. táblázat: Az első és második társadalom különbségei

Első társadalom	Második társadalom
homogén-atomizált	heterogén-integrált
vertikálisan szervezett	horizontálisan szervezett
deszcendens (felülről szervezett, lefelé áramló)	aszcdendens (alulról szervezett, felfelé áramló)
államosított-centralizált	magán, decentralizált
a politikum dominanciája	gazdasági-társadalmi dominancia
erős központi ideológia	nem ideologizált, ill. ellenideológiák
első nyilvánosságban megjelenő szféra	első nyilvánosságban elhallgatott
a hatalom számára elfogadott	megtűrt

Az első és második táblázatot összevetve jól látható a történeti elemzés és a kettős társadalom koncepciói közötti párhuzam. A második társadalom szférája egy olyan társadalmi térként jelenik meg, amit a hivatalostól eltérő paradigma szervez. Ez a sajátossága teszi alkalmassá arra, hogy a modernizáció pozitív hozadékai megjelenjenek benne, a negatív modernizációt ellensúlyozandó. Fontos hangsúlyozni ennek a belátásnak egy messzire kiható következményét: abból fakadóan, hogy a reformok nem az első társadalmon belül zajlottak le, hanem kerülő úton, a társadalom megkettőződésével, egyúttal egy olyan új probléma is született (a megkettőződés), ami az első társadalom korlátainak megszűntével (a rendszerváltással) nem feltétlenül oldódik meg magától.

A második társadalom formális szempontok szerint különül el az elsőttől, nem pedig tartalmi szempontok szerint. Ez azt jelenti, hogy a második társadalom nem a társadalom meghatározott részeként, hanem a társadalomszervezés másféle formája által – ha úgy tetszik, másféle cselekvéskoordinációs keretek között – szerveződiként azonosítható. Ennek megfelelően az első társadalom részeivel párhuzamosan vázolhatók fel a második társadalom részei: a második gazdaság, nyilvánosság, kultúra, tudat, jogrendszer és szocietális közösség (HANKISS 1986: 268–319).¹⁶

¹⁵ A második társadalom HANKISS koncepciója expliciten nem kapcsolódik a korabeli kettős struktúrát feltételező réteg-zűdés-koncepciókhoz (KOLOSI „L” és SZÉLÉNYI „két háromszög” modelljéhez), noha összefüggésbe hozható azokkal. Érdekes empirikus kérdés, hogy a redistribúciós és piaci logika által meghatározott kettős rétegződés milyen átfedést mutat a kétféle paradigma mentén szerveződő cselekvési szférákkal.

¹⁶ HANKISS második társadalomra vonatkozó gondolatait jól kiegészíti SZABÓ Ildikó kettős szocializációra vonatkozó modellje. Az *ember államosítása* című tanulmányban a szocializációs folyamatok megkettőződését írja le. SZABÓ Ildikó szerint a (politikai) szocializáció során meghatározó a kettős paradigma tapasztalata, ezt a kettőséget sajátítja el az egyén a direkt és a konfliktuskerülő szocializáció során. A direkt politikai szocializáció – melynek elsődleges közvetítő ágense az iskola – a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedésre készít fel. Ezzel párhuzamosan – elsősorban nem az

HANKISS a rendszerváltás előtti utolsó könyvében, a *Kelet-európai alternatívákban* még egyszer visszatért a második társadalom kérdésére. A '80-as évek fejlődési trendjeit az első és második társadalom konvergenciájaként értelmezi (HANKISS 1989: 142). Úgy látja, hogy a második társadalomban elkezdődött reformfolyamatok fokozatosan begyűrűztek az első társadalomba, sajátos hibrid formációkat hozva létre. Az első és második paradigma által meghatározott, korábban világosan különváló szférák közti határok ezáltal elmosódtak. A különböző cselekvéshelyzetekben keveredett a kétféle társadalomszervezési forma, ezáltal többletkontingenciával terhelődtek a társas cselekvéshelyzetek. Az is kérdésessé – alkuk és játszmák tárgyává – vált minden cselekvéshelyzetben, hogy melyik paradigma érvényes. HANKISS az alábbi hibridek kialakulását írja le (1989: 249):

3. táblázat: A hibrid társadalmi formációk

Az első társadalom céljai →	hibridek	← A második társadalom céljai
politikai monizmus	kvázi pluralizmus, bürokratikus pluralizmus, centralizált pluralizmus, oligarchikus pluralizmus	politikai pluralizmus
a társadalom teljes függősége a központi hatalomtól	a társadalmi aktorok relatív autonómiája	a társadalmi aktorok teljes autonómiája
központi tervgazdaság	adminisztratív piac, az alku társadalma, második gazdaság	piaci mechanizmusok
központi érdekképviselet és érdekérvényesítés, a társadalmi érdek megtestesítője a párt	kvázi korporativizmus, kliens-patrons viszony, paternalizmus, kriptopolitika	sokféle csoportérdekek szabad küzdelme, aminek eredménye közelíti a társadalmi érdeket
központositott döntéshozatal, nincs partícipáció	rejtett részvétel: a döntések informális befolyásolása (kliensként), szakértői részvétel	társadalmi részvétel a döntési folyamatokban

Végigtekintve HANKISS különböző elemzésein, a Kádár-kori magyar társadalom történetének sajátos olvasata rajzolódik ki. Az államszocializmus társadalmi berendezkedését alapvetően egy negatív modernizációs kényszerpálya határozza meg, amit a cselekvéskoordináció monopolizálására tett kísérlet jellemez (ennek elemei az atomizálás, infantilizálás, elbizonytalanítás). Ugyanakkor fokozatosan kibontakoznak e kényszerpályát ellensúlyozó tendenciák: először különálló szférákat hozva létre (második társadalom), majd később összefonódva a negatív modernizáció kereteivel (hibrid társadalom). Úgy gondolom, hogy a fenti diagnózisok számos adalékkal szolgálnak az államszocializmus életvilágáról és a lehetséges rendszerkapcsolódásokról. Ezeket próbálom meg kifejteni a következő fejezetben.

iskolai szocializációs ágens, hanem a család közvetítésével – az egyén elsajátítja a második társadalom paradigmáját, ami a második társadalomban igazítja el (Szabó 2000: 124).

Életvilág és rendszer az államszocializmusban

A HABERMASI társadalomelmélet alapján az életvilág nyitottsága, vagyis kommunikatív racionalitása alapján jellemezhető. Ez a racionalitás az életvilágot újratermelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok racionalitásától (vagyis a cselekvéskoordinációt meghatározó morális fejlődési foktól) függ. Ugyanakkor ettől a racionalitástól függ a rendszerek kialakulásának lehetősége (legalább konvencionális moralitás szükséges az általános érvényességű rendszermechanizmusok állandósulásához). Ezek azok a szempontok, amik felől újra lehet értelmezni a Kádár-kor társadalmi berendezkedésére vonatkozó megfigyeléseket.

Első lépésben érdemes számba venni, hogy mi következik a negatív modernizáció téziséből az életvilág racionalitására nézve. A negatív modernizációt mindenekelőtt a tradíció felbomlása jellemzi, vagyis a hagyományos személyközi viszonyok, társulási formák felszámolása. Önmagában ennek a folyamatnak a kommunikatív racionalizálódás szempontjából akár pozitív hatást is tulajdoníthatnánk (amennyiben a tradíciók lebomlása jelentheti a posztkonvencionálisra való átmenetet), azonban a hozzá társuló további folyamatok ennek ellenkezőjére utalnak. Ahogy azt az amerikai értéktérrel való összehasonlítás felfedi, a hagyományos értékek gyengülése nálunk nem járt együtt a modernitás pozitív értékeinek kialakulásával, a pragmatikus, autonóm személyiségképpel való azonosulással. A hagyományos értékek eltűnésével a hagyományos közösségek is felbomlottak. Az új értékek kialakulásának hiányában a rájuk utalt közösségek kialakulása is elmaradt. Mindez a társadalom atomizálódásához vezetett. Az atomizálódást kiegészítette, hogy a felülről szervezett társadalmi cselekvés modellje vált általánossá, hozzájárulva új paternalista függési viszonyok kialakulásához, a társadalom infantilizálódásához.

A társadalom egyidejű atomizálása és infantilizálása igazán veszélyes elegyet alkot az életvilág kommunikatív újratermelése szempontjából. Az életvilág kommunikatív cselekvések sorozatában történő újratermelésének ugyanis egyszerre előfeltétele egy relatíve autonóm személyiség és a minél sűrűbb kommunikációs hálózat. Az infantilizálódás a jelentés-létrehozás előbbi forrását, az atomizálódás pedig ez utóbbi forrását lehetetleníti el. Hiszen egy mesterségesen gyermeklétben tartott egyén pontosan a világ önálló értelmezésének képességétől van megfosztva, egy atomizált társadalmat pedig az interakciók alacsony sűrűsége jellemez.

Az egyidejű infantilizálás és atomizálás jelentősége a különböző típusú cselekvéskoordinációs mechanizmusok és a KOHLBERGI morális fejlődés közti kapcsolat alapján érthető meg pontosabban. A felülről szervezett és egyidejűleg atomizált társadalomban a nyilvános interakciók sűrűsége relatíve nagyobb a hatalmi viszonyban lévők, mint az egyenlő pozíciójú felek között. A központi hatalom mindenkori képviselőjével folytatott interakció ugyanakkor kommunikatív racionalitását tekintve torzított: a jelentések elfogadása nem a jobbik érvtől, hanem a hatalom birtokosának jóváhagyásától függ.

Első pillantásra nem egyértelmű, hogy ez a hatalmi egyenlőtlenség prekonvencionális vagy konvencionális – WEBERI értelemben hatalmi vagy ural-

mi – jellegű-e, vagyis a konkrét másik tekintélyéhez, vagy pedig egy szerephez, normához kötött. Úgy gondolom, hogy a HANKISS által bemutatott „kettős kötés” gyakorlatára utalva belátható, hogy az előbbiről van szó. A párt képviselőinek hatalmi helyzete ugyanis nem egy explicit, elismert, intézményesült normatív rendben gyökerezett, hanem egy ki nem mondott, de mindenki által félt, implicit hatalmi szerkezetben. Elég a kettős kötés gyakorlatára utalni, ami azt fejezi ki, hogy expliciten és impliciten más szabályok érvényesek. A szabályoknak ez a megkettőződése, az, hogy az adott helyzetben érvényes szabályok meghatározása a mindenkori hatalom képviselőjétől függ és semmi mástól, a pártot képviselők hatalmi potenciáljának forrása. Minthogy a pártot képviselők érdeke megakadályozni a legitim konvencionális morális rend kialakulását (hiszen hatalmuk annak hiányán alapul), ezért az általuk képviselt hatalom természetét tekintve prekonvencionálisnak tekinthető. Ennek megfelelően az ilyen cselekvéskoordinációs helyzetekben megjelenő viszonyok nem a konvencionális moralitáson alapulnak (nem egy közösen elismert normarendszer következményei), hanem a nyers hatalmi erőviszonyokat fejezik ki. Ilyenformán belátható, hogy az államszocialista paternalizmus jellegét tekintve prekonvencionális morális szinten rekesztette meg az interakciókat.

A prekonvencionális morális szintű interakciókban újratermelt életvilág racionalitását tekintve rendkívül korlátozottnak tekinthető. A keretei között lefolytatott legtöbb jelentéshasználat dogmatikus, érvek helyett a kommunikáció kívüli hatalmi viszonyoktól függ. A formális szempontok szerint korlátozott racionalitásúnak tekinthető életvilág tartalmait tekintve is dogmatikusnak minősül. A nyilvános interakciók tartalmilag a pártállami ideológiához igazodnak. A megkérdőjelezhetetlen jelentések között egyaránt találunk elvieket (pl. a magánhaszon elvének tiltása) és történetiket (pl. '56 forradalom mivoltának tagadása). Ezek a kritikailag nem tárgyalható témák tabuként jelentek meg a nyilvános interakciókban, kijelölve a viták tartalmi határait.¹⁷

Ha pusztán a negatív modernizáció diagnózisát tartjuk szem előtt, az államszocializmus életvilágát formálisan (az őt újratermelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok prekonvencionális szintűek) és tartalmilag (ideológiailag meghatározott tabuk) egyaránt korlátozott racionalitásúként jellemezhetjük. Ez az értelmezés azonban önmagában túlságosan egyoldalú. Ugyanis – ahogy arról HANKISS második társadalomra vonatkozó vizsgálatai tanúskodnak – a '80-as évekre egyre határozot-

17 A sztálinista államszocializmus életvilágát, e jellegzetességére (tartalmi dogmatizmusra) utalva, TALLÁR Ferenc reszakralizált életvilágnak nevezi (1994). NÉMEDI Dénes egy tanulmányában kritizálja TALLÁRT fogalomhasználata miatt. Úgy érvel, hogy a reszakralizált életvilág valójában nem is életvilág, hisz nem természetesként adott, hanem az egyénekre ráerőltetettként szükségképpen külsődleges, s mint ilyen, reflektált (NÉMEDI 1990: 114). Úgy gondolom, hogy NÉMEDI kritikája TALLÁRRAL szemben helytálló, amennyiben azt csakugyan nem állíthatjuk, hogy a sztálinizmus dogmatikus jelentései beépültek volna az egyének életvilágába (magától értetődőként elfogadták volna őket). Ugyanakkor álláspontom szerint ez a bírálat összességében mégis kiegészítésre szorul. Akárcsak TALLÁR, az életvilág korlátozott racionalitását NÉMEDI is pusztán a tabuk (dogmatikus jelentések) alapján azonosítja. Nem veszi elég komolyan, hogy a HABERMASI elméletben az életvilág a kommunikatív cselekvés komplementere, vagyis az egyik nem jellemezhető a másik nélkül, hogy az életvilág fogalma feloldódik a kommunikáció fogalmában, egy folyamatként tétéleződik. Racionalitása ezért formális szempontból az őt újratermelő cselekvéskoordinációs mechanizmusok minőségén múlik. Ez azt jelenti, hogy ha tartósan prekonvencionális szintű cselekvéskoordinációs mechanizmusokban vesz részt valaki, életvilága ehhez igazodó racionalitású lesz. Vagyis elméletileg egyáltalán nem lehetetlen, hogy a TALLÁRI értelemben vett reszakralizációt szó szerint értsük, azzal a kitételrel, hogy nem tartalmilag, hanem formálisan tekintjük korlátozott racionalitásúnak az életvilágot (vagyis nem az adott jelentések dogmatikusak, hanem a jelentés-létrehozási módok). Igaz ugyanakkor, hogy a magyar viszonyokra ez a megállapítás – a második társadalom térnyerése okán – semmiképp sem érvényes kizárólagosan.

tabb formát öltött a társadalom egy a hivatalostól eltérő keretek között szerveződő szférája. Erre a szférára nem érvényesek a hivatalos ideológia által torzított életvilágról elmondottak. Ezt a szférát ugyanis nem jellemzi sem az infantilizáltság, sem a felülről szervezettség, sem az atomizáltság. A második társadalom paradigmáját – ahogy az a második táblázatból kiderül – az elsővel szemben nem-hierarchikus viszonyok, alulról szervezettség, integráltság, heterogenitás, decentralizáltság, és az ideológiai dogmatizmustól való mentesség jellemzi.

A második társadalmat HANKISS szerint a hivatalostól eltérő paradigma, vagyis a hivatalostól eltérő szabályok, szerveződési elvek különböztetik meg. A HABERMASI társadalomelmélet keretei között ezt úgy értelmezhetjük, hogy a második társadalom a cselekvéskoordinációs mechanizmusok és az általuk újratermelt életvilág szintjén különböztethető meg az elsőtől. Míg az első társadalom életvilága prekonvencionális morális cselekvéskoordinációs mechanizmusok során termelődik újra, addig a másodikról ezt nem mondhatjuk el, annak kommunikatív racionalizálódása előtt nem állnak szisztematikus gátak. A cselekvéskoordináció-racionalizálódás formális akadályainak elhárulása okán az első társadalomra jellemző tabuk is eltűnnek.

A HANKISSI paradigmák meghatározta társadalmi szférák ugyanakkor nem feleltethetők meg fogalmilag minden további nélkül a HABERMASI cselekvéskoordinációs mechanizmusokban újratermelődő életvilágoknak. Hiszen míg a „társadalmi szférák megkettőződése” minden további nélkül értelmezhető, addig az „életvilág megkettőződésének” értelmezése fogalmilag nem magától értetődő.¹⁸ Ezért tisztázni kell, hogy a második társadalom mintájára milyen értelemben beszélhetünk az életvilág megkettőződéséről. Az életvilág – ebben HUSSERL, SCHÜTZ és HABERMAS egyetértenek – legfontosabb sajátossága természetes, evidens mivolta. Az életvilág reflektálatlan, preintencionális értelemképződés eredményeként jön létre, ebben az értelemben a számunkra adott világ értelmezésének fundamentális szintje, minden további evidencia alapja. Reflektálatlan mivoltából fakadóan az életvilág nem strukturált tudáskészlet, hanem diffúz jelentéshorizont, amin – horizont mivoltából fakadóan – soha nem kerülhetünk kívül. E tulajdonságából kifolyólag megkettőződéséről csak sajátos értelemben beszélhetünk: az életvilág definíció szerint nem kettőződhet meg abban az értelemben, hogy kétféle horizont lenne adott természetesként számunkra (hisz ez azt a paradoxont implicálná, hogy az életvilág horizontjára kívülről tekintenénk). Ehelyett azt mondhatjuk, hogy a törésvonal az életvilágon belül húzódik meg.

A kettős társadalom az életvilágon belül jelenik meg, az egymástól élesen elkülönülő cselekvéskoordinációs mechanizmusok által kijelölt szférák szerint. Az életvilág részévé válik, hogy a nyilvános, formális cselekvési helyzetekben az első paradigma szabályai érvényesek (vagyis az, hogy nincsenek legitim szabályok, tekintélyalapú cselekvéskoordináció érvényes); a privát (közeli barátokkal, családtagokkal lefolytatott) cselekvéshelyzetekben viszont érvényüket veszítik ezek

18 Erre a problémára NÉMEDI Dénes hívta fel a figyelmet az MSZT 2009-es éves konferenciáján elhangzott előadásom kapcsán.

a szabályok. Ilyenformán az első és a második társadalom az életvilágot abban az értelemben kettőzi meg, hogy természetes, reflektálatlanul adott megkülönböztést hoz létre a széles körű, ám korlátozott kommunikatív racionalitású és a szűk körű, ám korlátlan racionalitású társas cselekvéshelyzetek között.

Az életvilágon belüli törésvonal által kijelölt két szféra kiterjedését és kommunikatív racionalitását tekintve tér el egymástól. Az informális cselekvéshelyzeteket meghatározó életvilág racionalitásáról korábban kiderült, hogy a központi hatalom nem állít szisztematikus korlátokat racionalizálódása elé. Ez a belátás ugyanakkor kiegészítésre szorul egyéb korlátok okán. Ezek a korlátok pusztán a HANKISSI megközelítésben nem hozzáférhetőek, csak a kommunikatív racionalitás kibővített elmélete perspektívájából tárulnak fel, minthogy a második társadalombeli cselekvéskoordináció morális alapjainak sajátos mivoltából fakadnak. A második társadalom kiterjedését tekintve a közeli informális viszonyokra korlátozódik, amennyiben csak a hatalom által nem ellenőrzött területeken lehetséges. Ezeket a baráti-rokoni viszonyokat az jellemzi, hogy konkrét egyénekre értelmezettek. Ebben az értelemben nem általános igazságossági elveken alapulnak, hanem a közös ismeretség, az intimitás moralitásán.¹⁹ Így – bár a kommunikatív racionalitás szempontjából hasonló szerepet tölthet be adott konkrét viszonyokban, mint egy magas morális fejlődési fokú igazságosságkonceptió – az intim viszonyokban gyökerező moralitás önmagában mégis korlátozott amiatt, hogy definíció szerint általánosíthatatlan.

A kettős társadalom modelljét a HABERMASI elmélet alapján úgy értelmezhetjük, mint az életvilág belső differenciálódását: a nyilvános, formális cselekvéshelyzetek korlátozott racionalitású, dogmatikus jelentésekkel jellemezhető keretbe, az intim, informális cselekvéshelyzetek pedig szisztematikusán nem korlátozott, ugyanakkor nem általánosítható keretbe ágyazódtak. Ezen értelmezésből kiindulva jellemezhető a második társadalomból kialakult hibrid társadalom hankissi modellje. Ezt a modellt az jellemzi, hogy a korábban világosan különváló első és második társadalom fokozatosan egyre több szállal kapcsolódott egymáshoz. A korábban különböző paradigmák által szervezett cselekvéshelyzetekben összekeveredett egymással a két paradigma, egy új, kevert paradigmát hozva létre.

A HABERMASI elmélet alapján ez a fejlemény úgy értelmezhető, hogy az életvilágot élesen kettéválasztó határvonal elmosódott. Ennek két következménye lett: a korábban egyértelműen prekonvencionális szinten koordinált nyilvános, formális cselekvéshelyzetekben lehetőség nyílt az informális moralitás általi koordinációra, és fordítva, az informális moralitás koordinálta cselekvéshelyzetek is potenciális terepévé váltak a prekonvencionális cselekvéskoordinációnak.²⁰ A keveredés következtében relatíve homogenizálódott az életvilág, fellazult a formális viszonyok dogmatizmusa. Ugyanakkor ez nem eredményezett minőségi változást, amennyiben a

19 Arról, hogy milyen értelemben alternatívája és előfeltétele az intimitás moralitása a KOHLBERGI–HABERMASI kognitív igazságosságon alapuló moralitásnak, egy korábbi tanulmányomban írtam LEVINAS kapcsán (SIK 2009c).

20 Ez utóbbi hatásra jelen tanulmányban nincs mód külön kitérni, fontossága ugyanakkor aligha igényel külön magyarázatot, hiszen a stratégiai moralitás legintimebb viszonyokra való kiterjedése, az ezzel járó gyanakvás és bizalmatlanság jól ismert problémáknak tekinthető.

hivatalos dogmák kommunikatív irracionalitása csakis olyan viszonyokban enyhült, ahol az intimitás moralitása érvényesült. A második társadalom csak úgy hathatott az elsőre, hogy magán hordozta korlátait is: minthogy a második társadalomra jellemző cselekvéskoordináció morális bázisa nem egy általánosítható, kognitív moralitás volt, ezért ezen cselekvéskoordináció keveredése az első társadalomra jellemző prekonvencionális moralitással nem eredményezte egy általánosítható morális bázis létrejöttét. A nyilvános interakciós folyamatok ilyen bázis hiányában továbbra is a „kettős kötés” bizonytalanságát hordozták magukon, a nyilvános kommunikáció továbbra is nélkülözötte legitim morális bázisát.

A határok elmosódásával ezért valójában nem csökkent a kontingencia a korábban különvált cselekvési szférák keveredésével, hanem bizonyos értelemben megnőtt. Az életvilág rehomogenizálódása következtében a nyilvános cselekvéshelyzetekben egy újabb dimenzióval gyarapodott a „játéktér”: azt is az interakció során kellett eldönteni, hogy az első vagy a második társadalom cselekvéskoordinációs sajátosságai érvényesek-e. A kibővült játéktér, a megnövekedett kontingencia megnövekedett koordinációs teljesítményt igényelt volna, amit az eredetileg is nagy bizonytalansággal terhelt cselekvéshelyzetekben legitim normák nélkül nem sikerülhetett intézményesen megvalósítani. Intézményes cselekvéskoordinációs megoldás híján, kölcsönös bizalmatlanság szerint szerveződő stratégiai játszmává alakultak az interakciós helyzetek, melyekben mindenki igyekezett minimalizálni a veszteségét. Ezt a bizonytalanságot és a folyamatos, mindent átható egyezkedési kényszert fejezik ki a harmadik táblázatban bemutatott hibridek.

A hibrid cselekvéskoordinációs viszonyok HABERMASI értelemben a kölcsönös megértésre törekvő nyelvhasználat helyett érdekkövető, stratégiai nyelvhasználatra utalnak, vagyis a kommunikatív racionalitás nyílt mellőzésére. A KOHLBERGI tipológia alapján a második morális fejlődési fok és az érdekevezérelt cselekvéskoordináció feleltethető meg ennek a beállítódásnak.²¹ Az érdekevezérelt cselekvéskoordinációk sorozatában újratermelt életvilág ezen érdekvizonyok nyomát viseli magán. Szemben a negatív modernizáció életvilágával, ami tekintélyvezérelt interakciókban termelődött újra, nem tartalmaz szükségképpen dogmatikus jelentéseket. Ebben az értelemben a HABERMASI–KOHLBERGI morális fejlődési pályán való előrelépést fejezi ki. Ugyanakkor – szemben a konvencionális morális fokon újratermelt életvilágokkal – az már nem áll a hibrid életvilágra, hogy egy az érdekektől független – akár azokkal szemben is képviselt – normarendszer jelenne meg benne. A formális szempontból érdekevezérelt interakciókkal jellemezhető hibrid életvilág tartalmi elemei folyamatos alku tárgyát képezték.

Az államszocializmus életvilágának HANKISS három diagnózisa alapján törtenő jellemzése után azt kell megvizsgálni, hogy milyen rendszerek alakultak ki ezen életvilágok talaján, és milyen összefüggésben áll mindez a gyarmatosítás

21 A félreértések elkerülése végett fontos tisztázni, hogy természetesen nem arról van szó, hogy minden interakció tekintélyvezérelt, majd később érdekevezérelt lett volna az államszocializmusban, még csak arról sem, hogy az interakciók adott százaléka ilyen vagy olyan lett volna (erre vonatkozó megállapításokat aligha lehetne megfogalmazni). Az állítás ehelyett az, hogy az egymással nyilvános-formális keretek között először találkozó feleknek milyen várakozásokra volt alapjuk egymást illetően. Vagyis egy általános nyilvános cselekvéshelyzetben milyen morális bázis szerint jártak el.

HABERMASI tézisével. HABERMAS elmélete szerint a „másodrendű differenciálódás”, vagyis az önálló rendszerek leválása az életvilágról legalább konvencionális morálitást és jogrendet feltételez. Ennek az a magyarázata, hogy a legalább konvencionális morálitás tartalmaz a cselekvéshelyzetek konkrétságától eloldott, általánosnak tekinthető elemeket (a prekonvencionális morálitás konkrét másikkal való viszonyra értelmezett). A morális fejlődés ezen szintjén válik lehetségessé absztrakt, formális elvek (szerepek, normák) szerint koordinálni a társas cselekvéseket. Konvencionális morális szinten ugyanis a cselekvők külön egyezkedési folyamat nélkül is kölcsönösen elvárhatnak egymástól adott cselekvésmintákat. Az ily módon általánosított legitím cselekvésvárások teszik lehetővé, hogy általánosított kommunikációs médiumok koordináljanak bizonyos típusú társas cselekvéseket. Az általánosított médiumok révén elkülönült cselekvési rendszerek jönnek létre, amelyek második természetűé válnak, adott cselekvéshelyzetben a cselekvők számára külső környezetként adóttak. Így érthető, hogy pontosan milyen értelemben függ a rendszer életvilágbeli alapjaitól: csakis annyiban jöhet létre stabil, önálló rendszer, amennyiben stabil, legitím jelentésekkel le van horgonyozva az életvilágban.

Álláspontom szerint ez az a követelmény, ami az államszocializmus semelyik szakaszában nem teljesült. A negatív modernizáció életvilágáról kiderült, hogy prekonvencionális – azon belül is tekintélyvezérelt – interakciók sorozatában termelődött újra. Ennek megfelelően keretei között nem nyílt lehetőség az önálló rendszerek leválására. Sem a gazdasági cserefolyamatok, sem az adminisztratív igazgatási folyamatok nem képeztek autonóm normamentes övezetet, mindkét alrendszer alá volt rendelve a központi ideológiának. Így sem a gazdaság nem szerveződött a haszonmaximalizálás, a rentabilitás moráltól független elvei szerint, sem pedig az adminisztratív alrendszer a formális legalitás alapján. Mindkét elvet felülírta a hivatalos ideológia, vagyis a rendszerek dogmatikus életvilágbeli alapja.²² Ez pedig nagymértékben csökkentette a rendszerek hatékonyságát, vagyis növelte a válságtendenciák kialakulási esélyeit.²³

A kettős társadalom keretei között látszólag lehetőség nyílik ennek a nehézségnek a meghaladására, hiszen a kettéhasadt életvilágban a tekintélyvezérelt interakciók mellett, a privát viszonyok kontextusában beszélhetünk racionális cselekvéskoordinációs mechanizmusokról, amik talaján létre is jöttek az első társadalom alrendszerének megkettőződésai. Ebben az értelemben beszélhetünk a gazdaság megkettőződéséről, valamint az adminisztratív rendszer megkettőződéséről (HANKISS 1989: 124–132).²⁴ Ezek az „alrendszerek” minden esetben

22 TALLÁR Ferenc megjegyzi, hogy ezek az ideológiai dogmák valójában csak a pártelit számára voltak ténylegesen az életvilág részei, természetesként elfogadott jelentések. Azonban minthogy ők a társadalom többi tagjával szemben hatalmi pozícióban voltak, a tekintélyvezérelt interakciókon keresztül érvényesíteni tudták ezt az életvilágot.

23 Az államszocialista rendszerek diszfunkcionalitásáról számos elemzés született (lásd pl.: KORNAI 1980). NÉMEDI amellett érvel, hogy a rendszerek belső válságai mellett az államszocializmus válságtendenciáit egy új dimenzióval bővíti a rendszerek egymással való összemosódása, vagyis az a tény, hogy egymástól nem függetlenek (NÉMEDI 1990: 118). Ezen elemzéseket kiegészíti az általam bemutatott diagnózis, miszerint az államszocializmus rendszerválságát az okozza, hogy a rendszerek soha nem oldódtak el ténylegesen életvilágbeli alapjaiktól.

24 Az első gazdaságot kiegészítő második gazdaság – önellátó vagy maszek, munkán és vagyonon (pl. kölcsön, bérlet, finanszírozás), pozíción alapuló – járadékszerű jövedelmeken alapult (GÁBOR–GALASI 1981). A második adminisztratív rendszert az érdekérvényesítés alternatív csatornáit jelenítik meg, a különalku, a korrupció, a protekció, a klienspatronus viszony (HANKISS 1989: 128).

az első társadalom dogmatikus, el nem fogadott jelentéseinek tagadásai mentén szerveződtek: a második gazdaság az egyéni haszonmaximalizálás elvén alapul, a döntéshozói kapcsolathálóok rendszere pedig az egyéni érdekképviselő elvén. Azonban minthogy nem egy általánosítható konvencionális moralitáson, hanem az intimitás moralitásán alapulnak, végső soron nem válhattak le az intimitást hordozó konkrét személyközi kapcsolatokról, vagyis nem alkothattak ténylegesen rendszerűen koordinált cselekvési szférákat.

A hibrid életvilág alapvetően érdekvezérelt interakciók során termelődik újra, s mint ilyen, szintén megreked prekonvencionális szinten. Keretei közt a rendszer és életvilág közti határ ugyanúgy elmosódik, ahogy a negatív modernitásban, azonban azzal ellentétben nem a pártállami ideológia normatív dogmái határozzák meg a rendszereket. Ezek a dogmák – szimbolikus tétekként – maguk is beépülnek a különböző aktorok egyezkedési folyamataiba, mely egyezkedési folyamatok eredményeként létrejött, a pillanatnyi érdekviszonyokat kifejező különalkuk határozzák meg a „rendszerek” aktuális működésrendjét. Az ily módon szerveződő rendszer-életvilág konglomerátumok miatt nem tekinthetők szétkapcsolódottnak, mert – hasonlóan a második társadalom alrendszereihez, aminek térnyerése következtében jöttek létre – konkrét aktorok pillanatnyi alkuitól függték, és így nem alkothattak önállósult cselekvési szférákat.

Vagyis úgy tűnik, hogy különbözőképpen ugyan, de az államszocializmus mindegyik szakaszáról elmondható, hogy az önálló rendszerek kialakulása elé szisztematikus akadályokat állított az életvilág korlátozott racionalitása. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy semmilyen értelemben ne lettek volna rendszerek az államszocializmus évei alatt. Hiszen létezett pénz médiuma által koordinált gazdasági alrendszer és jogi-hatalmi úton koordinált adminisztratív alrendszer. Azonban ezek az alrendszerek nem váltak el az életvilágbeli alapjaiktól, nem önállósodtak.²⁵ Ez alapján úgy gondolom, hogy a magyar államszocializmus esetében a HABERMASI gyarmatosítás tézise revízióra szorul.

HABERMAS – a posztliberális társadalmak különböző integrációjú megvalósulásaként – strukturálisan hasonlóan tekinti a szocialista és kapitalista késő modern társadalmakat (HABERMAS 1987: 383–384). Mindkét esetben érvényesnek tartja a gyarmatosítás tézist, azzal a kitételrel, hogy míg a szocializmusban az adminisztratív, addig a kapitalizmusban a gazdasági a gyarmatosító alrendszer. A kapitalista rendszerek potenciális válságát a gazdasági konjunktúraciklus, a szocialista társadalmakét az igazgatás racionalitási deficitje okozza. Mindkét esetben az történik, hogy a különböző típusú rendszerválságokat az életvilágra áttolva tompítja a rendszer, zavarokat keltve az életvilág újratermelési folyamataiban. A kapitalizmus esetében a gyarmatosítás az eldologiasodás – más szóval

²⁵ Természetesen az életvilágbeli alapjaitól tökéletesen a nyugati kapitalista társadalmakban sem oldódtak el a rendszerek, ebben az értelemben ez a vizio tényellenlét. Ugyanakkor azt lehet mondani, hogy a magyar sajátosságok mégis minőségileg eltérnek ezektől az esetektől. Nálunk az önálló rendszerek kialakulásának szisztematikus gájtját képezte a negatív modernizáció prekonvencionális, a második társadalom intimitás alapú moralitása, majd a hibrid társadalom érdekvezérelt moralitása. A nyugati kapitalizmusokban ezzel szemben a konvencionális moralitás hiánya nem lehetetlenítette el eleve a rendszerek önállósodását.

„a cselekvési szférák monetarizálása és bürokratizálása”, vagyis a társadalmi cselekvés kapitalista termelésnek leginkább megfelelő kereteinek kialakítása – formáját öltik. A szocialista társadalmak esetében a gyarmatosítás a nyilvánosság „pszeudopolitikaivá alakításának”, vagyis a tényleges viták álvitákkal való felcserélésének formáját ölti, ami a tényleges döntéshozatal adminisztratív rendszer kezében tartásához járul hozzá (HABERMAS 1987: 385–386).²⁶

Közelebbről szemügyre véve a hazai életvilág és rendszer sajátosságait, úgy gondolom, hogy HABERMAS diagnózisa a magyar államszocialista társadalom esetében nem helytálló. Ahogy azt igyekeztem bemutatni, álláspontom szerint Magyarországon ugyanis ki sem alakulhattak olyan önálló rendszerek, amik azután gyarmatosító instanciaként léphettek volna működésbe. A magyar társadalom történetének sajátossága, hogy nem a rendszer felől érkező kolonizációs hatások torzították a modernizáció folyamatát, hanem egy alapvetően premodern probléma, az életvilág korlátozott racionalitása. Ennek a hivatalos, korlátozott racionalitású életvilágnak ugyan alternatívájaként szolgált a privát szféra – intimitás moralitása által meghatározott interakcióiban újratermelő – tetszőleges racionalitású életvilága, ám, újratermelési módjából fakadóan általánosíthatatlanként, nem szolgálhatott rendszerképződés alapjául. Még úgy sem, hogy a modernizáció e mellécsatornán lezajlott racionalizálódási folyamatai újraegyesülve a hivatalos életvilággal hibrid formációt hoztak létre. A hibrid életvilágban ugyanis az egyéni érdekkövetés moralitása vált a társadalomszervezés (cselekvéskoordináció) közös nevezőjévé, ily módon továbbra is megátolva az ennél stabilabb moralitást igénylő önálló rendszerek kialakulását.

Táblázatszerűen összefoglalva a fentieket, a cselekvéskoordináció alábbi sajátosságai jellemezték Magyarországot a rendszerváltás pillanatában:

4. táblázat: Életvilág és rendszer az államszocializmusban

	Domináns cselekvéskoordinációs típus	Életvilág	Rendszer
Negatív modernizáció	tekintélyvezérelt	a pártállam ideológiai dogmái által meghatározott	dogmáknak/tekintélyi viszonyoknak alárendelt
Második társadalom	tekintélyvezérelt/ szabad (az intimitás moralitásán alapul)	a pártállam ideológiai dogmái által meghatározott/ szabad (de korlátozott kiterjedésű)	dogmáknak alárendelt/intim szférára korlátozott (emiatt nem általánosítható)
Hibrid társadalom	érdekevezérelt	érdekvizonyok által meghatározott	életvilággal összefonódott

²⁶ Korábban említett tanulmányában NÉMEDI Dénes is kitér arra, hogy a kapitalista és szocialista rendszerek – a gazdasági és a bürokratikus alrendszer válságából levezetett – HABERMAS által strukturálisan hasonlóknak tekintett kordiagnózisa nem feltétlenül helytálló. Továbbá utal arra is, hogy a két berendezkedés patológikus tendenciái közti tényleges különbségek csak az életvilág elemzési szintjének bevonásával írhatók le (NÉMEDI 1990: 120–125). Azonban NÉMEDI számára az életvilág elemzése a civil társadalomra korlátozódik. Így elkerüli figyelmét az életvilág kommunikatív aspektusának és morális alapjainak elemzési szintje. Tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy ezen szinteket is beemelve az elemzés horizontjába, az államszocializmus és napjaink problémáinak mélyebb megértésére nyílik lehetőség.

A cselekvéskoordinációs sajátosságok e történetéhez képest értelmezhetők a rendszerváltás utáni folyamatok, mint az ezekből potenciálisan továbbvezető – különböző súllyal érvényesülő – scenáriók megvalósulásai. A következő fejezetben arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a különböző scenáriókat, majd megvizsgálom, hogy a rendszerváltás utáni empirikus kutatások fényében melyik milyen mértékben valósult meg.

A cselekvéskoordináció szerkezetváltása?

A rendszerváltással a Kádár-kor cselekvéskoordinációs sajátosságait meghatározó tényezők fundamentális szinten átalakultak. Az egypártrendszer megszűnésével a negatív modernizációt, az arra épülő második társadalmat és az abból kinövő hibrid társadalmat életre hívó körülmények – a centralizált politikai berendezkedés és az általa dogmatikusan elfogadtatott ideologikus jelentések – is megszűntek. Ezért felmerül a kérdés, hogy vajon a rendszerváltással a cselekvéskoordináció szintjén is lezajlottak-e szerkezeti változások? Más szóval, a cselekvéskoordinációs sajátosságokat alapjaiban meghatározó tényezők eltűnésével milyen változási folyamatok indulhattak, indultak be? A cselekvéskoordinációs sajátosságok átalakulásának lehetséges irányai analitikusan a történeti sajátosságok, valamint a kommunikatív racionalizálódásra vonatkozó belátások figyelembevételével vázolhatók fel. Az így kapott hipotézisek jelölik ki az empirikus elemzések keretét, hozzásegítve a tényleges változások leírásához. Ebben a sorrendben folytatódik az alábbi fejezet.

A cselekvéskoordináció szerkezetváltásának lehetséges forgatókönyvei

Általában minden funkcionális változás esetében érdemes elgondolkozni azon, hogy adott funkciót betöltő mechanizmus vagy intézmény megszűnése után valami más intézmény átveszi-e a funkció betöltésének szerepét, vagy a funkcionális teljesítmény csökken, szélsőséges esetben nullára redukálódik. Így a cselekvéskoordináció funkcióját betöltő intézmények és mechanizmusok szerkezetváltása esetében is érdemes felvetni azt a lehetőséget, hogy a Kádár-korban megszokott cselekvéskoordinációs mechanizmusok kereteinek megszűnése nem eredményezte-e magának a cselekvéskoordinációs teljesítménynek a csökkenését, vagyis a társadalmi integráció gyengülését. Ezt a hipotézist nevezem a „cselekvéskoordinációs vákuum” hipotézisének. A cselekvéskoordinációs vákuum feltehetően közvetlenül a változás közelében erős. Attól távolodva fokozatosan új cselekvéskoordinációs gyakorlatok alakulnak ki. Az új gyakorlatok kialakulásának – a kommunikatív racionalitáshoz való pozitív vagy negatív viszony szerint – alapvetően kétféle tendenciája írható le.

Az egyik lehetséges forgatókönyv a „kommunikatív racionalizálódás” hipotézise. A Kádár-kor különböző cselekvéskoordinációs sajátosságai történetileg nem függetlenek egymástól. A negatív modernizáció keltette kihívásokra mintegy válaszként jött létre a második társadalom, aminek felemás térhódítása eredményezte a hibrid társadalom kialakulását. A rendszerváltás ebből a perspektívából

egy esélyként jelenik meg, a kényszerpályáról való letérés lehetőségeként, a modernizáció nyugati típusú pályájára való (újra)csatlakozásként.²⁷ Ezt a felfogást fejezi ki a HABERMASI elmélet keretei között a kommunikatív racionalizálódás hipotézise. Az államszocializmusban a megkérdőjelezhetetlen pártállami ideológia hatalmi eszközökkel történő elfogadtatásának gyakorlata állt elsősorban a kommunikatív racionalizálódás útjában. Miután ez az akadály elhárult, a tekintélyvezérelt nyilvános interakciók alapja megszűnt, feltehető, hogy a többi késő modernitásbeli társadalomhoz hasonlóan Magyarországon is kiteljesedik a kommunikatív racionalizálódás. Annak eredményeként pedig lehetővé válik az, ami az államszocializmusban az életvilág korlátozott racionalitása miatt elmaradt: az önálló stabil alrendszerek létrejötte.

A kommunikatív racionalizálódás tézisének hazai viszonyokra való vonatkoztatása ugyanakkor nem problémamentes. A kommunikatív racionalizálódás HABERMASI leírása egy hosszabb távú tendenciára vonatkozik, a pozitív modernizációs pálya bemutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a leírás önmagában nem nyújt kellő elméleti támpontot a rendszerváltás értelmezéséhez, ahhoz túl nagy léptékű értelmezési keret. Arra vonatkozóan nem ad semmilyen támpontot, hogy miként alakulhat át egy történetileg negatív modernizáció pozitívvá. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adjunk, pontosan kell látnunk, hogy milyen pályát futott be a negatív modernizáció Magyarországon. Csakis e pálya ismeretében tehetünk kísérletet a pozitív modernizációhoz, a kommunikatív racionalizálódáshoz vezető út (és buktatói) elméleti rekonstrukciójára, hiszen ez az út a negatív modernizációs pálya folytatásaként képzelhető csak el.

A kommunikatív racionalizálódás folyamata többféleképpen is megakadhat, torzulhat. E lehetséges megakadások és torzulások feltérképezéséhez az államszocializmus cselekvéskoordinációs sajátosságaiból kell kiindulni. A késő Kádárkori hibrid társadalom életvilága érdekevezérelt interakciók során termelődött újra, így moralitását tekintve meghaladta ugyan a tekintélyelvű szintet, azonban prekonvencionális szinten maradt, és ebből fakadóan a rendszerintegráció keretei között nem önállósult. Integrációját ebben az értelemben – tekintély, normatív rend és önálló rendszerek híján – a személyes játszmák határozták meg. Ezeket a játszmákat az jellemezte, hogy konkrét személyek közti viszonyokra értelmezettek, vagyis soha nem válhattak függetlenné a bennük részt vevő konkrét személyektől. E játszmák eredményeként nem alakulhattak ki általános érvényességű, intézményesedett személyközi viszonyok (szerepek és normák). Ehelyett egyéni, bejártott „cselekvési stratégiák” rögzültek.²⁸ Ebben az értelemben a hibrid társadalom nem interszjektív, hanem szjektív szinten került koordinálásra,

27 Lényegében ezt az álláspontot képviselte HABERMAS is a kelet-európai rendszerváltásokat „bepótló” vagy „helyrehozó” forradalomként definiálva (HABERMAS 1991).

28 Ezek az egyéni stratégiák sok tekintetben a BOURDIEU-i habitus fogalmával jellemezhetők: akárcsak a habitus, ezek a cselekvési stratégiák is mezőpozíciók által meghatározott érdekvizonyokhoz igazodnak. Ami miatt mégsem feleltetem meg a cselekvési stratégiákat a habitusnak, az az intencionalitás dimenziója: míg BOURDIEU-nél erősen háttérbe szorul a cselekvés intencionális szintje, addig az általam is alkalmazott HABERMASI keretben ez fundamentális jelentőségű. Nem gondolom, hogy a cselekvési stratégiák pusztán – a mezőpozíció által kvázi determinált – preintencionális diszpozíciók lennének. Ehelyett úgy tekintek rájuk, mint potenciálisan reflektált, az aktuális személyközi viszonyok függvényében változó stratégiákra.

vagyis integrációját nem legitim normatív rend, hanem az egyéni érdekkövetések egymáshoz igazodó logikája biztosította. Fontos hangsúlyozni e két lehetőség közti különbséget: a normatív rend nyilvános kommunikációban számon kérhető, megvitatható, ez azonban soha nem jellemezte a hibrid társadalom szövevényes, személyes különalkukon alapuló világát.²⁹ A cselekvési stratégiák helyett mindig egyéniek, legfeljebb az intim szférában megvitattak maradtak.³⁰

A cselekvési stratégiák hosszú tanulási folyamat során alakulnak ki, és szubjektív szinten rögzültek. Ebből kifolyólag a cselekvéskoordináció interszjektív keretfeltételeinek megváltozása önmagában nem szükségképpen vezet megváltozásukhoz. Ezen a ponton a kommunikatív racionalizálódás egy pontenciális megakadási pontjára mutathatunk rá. Ezt a lehetőséget fejezi ki a „továbbélő stratégiák” hipotézise. E hipotézis szerint a Kádár-kor cselekvéskoordinációs sajátosságait meghatározó tényezők elmúltával nem alakul át automatikusan a cselekvéskoordináció szerkezete. A korábban kialakult stratégiákat továbbra is követve, a cselekvők reprodukálják a hibrid társadalom cselekvéskoordinációs kereteit, noha ezt a történeti körülmények immár nem indokolják. Így továbbra is személyes játszmákban formálódik a társas cselekvés, továbbra is prekonvencionális morális fokon, érdekvezérelt interakciók sorozatában termelődik újra az életvilág, és továbbra sem kapcsolódhatnak le önálló rendszerek.

A továbbélő stratégiák hipotézise a hibrid társadalom örökségének folytatására utal. Emellett érdemes hipotézisként megfogalmazni a „társadalomfejlődés regressziójának” lehetőségét is, a második társadalomhoz való visszatérés tendenciáját.³¹ Ez – hasonlóképpen a továbbélő stratégiák hipotéziséhez – a kommunikatív racionalizálódás megakadásának egy módját tárja fel. A második társadalom továbbélése a hivatalos társadalomszervezéssel szembeni ellenállás és ezzel párhuzamosan egy attól független elvek mentén szervezett szféra kialakításaként képzelhető el. A rendszerváltás után a nyilvános cselekvéskoordinációt nem határozza meg előzetesen semmilyen hatalmi hierarchia, az életvilág racionalitását nem korlátozzák eleve dogmatikus jelentések. Ennek megfelelően a rendszerváltás utáni cselekvéskoordinációs viszonyok tagadása a nyilvánosság és az uralommentes vita (más szóval a demokratikus társadalomszervezés) elvének tagadásaként értelmezhető.

29 Ez a különbség magyarázhatja azt is, hogy a korabeli hazai társadalomtudományos közegekben miért tett szert olyan nagy jelentőségre Bourdieu elmélete. Annak a kérdésnek a megválaszolásához szolgáltatott ugyanis elméleti keretet, hogy egy sem normatív, sem tekintélyi viszonyok által, vagyis intencionális szinten nem koordinált, továbbá rendszerszerűen sem koordinált társadalmat miként lehetséges integrálni. Ennek a problémának a megoldásához kínál kiváló elméleti eszközöket a mezőpozíciók által meghatározott habitus szerint cselekvő aktor modellje. Ebben a modellben az intencionális cselekvéskoordináció és a rendszer koncepciójától egyidejűleg elrugaszkodva lehet ugyanis magyarázatot adni a társas cselekvésre, mondván, hogy a mezőpozíciók által meghatározott habitus mint diszpozíció magyarázza a társas cselekvést, és a mező tőkeviszonyai jelölik ki a cselekvéskoordináció sarokpontjait (ahhoz igazodnak a cselekvők, de anélkül, hogy közös világértelmezésük lenne). Bourdieu modellje ebben a kontextusban a Habermasi társadalomelmélet egy speciális problémájára adott megoldásként mutatkozik meg: egy olyan társadalom elemzéséhez kínál szempontokat, ami döntően második morális fokon szerveződik, így sem a közös intencionális világértelmezés révén, sem rendszerszerűen nem koordinálható.

30 Ezen a ponton felmerülhet, hogy a cselekvési stratégiák bizonyos értelemben egy közösen elfogadott normatív rendet alkottak. Ezzel az állásponttal szemben úgy gondolom, hogy a cselekvési stratégiákat amiatt nem tekinthetjük legitim normatív rendnek, mert maga a legitimitás nyilvánosságot feltételez, és a hibrid társadalom cselekvési stratégiáiból éppen ez hiányzik.

31 Elméletileg jogos a felvetés, miszerint a regressziót továbbgondolva a „negatív modernizáció” pályájára való visszatérésre vonatkozó hipotézis is megfogalmazható. Azonban egy ilyen változás egyúttal a demokratikus berendezkedés felbomlását, vagyis egy újabb rendszerváltást is implicálna, így e lehetőség tárgyalása túlmutat a tanulmány keretein.

E tagadással párhuzamosan megjelenhetnek a – kommunikatív racionalitás tagadását a tabuk révén kifejező – különböző ideológiai dogmák szabta keretek között kialakuló rendszerváltás utáni második társadalmak.

Ezt a fejlődési pályát a „decentralizált dogmatizmusok” hipotézisének hívom, ezzel utalva arra, hogy az életvilág racionalitásának rendszerváltás utáni korlátozásai többé nem a központi hatalomtól függenek, hanem alulról szerveződnek, egymással párhuzamosan többféle dogmarendszer alapján korlátozott életvilágzárványokat hozva létre. A dogmatikus életvilágszigetek tartalmi szempontból nagyon különbözőek lehetnek (aszerint, hogy milyen vallási, történelmi vagy egyéb tradíciókhoz nyúlnak vissza). Azonban formális szempontból egyaránt a kommunikatív racionalizálódást akadályozó tendenciaként azonosíthatjuk őket, amennyiben akadályokat görgetnek az uralommentes vita elé.

Összefoglalva a fentieket, alapvetően négyféle fejlődési tendencia írható le teoretikusan a rendszerváltás után, ezeket tartalmazza az alábbi táblázat:

5. táblázat: A cselekvéskoordináció szerkezetváltásának forgatókönyvei

A kommunikatív racionalizálódást elősegíti	A kommunikatív racionalizálódás szempontjából semleges	A kommunikatív racionalizálódást torzítja
kommunikatív racionalizálódás/ konvencionális moralitás kialakulása	cselekvéskoordinációs vákuum	továbbélő stratégiák
		decentralizált dogmatizmusok

Ezek a tendenciák álláspontom szerint kijelölik a lehetséges fejlődési irányok analitikusan meghatározott logikai terét. Ebben a logikai térben válnak differenciáltan megragadhatóvá a továbbélő (továbbélő stratégiák), a mutálódó (decentralizált dogmatizmusok) és a változó jellegzetességek (kommunikatív racionalizálódás, cselekvéskoordinációs vákuum). A következő fejezetben azt vizsgálom meg a rendszerváltás után készült különböző empirikus kutatások fényében, hogy a fenti forgatókönyveknek milyen jelei figyelhetők meg napjainkban.

A cselekvéskoordináció szerkezetváltásának empirikus nyomai

A rendszerváltás utáni cselekvéskoordinációs sajátosságokról elmondható, hogy a különböző tendenciák közül egyik sem tekinthető kizárólagosnak. A négy tendencia egymás funkcionális alternatívája. Ez azt jelenti, hogy a rendszerváltás után a társas cselekvések ezek valamelyike által meghatározott módon koordinálódnak. Ezért a kérdést nem úgy érdemes megfogalmazni, hogy „melyik forgatókönyv valósult meg?”, hanem úgy, hogy „adott forgatókönyv milyen cselekvéshelyzetekben valósult meg?” Egy alapos válasz egy önálló átfogó kutatást igényelne, ami meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. Ehelyett a továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy – a teljesség igénye nélkül – különböző empirikus elemzések kapcsán bemutassam a fentiekben vázolt négyféle tendenciát működés közben.

A cselekvéskoordinációs vákuum tendenciája azt fejezi ki, hogy az államszocializmus alatt kialakult cselekvéskoordinációs keretek megszűntével kialakultak olyan cselekvéshelyzetek, ahol ezt a teljesítményt nem pótolta semmi. Az ily módon értelmezett hiánynak megkülönböztetendő két eltérő esete. Cselekvéskoordinációs vákuum létrejöhet ideiglenesen a rendszerváltás után közvetlenül, az átalakulás természetes kísérőjelenségeként. Ez az ideiglenes űr azonban sok esetben hamar átalakul a további három tendencia valamelyike – racionalizálódás, továbbélő stratégia vagy decentralizált dogmatizmus – szerint. Bizonyos esetekben ugyanakkor megfigyelhető, hogy a koordinációs vákuum állandósul. Ilyen cselekvéshelyzetek sorozatának tekinthető az – egyfelől államilag felügyelt iskolai, másfelől a tőle független családon belüli – állampolgári szocializáció folyamata, aminek átalakulását SZABÓ Ildikó elemzései világítják meg.

SZABÓ szerint a rendszerváltás utáni politikai szocializációra a – hivatalos ideológiát képviselő – iskola és az – azt ellensúlyozó – család szocializációs hatásának korábban jellemző kettőssége rányomta a bélyegét. Sem az informális (család), sem az intézményes (iskola) szocializációs ágensek nem tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez. A családok az államszocializmus alatt szerzett tapasztalatok hatására hajlamosá váltak szocializációs felelősségüket az iskolára hárítani. Az iskolák ugyanakkor orientációvesztetté váltak amiatt, mert hiányzott a nemzeti és állampolgári értékek konszenzuson nyugvó, államilag jóváhagyott készlete, amihez igazodhattak volna. Az iskola és a család bizonytalansága összeadódott: míg az iskola – a konszenzuson alapuló biztos orientáció hiányában – éppen a családokra tolt a politikai szocializáció felelősségét, addig a családok történeti okokból az iskolára. Így egyfajta vákuum keletkezett, a szocializációs ágensek együttműködése széttöredezett, a szocializáció folyamata „fragmentálódott” (SZABÓ 2009: 288–306).

Álláspontom szerint az állampolgári szocializáció rendszerváltás utáni körülményei jól példázzák a cselekvéskoordinációs vákuum tendenciáját. A fragmentált szocializáció modellje arra mutat rá, hogy a pedagógusok államszocializmus alatt rögzült, az állampolgári szocializációs helyzetekre vonatkozó cselekvéskoordinációs irányelvei a rendszerváltás után érvényüket veszítették, ugyanakkor azoknak nem alakult ki alternatívájuk.³² Mindez a szülők oldaláról – a korábbi infantilizálódás eredményeként – az autonóm cselekvési potenciál minimálisra csökkenésével párosult, különösen a politikailag kényes állampolgári szocializációra vonatkozó helyzetekben.³³ A két fél együttes cselekvési képtelensége eredményeként az állampolgári szocializációhoz szükséges cselekvéskoordinációs folyamatok elmaradtak.³⁴ A példa amiatt fontos, mert ráirányítja a figyelmet a cselekvéskoordinációs vákuumot eredményező helyzetek legfontosabb tulajdonságaira.

32 Ilyen alternatívák kialakulását különösen megnehezíti, hogy az állampolgári szocializáció a pártállami és a demokratikus politikai rendszerben minőségileg eltérő folyamat. Az előbbi esetben célja alattvalók nevelése, utóbbi esetben autonóm polgárok nevelése. Ez a minőségi eltérés minőségileg eltérő szerepeket igényel az intézményes szocializáció aktoraitól is: az előbbi esetben a cél egy központilag meghatározott jelentéstartomány bevétele, az utóbbiban a cél pontosan ennek hiánya, vagyis az eleve meghatározott jelentéstartománnyal szembeni kritikai távolságtartás.

33 A szülők önállósodását ugyanakkor éppen az nehezíti meg, hogy ők maguk infantilizáló keretek között szocializálódtak.

34 Arról, hogy az állampolgári szocializációs folyamatok milyen értelemben cselekvéskoordinációs mechanizmusok, lásd: SIK (2008).

A cselekvéskoordinációs vákuum kialakulását valószínűsíti mindenekelőtt, ha olyan cselekvéshelyzetekről van szó, amelyek esetében az önálló cselekvési képességet sikerrel nyomta el az államszocialista rendszer, és kizárólagos kontrollt gyakorolt a cselekvéskoordináció felett. Ez magyarázza a szülők bizonytalanságát. Ez a hatás azonban önmagában még nem vezetne cselekvéskoordinációs vákuumhoz. Az csak akkor jön létre, ha emellett az állami cselekvéskoordináció szerepét sem veszi át semmi. Ennek akkor különösen nagy az esélye, ha a rendszerváltásból következő változások iránya nem egyértelmű az állam és az általa irányított aktorok számára. Ez jellemző a pedagógusokra: az ő orientációvesztésük a demokratikus állampolgári szocializáció mibenlétére vonatkozó kérdések eldöntetlenségének tudható be. A cselekvéskoordinációs vákuum e két tényező együttállására vezethető vissza: az alulról szervezett, autonóm megoldásra való képesség, és a felülről szervezett, államilag biztosított megoldás együttes hiányára.³⁵ Amennyiben vagy az egyik vagy a másik tényező biztosított, úgy a cselekvéskoordinációs vákuum meghaladhatóvá válik.

Arról, hogy a cselekvéskoordinációs vákuum helyett milyen tendencia érvényesül a rendszerváltás után, az életvilág jellemzése ad átfogó képet. Elsőként HANKISS Elemér *Csapdák és egerek* című könyvének vonatkozó gondolataiból indulok ki (2009). Ebben a kötetben különböző csapdahelyzetek formájában veszi számba azokat a torzulásokat, melyek a negatív modernizáció kényszerpályáján tartják az országot. A feldolgozatlan-ismeretlen múlt és jövő csapdája a közös identitás konstrukciójának hiányára hívja fel a figyelmet (HANKISS 2009: 42–58). Ez szorosan összefügg az életvilág erkölcsi alapjainak szintjén jelentkező problémákkal: azzal, hogy nem érzi magáénak a lakosság az új demokratikus politikai berendezkedést (csak a jogokat ismeri el, a kötelezéseket már nem), hogy csak zéróösszegű játszmaként tud tekinteni a társas cselekvéshelyzetekre (a sikert mindig valaki más kárára történőként azonosítja), hogy ennek hatására „korrupciós neurózis” alakul ki (a cselekvési elvárás a korrump magatartás), hogy autonóm, felelősségteljes viselkedés helyett regresszió és infantilizálódás jellemző (HANKISS 2009: 62–97). HANKISS tehát úgy látja, hogy a Kádár-rendszerben azonosított patológikus tendenciák alapvetően továbbélnek mind a mai napig, vagyis a hibrid társadalom modellje érvényesül.

HANKISS elemzései nem egy konkrét empirikus kutatáshoz kapcsolódnak, sokkal inkább általános megfigyeléseket tartalmaznak. Ezeket, úgy gondolom, érdemes kiegészíteni konkrét empirikus kutatások eredményeivel. Akárcsak az államszocializmus kapcsán, ez esetben is hasznos kiindulási pontnak tekintem a rendszerváltás utáni társadalom értékterének leírását. Ezért másodikként egy a *Kényszerpályán?* folytatásaként készült, vagyis hasonló módszereket és kérdéseket alkalmazó vizsgálatra támaszkodom. FÜSTÖS László és SZAKOLCZAI Árpád *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998)* című tanulmányában az értékter hosszú távú átalakulási folyamatait elemzi (1999).

³⁵ Ezen a ponton érdemes elgondolkozni azon, hogy az állampolgári szocializáció mellett mik azok a további cselekvéshelyzetek, amiket cselekvéskoordinációs vákuum jellemez.

A vizsgálat legfontosabb tanulsága az volt, hogy a rendszerváltás után a célértékek szintjén voltak megfigyelhető változások, az eszközértékek szintjén folytonosság dominált. Más szóval az megváltozott, hogy a társas cselekvések résztvevői milyen célt tűztek ki maguk elé, az viszont nem, hogy azt miként tartják elérendőnek. A célértékek változásának irányát a klasszikus szocialista ideológiát kifejező értékek devalválódása jelöli ki, párhuzamosan a hedonista-materialista értékek felértékelődésével (FÜSTÖS-SZAKOLCZAI 1999).

A *Kényszerpályán?*-ban megfogalmazott negatív modernizáció hipotézise felől szemügyre véve ezeket a változásokat, belátható, hogy annak cselekvéskoordinációs szempontból legfontosabb sajátosságai továbbélnek. Az eszközértékek között továbbra is hátsó helyen állnak a pragmatikus értékek, velük szemben az intellektuális és hagyományos fegyelmező értékek dominálnak. A célértékek közül továbbra is hiányoznak az autonóm személyiséggel kapcsolatosak. Ezek az értékterbeli sajátosságok azt a hipotézist támasztják alá, hogy a hibrid társadalmat működtető stratégiák annak ellenére továbbélnek, hogy más célok elérésére használják őket.

A hibrid társadalom cselekvéskoordinációs sajátosságait megalapozó értékek továbbélését detektálja számos további kutatás. Csepeli György és szerzőtársai a piaci sikeresség attribúcióját vizsgálva azt találták, hogy a sikerességet a választadók többsége nem érdemekre, hanem gátlástalanságra, tisztességtelen előnyök kihasználására vezeti vissza (2004: 32–34). Ebből általános bizalomhiány következik, ami aláássa a sikerre törekvő társas cselekvéshelyzetek normákon alapuló, konvencionális koordinációját. ÖRKÉNY Antal vizsgálataiból kiderül, hogy az anómiával összefüggő nagyfokú általános igazságtalanságérzet nem konkrét igazságtalanságélményeken alapul (ilyeneket többnyire nem tudtak felidézni a megkérdezettek), hanem egy diffúz, az életvilág reflektálatlan szintjébe beivódott tapasztalatként él tovább (1997: 254–255). Ezek az értékválasztások – ahogy TÓTH István György bemutatja – ugyanakkor a személyközi viszonyok mellett az állammal szembeni viszonyban is kimutathatók (2009: 15).

E sajátosságok sok tekintetben a hibrid társadalom modelljét és az annak megfelelő cselekvéskoordinációs jellemzőket idézik. A bizalomhiány, ami egyúttal a normák el nem ismerésével párosul, olyan társas cselekvési tér kereteit jelöli ki, amelyben a prekonvencionális – elsősorban materiális célokra irányuló – stratégiai cselekvés dominál.³⁶ Ilyen keretek között érdekvezérelt cselekvéskoordinációban termelődik újra az életvilág.³⁷ Mindehhez hozzáadódik, hogy az állammal szembeni viszonyt is érdekvezérelt moralitás határozza meg. Ebből kifolyólag az állami szolgáltatásokat a jog által rendszerszerűen koordinált ügymenettől eltérő formában igyekeznek befolyásolni (korrupció) a polgárok,³⁸ ami pedig az

36 Kifejező az az adat, miszerint „a magyarok kétharmada (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem” (TÓTH 2009: 29). Rámutat arra, hogy a társas cselekvéshelyzetek milyen kis százalékában szerepel reális várakozásként az, hogy a másik egy konszenzuális normatív rend szerint jár el.

37 Az érdekvezérelt cselekvés ráadásul kimondottan nem-kooperatív formát ölt: „A World Value Survey legutóbbi hullámában szereplő összes európai és nem európai ország közül Magyarországon terjedt el a leginkább az a felfogás, hogy a gazdaság szereplői csak egymás rovására tudnak meggazdagodni” (TÓTH 2009: 38).

38 KELLER Tamás és SIK Endre a korrupció különböző formáival kapcsolatos attitűdöket elemzi. Ebből kiderül, hogy „hazánk az egyetlen olyan ország, ahol a korrupciós gyakorlat szintje mind a korrupció észleléséhez, mind annak

életvilág és rendszerek összefonódására utal. Összefoglalóan megállapítható tehát a különböző értékutatások alapján, hogy az érdekvezérelt cselekvéskoordináció során újratermelt életvilág mellett a vele összefonódó rendszer képe is kirajzolódik, kifejezve a hibrid társadalom stratégiáinak továbbélését.

Elsőként ezért a hibrid társadalommal cselekvéskoordinációs szinten való kontinuitást kifejező továbbélő stratégiák hipotézisét vizsgálom meg. A cselekvéskoordinációs vákuum elemzésekor láttuk, hogy feloldásának két eltérő típusa azonosítható: az alulról és a felülről szervezett. Előbbi esetre azokban a cselekvési szférákban nyílik mód, amiket az államszocializmusban nem vont kizárólagos ellenőrzése alá a központi hatalom, és meghagyta az autonóm cselekvés lehetőségét. Ennek legjellemzőbb példája a második gazdaság cselekvési szférája, aminek keretei között az államszocializmusban biztosított volt az önálló gazdasági tevékenység lehetősége. Ennek talaján alakult ki a rendszerváltás után a magánszektor a robbanásszerűen elszaporodó különböző méretű vállalkozásokkal. A cselekvéskoordinációs vákuum felülről szervezett megoldására azokban a cselekvési helyzetben nyílik lehetőség, amelyekben az állami szerepvállalás folytonos a rendszerváltást követően is. Erre példaként a rendszerszerűen szervezett szociálpolitikai állami intervenció szolgál. E két cselekvési szférában tekintem át a rendszer és életvilág összefonódásával jellemezhető továbbélő stratégiák tendenciáit.

A továbbélő stratégiák a gazdasági cselekvésekben mind a kisvállalkozások, mind a nagyvállalatok esetében alaposan tárgyalt folyamatok. Előbbiről KUCZI Tibor *Kisvállalkozás és társadalmi környezet* című könyvéből tájékozódhatunk (2000). A kisvállalkozások legfontosabb sajátosságának azt tartja KUCZI, hogy – a formálisan szervezett cégekkel szemben – azokat nem választja el éles határvonal társadalmi és kulturális környezetüktől. A kisvállalkozások egyaránt nyitottak a piac felé és a bázisukul szolgáló társadalmi kapcsolatok és a kultúra felé (KUCZI 2000: 12). A kisvállalkozások ilyenformán sokrétűen rá vannak utalva környezeti feltételeikre, különösen a megfelelő sűrűségű kapcsolathálózatra. Ez nem lehet sem túl sűrű (hiszen a „Gemeinschaft” jellegű szerveződés korlátozza a vállalkozáshoz szükséges szabadságot), sem túl ritka (hiszen a kapcsolatok az erőforrás-hiányos kisvállalkozás számára fontos erőforrásként és piacként szolgálnak). A kapcsolatok között kiemelt fontosságúak a családiak, melyek elsősorban tőke- és munkaerőforrásként, valamint biztonsági hálóként funkcionálnak. Ezeket kiegészítik a tágabb környezetbe tartozókkal létesített kapcsolatok, melyek egyaránt ölthetnek paternalista vagy partneri formát. A rendszerváltás után mindkettőre találunk példát (KUCZI 2000: 41–107).

E környezeti feltételek fennállta esetén nyílik lehetőség a kisvállalkozások létrejöttére, de csak megfelelő vállalkozói habitus megléte esetén. A vállalkozói habitus fontos eleme a kulturális tőke, a megfelelő készségek és a befektetés jövőbeli megtérülésébe vetett hit. Ezekben az általános feltételeken túlmenően a hazai viszonyok között különösen fontos továbbá annak a sajátos képességnek a megléte, amit KUCZI „kreácsolásnak” hív. A kreácsolás a barkácsolás („bricolage”)

elfogadásához viszonyítva alacsonyabb (a kumulált index alapján). Úgy tűnik, a magyar lakosság nem ismeri be, hogy korrupt, noha egyrészt ezt mások esetében széles körben érzékeli, másrészt el is fogadja” (KELLER–SIK 2009: 181).

és kreáció szavakból tevődik össze, arra utal, ahogy a vállalkozó improvizálva, nem standardizálható módon, a tárgyi és társadalmi környezetet is vállalkozása részévé téve végzi gazdasági tevékenységét (KUCZI 2000: 146–161).

Az ily módon szerveződő vállalkozások legfontosabb jellemzője, hogy nem alkotnak elkülönült cselekvési szférát. Összemosódnak a gazdasági cselekvések és az intimebb családi, baráti társas cselekvések. Diffúz cselekvési tér jön létre, melyben összekeverednek a formális és informális cselekvésszerveződési elvek. Ez a tendencia több szempontból is problematikus. Egyrészt az informális kapcsolatokon belül is érdekevezérelt interakciókat valószínűsít (ami az életvilág korlátozott racionalitását újratermeléséhez vezet), amennyiben ezen kapcsolatok is nélkülözhetetlenek a kreáción alapuló vállalkozás fenntartásához. Másrészt aláássa a vállalkozás hosszú távú fenntartásának és terjeszkedésének lehetőségét.³⁹ Az informális kapcsolatok hálózatába beágyazott vállalkozás számára e beágyazottság egyúttal korlát is, amennyiben ellehetetleníti egy a környezettől független normatív rend (szervezeti kultúra) kialakulását.⁴⁰

KUCZI egy ponton megjegyzi, hogy a nagyvállalatok abban különböznek a kicsiktől, hogy bár környezetükre azok is nyitottak, azonban ezt a környezetet esetükben nem társadalmi és nem is kulturális tényezők, hanem csupán a többi vállalat alkotja (KUCZI 2000: 164). Úgy gondolom, hogy több olyan elemzést is találunk, melyek fényében e megállapítás érvényessége korlátozottnak tűnik.⁴¹ Ilyennek tekinthető SZALAI Erzsébet *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* című könyve. A szerző amellett érvel, hogy az egymással szövetséget alkotó „késő kádári technokrácia” és „demokratikus ellenzék”, valamint az „új reformer értelmiség” csoportjaira oszló rendszerváltó hatalmi elit által betöltött gazdasági és politikai pozíciók sok tekintetben keresztezik egymást, egy összefüggő, elmosódott határu cselekvési teret hoznak létre (SZALAI 2001: 197–206). Ez megjelenik a pártok és a gazdasági erőcsoportok közti kapcsolatokban, ami kihat a jogalkotási folyamatra. Megjelenik továbbá a gazdasági és kulturális elit kapcsolatában, aminek eredményeképpen a nyilvánosságból a globális kapitalizmus mellett elkötelezett diskurzus kiszorítja az alul lévők perspektíváját megjelenítő szempontokat (SZALAI 2001: 206–226).

SZALAI Erzsébet elemzései fényében belátható, hogy a korábbi nagyvállalati vezetők közül lett gazdasági elit számára korántsem csupán a többi gazdasági szereplő szolgál környezetként, hanem legalább annyira az adminisztratív rendszer

39 A kisvállalkozások e paradoxonját KUCZI így fogalmazza meg: „mivel a kisvállalkozások beágyazottak, rövid élettartamúak, és mivel rövid életűek, nincs idő arra, hogy szilárd szervezeti struktúrájuk alakuljon ki – így magukon viselik keletkezésük társadalmi körülményeit, ott van rajtuk a társadalmi és kulturális tojáshej” (2000: 181).

40 Ugyanakkor az, hogy a kisvállalkozások ilyen strukturális kényszerek között kénytelenek működni, korántsem jelenti azt, hogy ezzel elégedettek lennének maguk a vállalkozók. VARGA Károly kutatásaiból kiderül, hogy a vállalkozói értékrenden belül kifejezetten konvencionális értékek szerepelnek kiemelt helyen: családi biztonság, megbecsültség, kihívást jelentő munka, öncélú anyagi jólét elvetése (VARGA 2003: 284). Ez alapján úgy tűnik, hogy a vállalkozói réteg számára megfelelőbb lenne egy tiszta konvencionális keretek között szerveződő gazdasági cselekvési tér – a fennálló hibrid helyett. Mindez arra utal, hogy alaposabb elemzés során alighanem kimutathatók lennének a kommunikatív racionalizálódás nyomai az első látásra egyértelműen továbbélő stratégiák alapján szerveződőnek tűnő cselekvéshelyzetekben is. E hipotézist további célirányos elemzések során lehetne tisztázni. Itt most csupán a kiválasztott elemzések nem reprezentatív mivoltából fakadó torzító hatásra érdemes felhívni a figyelmet.

41 Elsősorban a Magyarországra települő, külföldi menedzsmenttel dolgozó multinacionális cégekre lehet érvényes KUCZI megállapítása.

vezetői (politikai elit), valamint a nyilvánosság hangadói (kulturális elit). Ez alapján pedig úgy tűnik, hogy bizonyos értelemben – a kisvállalatokhoz hasonlóan – a nagyvállalatok világára is érvényesek a kreácsolásról elmondottak. Azok vezetői is élnek a – természetesen teljesen eltérő adottságú – környezetük lehetőségeivel, beágyazottak az egyszerre cselekvési szabadságot és erőforrást biztosító kapcsolati hálózatukba, és ilyenformán nem általánosítható keretek között végzik tevékenységüket. Ez alapján azt lehet mondani, hogy a gazdasági rendszer egészére jellemző a hibrid társadalom cselekvéskoordinációs stratégiáinak továbbélése, az abból fakadó problémákkal együtt.

A cselekvéskoordinációs vákuum felülről szervezett megoldására példaként a szociálpolitikai ellátórendszer továbbélő stratégiái idézhetők fel. SZALAI Júlia *Nincs két ország...?* című könyvében a társadalombiztosítási rendszer rendszerváltás utáni szerepét elemzi (2007). A rendszerváltó pártok között alapvetően konszenzus volt a tekintetben, hogy az egyik legfontosabb teendő a Kádár-rendszerben finanszírozhatatlanul nagyra nőtt állam lebontása, és ezzel párhuzamosan a piaci folyamatok előtérbe kerülésének támogatása. Ennek ellenére – állapítja meg SZALAI Júlia – a rendszerváltás óta egyetlen kormány sem tudott (vagy inkább: mert) végrehajtani ilyen jellegű radikális intézkedéseket (SZALAI 2007: 70–72).

Ennek a háttérben az áll, hogy Magyarországon a piacgazdaság az állam gyámóságával épült ki, és ennek nyomát nem szűnt meg magán viselni a rendszerváltás után sem. A második gazdaság alapvetően kevésbé kiszámítható, rendszertelen, és éppen ezért kiegészítő kereseti forrásként alakult ki a rendszerváltás előtt. Ez azt jelenti, hogy amellet a munkavállaló rá volt utalva a „rendes munkahely” biztosította rendszeres keresetre és az ahhoz kapcsolódó társadalombiztosítási juttatásokra is. Ez utóbbi juttatások elbírálása ugyanakkor hatalmi játéktérben dőlt el, ilyenformán azok egyúttal az állami kontroll eszközei voltak. Az említett juttatások a '80-as évekre egyre nagyobb súlyra tettek szert az összjövedelmen belül, ami az állami kontroll kiterjedését eredményezte (SZALAI 2007: 82–87).

Az önkormányzati segélyezés a rendszerváltás óta fokozódó nyomásnak volt kitéve, amiatt, hogy egyszerre kellett a leszakadástól fenyegetett középosztály tagjait megvédenie, valamint az elemi létfeltételeket a rászoruló mélyszegénységben élőknek biztosítani (SZALAI 2007: 167). Ennek a kettős feladatnak az önkormányzatok csak úgy tudtak megfelelni, hogy sorrendet állítottak fel, vagyis szelektálni kezdtek érdemes és értelmetlen rászorulóknak között. A szelekció egy sajátos „fordítói” tevékenység formáját ölti, a mindenkori jogszabályok konkrét helyzetekre történő alkalmazását. Annak során olykor az életforma mentén húznak választóvonalat, elítélve például a munkakerülést vagy a felelőtlen gyermekvállalást, olykor az etnikai hovatartozás mentén, jellemzően a roma származásúakat sújtva (SZALAI 2007: 177–180, 199).

SZALAI Júlia elemzései, úgy gondolom, jól érzékeltetik a továbbélő stratégiák tendenciájának megjelenését a társadalombiztosítási juttatások cselekvési terében. Akárcsak a rendszerváltás utáni gazdasági cselekvések kapcsán, az állami aktorok példáján is láthatjuk, hogy miképp él tovább a hibrid társadalom modellje. Abból,

hogy a Kádár-rendszerben a társadalombiztosítási juttatásokkal összenőtt második gazdaság modellje strukturálisan továbbél a rendszerváltás után is, az következik, hogy – akár csak az államszocializmusban – e juttatások megszerzése a rendszerváltás után is bennmarad a stratégiai cselekvési terében. Ily módon a jövedelemszerzés folyamatában összemosódik a piaci és az állami forrásokra irányuló cselekvés, és a megélhetés egyaránt nélkülözhetetlen eleme lesz mindkettő.

A társadalombiztosítási jövedelmek továbbra sem rendszerszerűen koordinált módon kerülnek kiutalásra, vagyis nem egy általánosítható cselekvésvárás (egy normarendszer) következményeként. Ehelyett stratégiai cselekvés során meg kell szerezni őket. A mindenkori hatalom képviselőivel (a „kapuőrökkel”) ki kell egyezni ahhoz, hogy megkapja őket a cselekvő. Ezekben a cselekvéshelyzetekben felülről szervezett cselekvéskoordináció érvényesül.⁴² Ez jellegét tekintve szükségképpen prekonvencionális, tekintélyi vagy érdekviszony fejeződik ki benne.⁴³ Az államszocializmussal strukturálisan folytonos felülről szervezett cselekvéskoordináció betölti ugyan a társadalombiztosítási cselekvések kapcsán támadó potenciális vákuumot, azonban ezáltal egyúttal konzerválja is a hibrid társadalomból továbbélő stratégiákat, a korlátozott racionalitású cselekvéskoordinációt és az összemosódó rendszert és életvilágot.⁴⁴

Belátható tehát, hogy az értékrendszer, valamint a különböző társadalmi cselekvéshelyzetek – vagyis az életvilág és a cselekvéskoordináció – szintjén a hibrid társadalom stratégiáinak továbbélése meghatározó. Ugyanakkor számos kutatás utal arra, hogy pusztán ez a tendencia nem írja le teljességében a fennálló viszonyokat. A hibrid társadalom játékterének fontos elemét alkották a központi hatalom dogmatikus jelentései, melyeket érvényesíteni igyekeztek a cselekvéshelyzetekben. Gyakran ezek képezték a tétjét a stratégiai játszmáknak, amennyiben ezek szolgáltak a központi hatalom számára stratégiai célként. A rendszerváltás után a stratégiai cselekvések teréből centralizált, felülről szervezett formájában eltűnt ez az elem. Ez azonban nem zárja ki, hogy alulról szervezett formában, decentralizáltan alakuljanak ki hasonló funkciójú, tehát a stratégiai cselekvéseknek – a gazdasági érdeken túlmutató – szimbolikus tétet adó dogmatizmusok. Ezek a dogmatizmusok – tekintve, hogy nincsenek hegemon helyzetben – a cselekvéskoordináció során egymás és a pusztán gazdasági érdek riválisai lesznek, potenciálisan meghatározva a társas stratégiai cselekvéseket.

A dogmatizmusok egyfelől lokális keretek között szerveződhetnek, másfelől hozzákapcsolódhatnak tágabb, akár országos nyilvánosságban folyó diskurzusokhoz, tartalmi sajátosságaikat azokból vezetve le. E tartalmi elvek közül kiemelt

42 SZALAI Júlia hosszasan elemzi, hogy milyen strukturális tényezők együttállása eredményeként áll össze ez a berendezkedés, és kimutatja annak rendies, újfeudális vonásait (SZALAI 2007: 147). A segélyezési interakciók fontos szempontja például, hogy a segélyezett rendszeresen tartsa a kapcsolatot az önkormányzattal, olyan ismerőssé váljon, akinek ismertek szükségletei, és ezáltal hatékonyan orvosolhatók – lehetőleg a pénzbeli juttatásokat természetbenivé alakítva, direkt módon – problémái (SZALAI 2007: 187–192). Belátható ezen intézkedések paternalista, infantilizáló jellege, ami a cselekvéskoordinációs mechanizmusok szintjén a tekintélyvezérelt interakcióra utal.

43 Ha konvencionális moralitáson alapulna, akkor maga az érte folytatott stratégiai játszma alapját vesztené. Amennyiben érdekviszony határozza meg ezt a cselekvéskoordinációt, úgy korrupcióról beszélünk, amennyiben pedig tekintélyi viszonyok, úgy a hatalom közvetlen megnyilvánulásáról.

44 Ennek alternatívája az lenne, ha a magánszférában gyökerező civil társadalom vállalná fel ezt a feladatot.

fontosságúak a politikai nyilvánosságban megjelenő polarizált világképek, gyakran ugyanis ezekre fűződnek fel a lokálisan szerveződő dogmatizmusok. A hazai politikai szociológiai szakirodalomban gazdagon tárgyalt jelenség a politikai széktáborok kialakulása, mely táborok – egymásra kölcsönösen MANNHEIMI értelemben totális ideológiaként tekintve – létrehozzák a maguk életvilágzárványait. Ezek az életvilágzárványok abban az értelemben a pártállami időszak örökösei, hogy – a különböző pártok által – politikailag meghatározottak; igaz, meghatározottságuk nem negatív (az állampárt álláspontjának tagadása), hanem pozitív (valamelyik politikai táborral való azonosulás).

TÓKA Gábor nemzetközi összehasonlításban vizsgálta a magyar választók pártosságát és az azonosulást magyarázó tényezőket. Az adatokból kiderül, hogy a magyar választók az új demokráciák viszonylatában 1998-ban még átlag alattiak, de 2002-re már a legpártosabbak közé tartoztak (TÓKA 2005: 32). A pártok melletti nagyfokú elköteleződést ugyanakkor nem magyarázzák kiemelkedő mértékben se társadalmi, gazdasági, demográfiai, értékalapú, sem pedig etnikai, vallási különbségek. Ezek helyett a bal-jobb oldali önbesorolásban kifejeződő ideológiai azonosulásnak mutatható ki kiemelkedő magyarázóereje (TÓKA 2005: 58). Ez az összefüggés amiatt fontos, mert rámutat arra, hogy a pártokkal való azonosulás háttérében nem megvitatható – értékekre, közpolitikai kérdésekre, gazdasági kérdésekre vonatkozó – elvek állnak, hanem egy ezektől független azonosulás. Ez az azonosulás, megvitathatatlan lévén, kommunikatív irracionálisnak, más szóval dogmatikusnak tekinthető.⁴⁵

ANGELUSZ Róbert és TARDOS Róbert a mikro-, mezo- és makrohálózatok szintjén vizsgálták a politikai szimpátia alapján elkülönülő latens csoportokat. Tókához hasonlóan ők is polarizációt állapítanak meg mind a jobb-bal, mind pedig a konzervatív-liberális dimenziók mentén (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 76). A polarizáció megjelenik mindenekelőtt a médiafogyasztásban: a különböző politikai álláspontot kifejező sajtótermékek szintjén jól kivehető, egymástól elkülönülő virtuális hálózatok alakultak ki, amik latens csoportokat jelölnek ki a fogyasztóik körében (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 108). Hasonló tendencia mutatható ki továbbá a konkrét kapcsolathálózatok mikroszintjén. A két legnagyobb párt híveinek közeli kapcsolatai között túlnyomó többségben politikailag homofil viszonyokat találunk, méghozzá 2003-ig egyre növekvő mértékben (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 112).⁴⁶ A különböző pártállásúak kapcsolathálózati elkülönülése a politikailag heterofil felek közti interakció esélyének csekély mivoltára utal. Ez pedig az életvilág bezárulása, vagyis dogmatizálódása irányába hat, amennyiben zárt kapcsolathálózatokban kicsi az esélye a közösség szempontjából fundamentális jelentések kritikai megvitatásának.

A politikai ideológiák közösségszervező erejének jelentőségét fejezi ki az összefüggés, miszerint a pártszimpátia mentén szerveződő hálózatokba be nem kap-

45 KARÁCSONY Gergely kimutatja, hogy ezen ideológiai azonosulás fontos magyarázó változói nem a jelenlegi strukturális pozícióban, hanem a család történetében, a különböző rezsimok alatt szerzett tapasztalatokban keresendők (2005: 196–197). Ebben az értelemben nem zárható ki eleve a megvitathatóság, azonban a szóban forgó kérdések érzelmi telítettsége okán belátható, hogy csak nagyfokú elköteleződés esetén lehetségesek érvelő viták.

46 Mezoszinten, a tágabb körű, gyenge kötések esetében ez a tendencia sokkal kevésbé érvényesül (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 124). Ezek a kapcsolatok ugyanakkor – tekintve, hogy a gyenge kötések leginkább az instrumentális cselekvésekben játszanak szerepet – aligha tekinthetők a különböző álláspontok érintkezési terepének.

csolódók, vagyis a nem szavazók, mikrohálózatuk egészét tekintve, depriváltak tekinthetők (ANGELUSZ–TARDOS 2005: 135). Vagyis azok, akik nem kapcsolódnak be a pártszimpátia mentén szerveződő hálózatokba (nem osztoznak valamelyik decentralizáltan dogmatikus életvilágban), többet vesztenek a pusztá politikai erőforrásoknál. A kapcsolati hálózatba kerülés egy fontos módjától esnek el, vagyis általános értelemben is izolálódnak. Ebből az összefüggésből következtethetünk egy a decentralizált dogmatizmusok irányába ható „push faktorra”: amennyiben a pártszimpátia-választás – vagyis valamelyik decentralizált dogmatizmussal való azonosulás – elmulasztásával az általános izolációt kockáztatja az egyén, úgy az izoláció elkerülésére irányuló törekvés magával vonja a dogmatizmussal való azonosulást.

Úgy tűnik tehát, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalomban a továbbélő stratégiák mellett, azokhoz szorosan kapcsolódva kimutatható az életvilágok decentralizált dogmatikussága. Hiszen a különböző politikai táborok nyilvánosságai és kapcsolathálózatai egyaránt kölcsönösen elzárkóznak egymástól, ellehetlenítve a párbeszédet és az abban esetlegesen aktualizálódó kommunikatív racionalitáspotenciált. A dogmatikus életvilág-zárványok a stratégiai cselekvések hálójában hasonló szerepet töltenek be, mint az államszocializmusban a hivatalos ideológia dogmái: szimbolikus javakként tétet adnak nekik, a gazdasági racionalitás mellett szervezik azt. A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás utáni időszak cselekvéskoordinációs tendenciáit alapvetően a korábban megszokott stratégiák továbbélése jellemzi, azzal a kiegészítéssel, hogy e stratégiák ugyanakkor alkalmazkodnak a hatalmi játéktér decentralizálódásához. Az életvilág kommunikatív újratermelésének szintjén ez azt eredményezi, hogy a prekonvencionális cselekvéskoordinációtól továbbra sem tudnak elszakadni a cselekvők. Ez pedig továbbra is megakadályozza a rendszerek életvilágokról való lekapcsolódását, amennyiben nem teszi lehetővé mindenki által közösen elfogadott cselekvésvárások kialakulását. Vagyis úgy tűnik, hogy a rendszerváltással egyelőre nem sikerült a negatív modernizáció pályájáról a modernizáció rendszer és életvilág szétkapcsolódásával jellemezhető pályájára áttérni.

A fent bemutatott tendenciák mellett – egyelőre leginkább azok árnyékában⁴⁷ – ugyanakkor megemlíthendők a kommunikatív racionalizálódás előremutató példái is. A kommunikatív racionalizálódás lehetőségét HABERMAS a késő modernitás keretei között demokraciáelméleti könyvében a civil társadalom cselekvési teréhez köti (HABERMAS 1996: 367). A civil társadalom integrációját tekintve különbözik a gazdasági és az adminisztratív alrendszerektől (azokkal szemben kommunikatíván integrált), ugyanakkor kapcsolatban áll velük, ezért kritikájuk és megváltoztatásuk potenciális forrása.⁴⁸ A benne rejlő kommunika-

47 Ahogy arra mások mellett KUTI Éva is rámutat, a hazai civil társadalom fejlődését két egymásnak ellentmondó tradíció határozza meg. Egyrészt a civil társadalom gazdaságilag hagyományosan rá van utalva a mindenkori államra, másrészt az állam által a finanszírozás fejében elvárt kontrollt igyekszik kijátszani, így hagyományosan a törvényi keretek kijátszására – a hibrid társadalom gyakorlatának megfelelő különutas megoldások kialakítására – kényszerül (KUTI 2008: 5–9).

48 Civiltársadalom-konceptiójával HABERMAS ARATÓ és COHEN *Civil Society and Political Theory* (1992) című nagyszabású művéhez kapcsolódik. ARATÓ és COHEN szerint a nyilvánosság és a civil társadalom egyaránt duális jellegű. Egyszerre offenzív és defenzív funkciót töltenek be a politikával szemben. Az offenzív jelleg abban nyilvánul meg, hogy a politika számára nem, vagy el nem ismert témákat a nyilvánosság segítségével a polgárok előtt feltárják, a defenzív jelleg pedig abban, hogy a politikai intézkedések mellett az életvilág szintjén közvetlenül igyekeznek megoldást találni a

tív racionalitáspotenciál már a Kádár-rendszerben is fontos társadalomformáló szerepet töltött be a centralizált hatalommal szemben szerveződő autonóm kezdeményezések terepeként. Ezt a hagyományt vihették tovább a rendszerváltás után immár nem a központi hatalommal, hanem a pártpolitikai törésvonalaktól függetlenül – sokszor a pártérdekkel szemben – szerveződő civil mozgalmak.⁴⁹

PÉTERFI Ferenc egy tanulmányában részletesen elemzi a rendszerváltás utáni hatalomkritikai funkciójú civil társadalom statisztikai sajátosságait. A tanulmányból kiderül, hogy 1993-ban a nonprofit szektor 9%-át, 2006-ra 14%-át tették ki a civil érdekérvényesítésben és a közpolitikai szerepvállalásban részt vevő szervezetek (PÉTERFI 2009: 85). Ez alapján megállapítható, hogy a nonprofit szektoron belül egyre nagyobb teret nyernek a ténylegesen civil funkciót betöltő szervezetek. A pusztán ezen szervezetek növekedését dokumentáló statisztikai adatok természetesen nem mondanak semmit a kommunikatív racionalizálódás tényleges folyamatáról. Óvatosságra intő adat, hogy bár a civil szervezetekbe vetett bizalom relatíve évről évre magasabb maradt, mint a rendőrségbe, igazságszolgáltatásba és az önkormányzati, országos politikába vetett, a különbség azonban csak az országos politikával szemben jelentős (PÉTERFI 2009: 85).

Sokkal többet árul el a civil szervezetek kommunikatív racionalizálódásban betöltött tényleges szerepéről az általuk alkalmazott stratégiák és eljárások leírása. PÉTERFI – KUTI Éva nyomán – négyféle, a civil szervezetek által alkalmazott társadalompolitika-formáló befolyásolási technikát különböztet meg: kikényszerítést, kezdeményező jellegű érdekérvényesítést, védekező jellegű nyílt érdekérvényesítést és a beépülés stratégiáját (PÉTERFI 2009: 87). E különböző befolyásolási módok bizonyos értelemben kirajzolják a civil kezdeményezések által bejárt tipikus pályát.⁵⁰ A kikényszerítés egy valamilyen korábban kizárólag államilag ellátott funkció civil alternatívájának felmutatására utal. A kezdeményező érdekérvényesítés már túllép ezen a fázison: legitim szereplőként valamilyen problémamegoldás előkészítésének preventív igényével lép fel, kerekasztalokat, gyűléseket szervezve. A defenzív érdekérvényesítésre (tüntetésekre, tiltakozó akciókra) abban az esetben kerül sor, ha a második fázisban nem veszik figyelembe a civil szerveződést. Végül a beépülés egy tanulási folyamat kimenetének tekinthető, amennyiben a civil szerveződés intézményesítését fejezi ki.

Ebben a folyamatban a kommunikatív racionalitáspotenciál termelésére elsősorban a kezdeményező érdekérvényesítés során van lehetőség. Ennek során először lokális, majd esetenként fokozatosan nagyobb nyilvánosságok szerveződnek, melyek keretei között a közvetlen participáción alapuló, legitim álláspontok alakulnak ki.⁵¹ Ezzel szemben a defenzív érdekérvényesítési helyzetekben jellemzően

felmerülő problémákra. Ilyen értelemben HABERMAS a civil szférát és a nyilvánosságot olyan cselekvési tereknek tekinti, amelyekben a kommunikatív racionalitáspotenciál és az azon alapuló legitimitás kitermelődhet (HABERMAS 1996: 370).

49 SZABÓ Máté ebben a perspektívában tekinti át az átalakuló funkciójú civil társadalmat egy tanulmányában (1994).

50 Egy ilyen pálya bejárását követi végig SZALAI Erzsébet a közvetlenül a rendszerváltás után alulról szerveződve alakult, majd 1993-ra a politikai mezőbe beépült érdekvédelmi szervezetek példáján. Rámutat, hogy a veszni hagyott szervezetek példájából származó – a pusztán gazdasági érdekképviselet szintjén megjelenő egyenlőtlenségeknél is nagyobb – igazi kárt a civil társadalom uralommentes kommunikációs potenciáljának csorbulása okozta (SZALAI 1994: 147–148).

51 A teljesség igénye nélkül több vonatkozó példát is felsorol PÉTERFI a közelmúltból (2009: 88–89).

nincs lehetőség a vitára. Ezek célja éppen az, hogy a komoly párbeszéd lehetősége létrejöjjön, eszköze pedig a – tüntetések, bojkottok formáját öltő – nyomásgyakorlás. A beépülés kommunikatív racionalizálódás szempontjából való megítélése ambivalens. Egyfelől az intézményesülés annak biztosítója, hogy a civil társadalom szereplőinek a szempontjai is érvényesülnek a későbbi döntéshozatali folyamatokban. Másfelől viszont a politikai mezőbe való integrálódás azzal jár, hogy az annak keretei között érvényes szabályokhoz kell az aktoroknak alkalmazkodniuk. Ezek a szabályok pedig – ahogy azt korábban bemutattam – elsősorban a hibrid társadalom továbbélő, decentralizált stratégiai mentén formálódnak.

Úgy tűnik tehát, hogy a rendszerváltás utáni civil társadalom kommunikatív racionalizálódásban betöltött szerepe elszórtan és törékeny formában ugyan, de kimutatható. Ilyenformán az elmúlt húsz évben egyaránt találunk példát mind a négy korábban kidolgozott lehetséges fejlődési tendenciára. Ugyanakkor a négy tendencia nem azonos súllyal jelenik meg. Kiemelt jelentősége van ugyanis a decentralizált dogmatizmusokkal összefüggő továbbélő stratégiáknak, szemben a kommunikatív racionalizálódással. Ennek következtében pedig a Kádár-kor legfontosabb cselekvéskoordinációs patológiái továbbélnek. Ezért – válaszolva a címben megfogalmazott kérdésre – azt mondhatjuk, hogy a cselekvéskoordináció szerkezetváltása egyelőre várat magára. Továbbra sem sikerül a prekonvencionális moralitásnál magasabb fokú interakciók keretében újratermelni az életvilágot, aminek következtében továbbra sem kapcsolódnak le önálló, stabil rendszerek.

Záró megjegyzések

Dolgozatomban egy kommunikációs és cselekvéseméleti alapokon nyugvó kritikai társadalomelmélet alapján igyekeztem a rendszerváltás folyamatát értelmezni. A rendszerváltás átfogó értelmezésének feladatára sokan vállalkoztak már korábban. Ezért úgy gondolom, hogy befejezésül érdemes röviden kiemelni, mivel járulhat hozzá a folyamat megértéséhez a fentiekben alkalmazott megközelítés. A rendszerváltással foglalkozó szociológiaelméleti diskurzust a cselekvéseméleti nézőpont helyett strukturalista megközelítés uralta. Ez azt jelenti, hogy az átmenetet elsősorban abból a szempontból vizsgálták, hogy milyen tőketípusok voltak különösen jelentősek a különböző szakaszokban, milyen konverziós folyamatok zajlottak le, és hogy az e különböző tőketípusok szerint leírható struktúrákban elfoglalt pozíció alapján leírható csoportok milyen koalíciókat alkottak közös céljaikat megvalósítandó. Ebből a perspektívából a kritikai szociológia csupán a különböző tőkék mentén leírható egyenlőtlenségekre tud rámutatni, és arra, hogy a strukturális okok miként járulnak hozzá további társadalmi patológiák létrejöttéhez és újratermelődéhez. A konkrét cselekvéshelyzetek szintjén jelentkező, a cselekvők számára is hozzáférhető, tehát fenomenológiailag is beágyazott problémákról ugyanakkor érdemben nem tud semmit sem mondani.

Mindez elsősorban az elemzések társadalompolitikai következményeinek számbavételekor tesz szert jelentőségre. Míg a strukturalista elemzésekből csupán strukturális intézkedések következhetnek, addig a fenomenológiailag beágyazott elemzésekből közvetlenül a cselekvéshelyzetekben a cselekvők által alkalmazható maximák. Úgy gondolom, hogy ebben a fenomenológiai beágyazottságban rejlenek a korábbi elemzéseket kiegészítő új lehetőségek.

A cselekvéskoordinációs szint elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a Kádár-rendszerrel alapvetően folytonosság van napjainkig a legfontosabb patológikus tendenciát illetően: a nyilvános életvilág továbbra is prekonvencionális keretek között termelődik újra, aminek következtében nincs lehetőség önálló rendszerek lekapcsolódására. A cselekvéskoordinációs mechanizmusok elemzése e diagnózis felállításával mellett lehetőséget teremt annak differenciált leírására is, hogy pontosan milyen helyzetekben és miként élnek tovább a torzulások, s meghaladásukra milyen lehetőségek kínálkoznak.

A bemutatott négy tendenciából különböző társadalompolitikai következmények vezethetők le. A kommunikatív racionalizálódás által meghatározott cselekvési szférák (pl. civil társadalom) mint védelemre és támogatásra szorulókként jelennek meg. Esetükben célként a posztkonvencionális moralitás szempontjainak érvényesítése fogalmazható meg. A cselekvéskoordinációs vákuummal jellemezhető helyzetek (pl. az állampolgári szocializáció intézményes és informális terepe) nyitottak abból a szempontból, hogy a kommunikatív racionalitás vagy annak torzulása irányában oldódnak meg. Ezek a helyzetek esélyként jelennek meg a kommunikatív racionalizálódás számára. Esetükben a cél a kommunikatív racionalizálódás feltételeinek megteremtése. A decentralizált dogmatizmusok és a továbbélő stratégiák által közösen meghatározott cselekvési terek sajátos problémát rejtenek magukban. Esetükben a cél a prekonvencionális viszonyok meghaladása. Ez a feladat nem csupán gyakorlati, de elméleti nehézséget is magában rejt, ami egy morális tanulási-szocializációs kérdésként fogalmazható meg: hogyan lehetséges a prekonvencionális moralitás keretei között konvencionális moralitást teremteni? Korábbi munkáimban erre a kérdésre kerestem elméleti megoldást (Sik 2009b). A kapott elméleti keret körvonalazza a probléma empirikus vizsgálatának szempontjait, és kijelöli további empirikus kutatások tárgyát.

Irodalom

- Angelusz R.–Tardos R. (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In (uó. szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest: DKMK.
- Arato, A.–Cohen, J. L. (1992): *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004): Bizalom és gyanakvás – Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle* 2004/1.
- Felkai G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.

- Felkai G. (1997): Két társadalomelméleti illúzió széttörése a jelenkori magyar közgondolkodáson. *Szociológiai Figyelő*, 3.
- Füstös L.–Szokolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 3.
- Gábor R. I.–Galasi P. (1981): *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: KJK.
- Habermas, J. (1987): *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. McCarthy, T. (ford.). Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1991): Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. *Világosság*, 2.
- Habermas, J. (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2001): *A kommunikatív etika*. Felkai G. (ford.). Budapest: Új Mandátum.
- Hankiss E.–Füstös L.–Manchin R.–Szokolczai Á. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss E. (1983): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1986): *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK.
- Hankiss E. (2009): *Csapdák és egerek*. Budapest: Manager Könyvkiadó.
- Karácsony G. (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest: DKMK.
- Keller T.–Sik E. (2009): *A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata*. In: <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/publikacio.html>
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Budapest: KJK.
- Kuczai T. (2000): *Kisvállalkozások és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör.
- Kuti É. (2008): Stratégiai cselekvésen innen, illúziókon túl. *Civil Szemle*, 4.
- Losonczi Á. (2005): *Sorsba fordult történelem*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Némedi Dénes (1990): Mit kezdjünk Habermasszal? *Replika*, 1.
- Örkény A. (1997): *Hétköznapi igazsága*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Papp Zs. (1987): A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. In Csepeli Gy.–Papp Zs.–Pokol B. (szerk.): *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat.
- Parsons, T.–Shils, E. (1951): *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Péterfi F. (2009): Érdekképviselet, érdekvédelem, hatalomkontroll – mi végre? *Civil Szemle*, 1–2.
- Sik D. (2008): A kommunikatív cselekvés koordinációja. *Szociológiai Szemle*, 1.
- Sik D. (2009a): Habermas életvilág-fogalmán innen és túl. In Némedi D.–Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek 2008*. Budapest: ELTE-TÁTK.

- Sik D. (2009b): *A cselekvéskoordináció koordinációja – Egy kritikai-fenomenológiai szocializáció- és állampolgári szocializáció-elmélet vázlata*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE-TÁTK.
- Sik D. (2009c): *A cselekvéskoordináció koordinációjának fenomenológiája. Filozófiai Szemle* (megjelenés alatt).
- Szabó I. (2000): *A pártállam gyermekei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szabó I. (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó M. (1994): *A társadalmi mozgalmak szerepe a demokratikus politikai rendszer intézményesedésének folyamatában Magyarországon. Szociológiai Szemle*, 3.
- Szalai E. (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Tallár F. (1994): *Sztálinizmus és reszakralizáció*. In uő: *Korlátozott szépség: a kommunikatív racionalitás elméletéhez*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Tóka G. (2005): *A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban*. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Budapest: DKMK.
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. In: <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/publikacio.html>
- Varga Károly (2003): *Értékek fénykörében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vedres B. (1998): *A piaci átmenet elméletörténete. Szociológiai Szemle*, 3.

A transformation of action coordination? Understanding the transition from a critical perspective

ABSTRACT: The essay is aimed at reinterpreting the process of Hungarian transition from the perspective of the HABERMASIAN social theory. According to HABERMAS' theory the fundamental level of the analysis of social phenomena is the critical reflection on action coordination mechanisms. Therefore the transition is analyzed from this perspective, on the level of action coordination. The characteristics of action coordination in the state socialism are reconstructed according to Elemér HANKISS' observations on "negative modernization", "second society" and "hybrid society". In these different phases of state socialism public action coordination mechanisms were continuously distorted by the ideological power of the ruling state party (even if the form and measure of the distortion changed over the time), which obstructed the differentiation of autonomous systems. After the transition the source of distortion was gone, so the question arises whether a transformation of action coordination has occurred or not. In the second part of the essay four scenarios of social change are introduced in order to evaluate the transformation of action coordination by reinterpreting relevant empirical researches.

KEYWORDS: Hungarian transition, action coordination, HABERMAS

Séták a kritika fogalma körül (Szakirodalmi áttekintés)

Weiss János

janosweiss@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Az utóbbi két-három év számos filozófiai és társadalomfilozófiai munkájában a „kritika” fogalmának reneszánszával találkozhatunk. Dolgozatomban öt olyan könyvet vagy tanulmányt tekintek át, amelyek a kritika újrameghatározásával foglalkoznak, méghozzá a frankfurti iskola tradíciójához kötődve. A kiindulópont természetesen Max HORKHEIMER 1937-es tanulmánya: „A hagyományos és a kritikai elmélet”. Ebből kiindulva ADORNO és HORKHEIMER szinte egész életművükben a kritika újabb és újabb alakzatait és konstrukcióit próbálták kidolgozni. Ez a program (legalább a *Megismerés és érdek*-ig) még a fiatal HABERMAS munkásságát is meghatározta. *A kommunikatív cselekvés elmélete* a kritikai elméletet egy konkrét szociológiai koncepció keretei közé helyezte. Ebből kiindulva részletes és általában megalapozott bírálóknak lehetett alávetni a „kritika” fogalma addigi alakzatait; miközben elveszett a kritikafogalom általános tematizálásának lehetősége. Axel HONNETH a *Harc az elismerésért* című könyvében (a számos lényegbevágó különbség ellenére) szintén ezt a tradíciót követte. Az itt rekonstruálásra kerülő diskurzus a kritika fogalom szociológiai vagy etikai-antropológiai szubsztantizálásával próbál szembeszállni, vagyis megpróbálja visszaperelni a kritika általános jelentését. Véleményem szerint „elismerésre méltó” sikerrel.

Az utóbbi két-három év filozófiai, társadalomfilozófiai érdeklődésében a „kritika” fogalma centrális jelentőséget kapott. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a minket körülvevő bajok jól érezhetőek és érzékelhetőek, de egyelőre nehezen artikulálhatóak. Ezért tolódik el a diskurzus egy általánosabb szintre: nem *valaminek* a kritikájáról van szó, hanem a kritika *általános* fogalmáról. Az alábbiakban az általam legjelentősebbnek tartott (német nyelvterületen megszületett, sőt valamennyire a frankfurti iskola örökségéhez kötődő) könyveket és tanulmányokat próbálom összefűzni egyetlen átfogó diskurzussá; természetesen azzal a várakozással és szándékkal, hogy közben a saját elképzeléseim és preferenciáim is tisztázódnak.¹

¹ A frankfurti iskola tradíciójában általában *kritikai elméletről* beszéltek: ezt próbálta HORKHEIMER megalapítani (de még nem használva a terminust) az 1930-as székfoglaló előadásában, aztán a részletes koncepció a *Traditionelle und kritische Theorie* (1937) című tanulmányában született meg. Ezt a programot *A felvilágosodás dialektikája* egyszerre alakította át és teljesítette ki. Mindenesetre HABERMAS az 1965-ös székfoglaló előadásában (*Erkenntnis und Interesse*) ennek a tradíciónak az újrafelvételét ígérte. Axel HONNETH újítja az, hogy szélesebb összefüggéseket vesz figyelembe: „Ma a kritika különböző modelljeinek robbanásszerű pluralizálásával állunk szemben. Ebben az összefüggésben gondolhatunk FOUCAULT-ra, gondolhatunk a kolonializmusról szóló egész diskurzusra, a *postcolonial studies*-ra, vagy említhetnénk akár a *gender studies* diskurzusát, hogy világossá váljon számunkra, milyen nehéz, szinte kalandos vállalkozás lenne, ha a kritika értelmezésének egy bizonyos tradícióját próbálnánk kiténtetni”

Axel HONNETH: Pathologien der Vernunft. Geschichte und Gegenwart der kritischen Theorie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2007.

1946. október 10-én ADORNO és HORKHEIMER érdekes beszélgetést folytattak, melynek a kiadó, Gunzelin SCHMID NOERR, ezt a címet adta: „Az észkritika és a társadalomkritika egymáshoz való viszonya”. Ebben olvashatjuk: „HORKHEIMER: Én még mindig nem látom, hová akarunk kilyukadni. ADORNO: Azt hiszem, az ész kritikájára törekszünk. HORKHEIMER: A dialektika olyan módszer, amelyben az egyik elemet a másiktól – és így minden kategóriát – ki lehet bontani. De szeretnék látni valamilyen főtémát [...]. ADORNO: Azt kellene megmondanunk, hogyan kell kinéznie a kritika mércéjével szembesített, és történelemfilozófiai értelemben helyes gondolkodásnak. HORKHEIMER: Nem kellene akkor inkább abból a kérdésből kiindulnunk, hogy lehetséges-e egyáltalán az elmélet? ADORNO: Azt hiszem, egyetértünk abban, hogy minden erre fut ki, de valami tiltakozik bennem az ellen, hogy ebből induljunk ki” (HORKHEIMER 1985: 601–602). Ez a párbeszéd sokféleképpen értelmezhető, de az biztos, hogy ADORNO és HORKHEIMER közös gondolkodásának premisszája az, hogy *lehetséges* egy olyan elmélet, amely a kritika mércéjével szembesülve történelemfilozófiai értelemben is helyesnek bizonyul. Továbbá abban is egyetértenek, hogy az észkritika azonos a társadalomkritikával. A különbség talán csak abban jelenik meg, hogy ennek kidolgozásakor egy kantianus transzcendentális kérdésből kell-e kiindulnunk, vagy rábízhatjuk magunkat a HEGELI dialektikára – HORKHEIMER inkább az előbbi, ADORNO inkább az utóbbi megoldásra hajlik. A kritikai elmélet történetében ADORNO lesz az, aki a *Negatív dialektikában* még egyszer megpróbálja áttekinteni a KANTI és a HEGELI mozzanatok egymáshoz való viszonyát. De itt most csak azzal szeretnék foglalkozni, amiben *A felvilágosodás dialektikájának* szerzői egyetértenek: a kritika *lehetséges*. Tulajdonképpen ez az elementáris bizalom állt a frankfurti iskola egész működésének háttérében. Ezt az alapvető meggyőződést Axel HONNETH így fogalmazza meg: „A kritikai elmélet, amelynek intellektuális horizontja a HEGELTŐL FREUDIG ÍVELŐ európai gondolkodástörténet feldolgozásán keresztül formálódott, még számol a történelem szemléletének lehetőségével, az ész vezérfonala mentén” (28. o.). Ennek a századforduló körüli megingását HONNETH három érvvel támasztja alá. Az *első érv* principális jellegű: az észre épülő kritikának mindenütt kérdéssé kell válnia, ha nem beszélhetünk többé egységes észről, vagyis az ész decentralizálódott. A *második érv* egy elmélettörténeti adalék: HABERMAS, aki harmincöt (időközben már negyven) évvel ezelőtt az emberiség történelmének horizontjában próbálta megalapozni az uralom és az elnyomás alól való emancipáció eszméjét, időközben kénytelen volt bevallani, hogy ez az érvelés elvesztette aktualitását (lásd MÜLLER-DOHM 2000: 12). A *harmadik érv* azt mondja ki, hogy a kultúrák pluralitására vonatkozó tapasztalatok és a társadalmi-felzabarádítási mozgalmak divergenciájára vonatkozó belátások

(BASAURE–REEMTSMÁ–WILLIG 2009: 149). E modellektől a frankfurti iskola kritikai elméletét – HONNETH szerint – csak az ifjúhegeliánus tradíció folytatására vonatkozó *igényével* különböztethetjük meg (i. m. 149–150).

lényegesen beszűkítették a kritika terét. – Ezek az érvek viszonylag heterogének, és az is biztos, hogy HONNETH nem egyszerűen a kritika eltűnésére akar panaszkodni. Szerinte ugyanis korunkban lépten-nyomon két redukált kritikai modellel találkozhatunk: az egyik az igazságosságot középpontba állító liberális modell, a másik a FOUCAULT-i hatalomelmélet köré szerveződő teória. „[E két modell] egyike sem tekinti többé a kritikai racionalitás reflexiók formájának, amely maga benne gyökerezik a történelmi folyamatban” (29–30. o.). Vagyis pozitív értelemben azt mondhatjuk, hogy az észkritika *azonos* a társadalomkritikával. „Ezzel szemben a kritikai elmélet egyedülálló módon ragaszkodik az elmélet és a történelem olyan közvetítéséhez, amely az ész fogalmában válik társadalmilag hatékonnyá” (30. o.). HONNETH a kritika struktúráját úgy próbálja rekonstruálni, hogy egyidejűleg a frankfurti iskola történetébe is betekintést kapjunk HORKHEIMERTŐL HABERMASIG. A kritikai elmélet HONNETH által rekonstruált modellje három részből épül fel.

(1) A kritikának van egy bizonyos reflexív struktúrája, amelyet a fentiekben már röviden érintettünk. A reflexív struktúra abból adódik, hogy az ész mindig önmagára, önmaga eddigi megvalósulására tekint. Ha elfogadjuk, amit HABERMAS *A kommunikatív cselekvés elméletének* elején mond az ész és a racionalitás szoros kapcsolatáról (HABERMAS 1987: 15–71), akkor ez a reflexív struktúra egyszerre fogalmazható meg az észfilozófia és a racionalitáselmélet nyelvén. HABERMASnál erre a kettősségre épült az a tézis, hogy a filozófia nem más, mint társadalomelmélet. Vagyis ez alapozta meg a filozófia és a szociológia szoros egymásrautaltságát. Ez azonban HABERMASnál nem előzetesen adott premissza, hanem egy olyan tétel, amelyet majd a „rendszer” kifejtésének kell igazolnia. Ha viszont az ész két szinten jelenik meg, akkor valamiképpen különbséget kell tudnunk tenni köztük; pontosabban a reflexiót végrehajtó (vagyis a második szinten megjelenő) észnek kell megmondania azt, hogy *ő miért és miben más*, mint a reflexió tárgyául szolgáló ész. Ezt a megkülönböztetést HONNETH a „negativitás” fogalmával próbálja megragadni. „Bármilyen nehéz is legyen – a kritikai elmélet alakzatainak sokféleségére tekintettel – egy szisztematikus egységet felmutatni, a közös vonások közül az egyik legelső a társadalomelméleti negativizmus. Nemcsak a belső kör tagjai, hanem a Társadalomkutatási Intézet perifériájához tartozók is a társadalmi szituációt – amelyre hatást akartak gyakorolni – a társadalmi negativitás állapotaként értelmezték [...]” (31. o.).² A társadalmi negativitásnak ehhez az állapotához köti HONNETH nagy előszeretettel a patológia fogalmát. Az ész újra és újra felismeri, hogy a maga korábbi alakzatai még fogyatékosak voltak, és éppen most jött el a korrigálás ideje. E szerkezet érvényességéből már az is következik, hogy a FREUDI pszichoanalízis az egész frankfurti iskola számára modellértékű. (És nemcsak HABERMAS számára, aki a *Megismerés és érdekekben* először próbálta hasznosítani a pszichoanalízis kritikai tartalmát.) Az észfogalom bizonyos jelentésaspektusaira már most felfigyelhetünk: az első szinten megjelenő ész a társadalmi jelenségekben és viszonyokban testet öltött észet jelenti, a második

2 A „negativitás” és a „negativizmus” fogalmait HONNETH mindenekelőtt Michael THEUNISSEN műveiből meríti. (Lásd elsősorban THEUNISSEN 1983: 41–65.)

szinten megjelenő ész elvont, egyelőre csak teoretikus beállítottságként létezik. Ez a második szinten megjelenő ész azonban elsősorban nem azzal törődik, hogy neki már van egy előzetesen megvalósult változata, hanem mindjárt és elsősorban ennek elégtelenségeit regisztrálja. A patológiákat így a második szinten megjelenő észnek kell konstituálnia. De ez a leírás még nem kimerítő: ha végigtekintünk a frankfurti iskola történetén, akkor azt láthatjuk, hogy a második szinten megjelenő ész mindig specifikált fogalmakban lép fel. (HORKHEIMERNÉL a „munka”, MARCUSÉNÁL az „esztétikai élet” és HABERMASNÁL a „kölcsonös kommunikatív megértés” alakjában.) A második szinten álló ész így nemcsak általánosságban konstituálja a patológiákat, hanem a maga specifikálásán keresztül a patológiákat konkrét körvonalakkal látja el.

(2) A patológiáknak – állítja HONNETH – mindig van egy bizonyos antropológiai vetületük. HABERMASnak van egy megfogalmazása, amely szintén ebbe az irányba látszik mutatni (ha feltételezzük, hogy a filozófia azonos a kritikával, vagy legalábbis annak egyik fontos alkotóeleme): „A filozófia nagyon absztrakt értelemben azt ígéri, hogy rólunk, magunkról ad felvilágosítást. Mindenesetre az *önmegértési* folyamat »én«-je az a vonatkoztatási pont, amely a filozófiai problémák kiválasztását kiemeli a tetszőlegességből” (HABERMAS 2009a: 10). Vagyis a filozófia mindent ránk vonatkoztat; mindenről megmondja, hogy miért rossz és miért jó, miért fájdalmas és miért örömteli a *számunkra*. Az előbbi összefüggésnél maradvá: a patológiák számunkra szenvedést okoznak. Most azonban HONNETH végrehajt néhány olyan transzformációs lépést, amelyek nemcsak hogy nem maguktól értetődőek, hanem még messzemenően problematikusak is. Ezek közül az első helyen az áll, hogy a patológiák tulajdonképpen a „jó élet” lehetőségét lerontó negatív feltételekként értelmezhetőek. A frankfurti iskola egész története így a „jó élet”-ről szóló kutatások köré szerveződik. (Közben persze némileg nehézkes lesz a HABERMASI koncepció kezelése, melynek számos pontján felbukkan az a gondolat, hogy a „jó élet”-re vonatkozó kérdésre modern körülmények között *már nem lehet* válaszolni.) „A társadalom tagjairól azt mondhatjuk, hogy csak akkor tudnak együtt sikeres, nem eltorzított életet élni, ha mindannyian azon intézmények princípiumait tartják szem előtt, amelyeket a saját önmegvalósításuk ésszerű céljaiként tudnak megérteni [...]” (33–34. o.) Az a sejtésem, hogy HONNETHet ADORNO egyik (a *Minima Moraliában* megfogalmazott) tézise terelte erre az útra: *Es gibt kein richtiges Leben im falschen* (ADORNO 2008: 43, 4. kötet). A *felvilágosodás dialektikájában* pedig arról olvashatunk, hogy a jó élet a „boldogság jele” (ADORNO 2008: 197, 3. kötet i. k.). Ha a jó élet nem lehetséges egy hamis világban vagy hamis körülmények között, akkor a jó élet feltételei *ehhez* a világhoz vagy *ezekhez* a körülményekhez kötődnek. A jó életre vonatkozó kérdés így válik a társadalom centrális problémájává. De ezzel az ész kétszintű reflexiós modellje is új köntöst kap: most tulajdonképpen a társadalmilag megvalósult ész abból a szempontból tekintjük, hogy *eleget tesz-e* (és ha igen, mennyiben) az individuumok boldogságvágyának.

(3) Az ész nemcsak feltárja a patológiákat, hanem involváltnak is kell lennie a patológiák kiküszöbölésében. A negativitásban rejlő feszültségnek át kell csapnia

e feszültségek feloldására vonatkozó várakozásokba vagy vágyakba. Nem tudom, el lehet-e tekinteni attól, hogy LUKÁCS *Történelem és osztálytudatán* átlépve a frankfurti iskola egésze hátat fordított a közvetlen feszültségfeloldásnak, és az iskola képviselői legkésőbb az *Autorität und Familie* című nagy közös vállalkozástól arra keresték a választ, hogy miért nem változik meg a kapitalizmus, habár a társadalmi problémák és a válságjelenségek egyre súlyosabbak lesznek. De még ha ezt zárójelbe is tesszük, megmarad az a feszültség, hogy HONNETH egy és ugyanazt a problémát egyszer így, egyszer úgy próbálja megoldani. A két szinten álló ész feszültségét egyszer állva hagyja, és így jut el a „jó élet”-re vonatkozó kérdés középpontba állításához, máskor pedig a feszültséget megpróbálja feloldani abban a formában, hogy a második szinten álló észről is azt feltételezi, hogy a realizációra törekszik. De ezt a törekvést nem kívülről kell az észre ráoktrojálni, hanem meg kell találni azokat a belső motivációkat, amelyek erre ösztönözhetik. Az ész nem egyszerűen megtalálja és leírja a patológiákat, hanem ezekre mint az életlehetőségek csorbítására tekint. A patológiák így szükségképpen szenvedést okoznak. Ezt a szenvedést a legpregnánsabban ADORNO írta le, de tulajdonképpen a frankfurti iskola valamennyi tagjánál meghatározó szerepet játszott. „HORKHEIMERTŐL HABERMASIG az az elképzelés vezette a kritikai elméletet, hogy a társadalmi racionalitás patológiája olyan sérülésekhez vezet, amelyek lecsapódása nem utolsósorban a racionális képességek elvesztésének fájdalmas tapasztalatához vezet” (52. o.). Ezt a szubjektumok nem nézhetik ölbe tett kézzel, de ez még nem jelenti azt, hogy valóban hatékonyan sikerülne szembeszállniuk vele. Ez csak úgy válik lehetővé, ha az emberben megmarad egy sérthetetlen mag, amely ében tartja a szembeszegülés lehetőségét. Ezt a szerepet ADORNÓNÁL a „mimetikus érzék”, MARCUSÉNÁL az „ösztonelmélet”, és HABERMASNÁL az „emancipatorikus érdek” tölti be; ezek helyébe lép HONNETHNÉL a jó életre irányuló törekvés. Nagyjából az ARISZTOTELÉSZI értelemben: „tehát helyes az a megállapítás, hogy »jó az«, amire minden irányul” (ARISZTOTELÉSZ 1997: 5).

HONNETH frankfurti iskolára vonatkozó áttekintésének, a kritika illetően értelmezésének kiindulópontját tehát az ADORNÓI filozófia szolgáltatja. Ehhez azonban HONNETH ADORNO-értelmezésében egy sajátos fordulatnak kellett bekövetkeznie. A *Kritik der Macht* című könyvében és a *Kritische Theorie* című dolgozatában HONNETH az ADORNÓI társadalomelméletet még a „totális integráció” szempontjából írta le.³ (A totális integráció kritikáját mindenekelőtt Jürgen HABERMAS dolgozta ki *A kommunikatív cselekvés elméletében*.)⁴ HONNETH valószínűleg a maga régi álláspontjára visszautalva írja: „De mindaz, ami ezekben az ADORNÓI szövegekben megtalálható, nemcsak nem elég tájékozott, sajátosan inspirációhiányos, és ennél fogva némileg dogmatikus; de mindenekelőtt azt a benyomást is

3 Ezt a kifejezést *A felvilágosodás dialektikája* második kiadásához írt előszavában használta ADORNO és HORKHEIMER 1969-ben.

4 Lásd HABERMAS (1987: 489. skk.). Lásd továbbá HABERMAS (2004: 75–94). – Habár ezt a kutatási tradíciót mindenekelőtt Helmut DUBIEL (1978) alapozta meg. Mindenesetre a totális integrációra vonatkozó tézis állt a nyolcvanas évekbeli történeti kutatások központjában, amellyel kapcsolatban minden kutatónak pró vagy kontra (vagy bizonyos árnyalással) állást kellett foglalnia.

kelti, hogy itt a szolid elemzés helyébe egy olyan funkcionálisztikus magyarázat lépett, amelyben az individuális psziché, a kultúra és a jog a tőkés megtérülés támogatójává válik” (70. o.). HONNETH így nem azt mondja, hogy a korábbi interpretáció helytelen volt, hanem csak azt, hogy ADORNO társadalomelméleti szövegei nem túl jelentősek. (Ezt lehetett látni az 1983-as ADORNO-konferencián is, ahol HONNETH szerint a társadalomelmélettel foglalkozó elemzések meglehetősen vértelenek voltak.)⁵ Meglehet, hogy el kell fogadnunk ezt az interpretációt, és akkor az adornói társadalomfilozófia nemcsak hamisnak,⁶ hanem közömbösnek is bizonyul. Így első lépésben az adornói társadalomelmélet relevanciájára kellene rámutatnunk, és akkor egészen más összefüggések fognak feltárulni előttünk, miközben a totális integrációról teljesen meg is feledkezhetünk. ADORNO társadalomelméletének nagy újtása abban áll, hogy közvetlen párhuzamot von a társadalmi állapot és az ész szerkezete között. Vagy egy kicsit körültekintőbben megfogalmazva: „Azt kell megmutatnunk, hogy az eldologiasodás társadalmi patológiája belsőleg összefügg az emberi észképesség eltorzulásával” (78–79. o.).⁷ Feltűnhet, hogy HONNETH itt párhuzamról és belső összefüggésről, és nem *azonosság*ról beszél. Talán azt is mondhatjuk, hogy a társadalmi patológiák és az észképességek eltorzulása között van egy közvetítő fogalom vagy szféra: mégpedig az *életforma*. ADORNO társadalomelméleti írásainak jelentőségét így az adja, hogy az „életforma” fogalmát állították a középpontba, és így újra össze lehetett kötni a társadalmi patológiák és az észképességek elméletét. De ez nem kevesebbet jelent, mint a szociológia és a filozófia összekötését. HONNETH azt mondhatná, hogy HABERMAS ezt a kapcsolatot *A kommunikatív cselekvés elméletének* elején (az ész és a racionalitás fogalmainak párhuzamára támaszkodva) pusztán formálisan teremtette meg. – Ennek az ADORNO-interpretációnak az alátámasztására kínálkozna a *Minima Moralia* már említett híres mondata: *Es gibt kein richtiges Leben im falschen* (ADORNO 1951: 18. aforizma). Ezt a mondatot most úgy értelmezhetjük, hogy a jó (vagy a helyes) életről, annak feltételeiről szól. E tézis kimondása előtt azonban már „bizonyítanunk” kellett volna, hogy ADORNO a legkülönbözőbb társadalomelméleti írásokban tulajdonképpen *mindig* etikai kérdésekről, vagy az életformára vonatkozó nézeteiről beszél. A mondat kézenfekvő értelmezése szerint addig *nem lehet* a jó élet valóságos, amíg a tágabb környezet hamis premisszák alapján működik; vagyis teljesen elhibázott az a vállalkozás, amely a jó élet számára kis szigeteket próbál kijelölni. Vagyis a jó életben mindig benne van az univerzalitás mozzanata, és ezért nem lehet megalkotni (vagy élni)

5 HONNETH itt Helmut DUBIEL, Hauke BRUNKHORST, Christoph DEUTSCHMANN és Alfons SÖLLNER referátumaira céloz. I. m. 293–350. o.

6 Ha nem is szó szerint, de tartalmilag a „totális integráció” fogalmát először Hans-Jürgen KRAHL alkalmazta az ADORNÓI koncepcióra, amikor a sírbeszédében azt mondta, hogy ADORNO elméleti érdeklődését a nemzetiszocializmus perspektívája sajátosan beszűkítette. Lásd KRAHL (1971). Ugyanakkor ez az érv (általánosított formában) valószínűleg fontos szerepet játszott a diákmozgalmak körüli vitákban. Heinrich BÖLL egy 1970-ben tartott beszédében a következőket mondta: „Országunk fiataljainak igazuk van, ha azt vetik a szemünkre, hogy a bűntudatunk – amely abban áll, hogy túléltünk, és nem voltunk egészen vértelenek – megbénítja a politikai figyelmességünket” (BÖLL 1973: 70).

7 Ennek az összefüggésnek a megkonstruálása felé már LUKÁCS is elindult: „LUKÁCS ugyan a maga tanulmányában [Az eldologiasodás és a proletariátus tudata] már szintén elindult egy ilyen irányba, amennyiben az objektíváló cselekvést annak az átfogó praxisnak a megtöréseként értelmezte, amelyen keresztül az ésszel megáldott ember egy a maga részéről racionális valóságba van beágyazva [...]” (79. o.).

az univerzális összefüggések *ellenében*.⁸ Ebben az esetben azonban az életforma kitüntetése nem annyira a patológiák és az észkéességek összefüggésére utal, hanem inkább a társadalmi és az antropológiai elemek összefonódását állítja előtérbe. Az életforma fogalma ugyanis a társadalmi és az antropológiai elemek szintézisére irányul. Ezért HONNETHnél tulajdonképpen nem annyira a filozófia és a szociológia, mint inkább a társadalomelmélet és az antropológia összekapcsolásáról van szó. A párhuzamok és a belső összefüggések aztán a diszciplináris szinten már azonosságokként jelennek meg.

HONNETH azonban a maga koncepcióját a *Minima Moralia* egy másik aforizmájával támasztotta alá. A 99. aforizmában olvassuk a következő mondatot: „A humanitás az utánzásához kötődik: az ember csak azáltal válik emberré, hogy más embereket imitál.” És ezt HONNETH a következőképpen értelmezi: „Csak az utánzó viselkedésen keresztül, egy olyan viselkedésen keresztül, amely ADORNÓNál eredetileg az affektuális, szeretetteljes odafordulásra megy vissza, jutunk el mi emberek az észkéességhez, mert csak az interakciós partnereink fokozatosan megjelenített intencionalitásából tanulhatjuk meg, hogy a világra mások perspektívájából tekintünk [...]” (79–80. o.). A *Verdinglichung* című könyvében HONNETH arra mutat rá, hogy ADORNÓNál egy tárgy, egy jelenség vagy egy személy megismerését mindig meg kell hogy előzze a tárgyhoz, a jelenséghez vagy a személyhez való affektuális odafordulás. (Martin SEEL hívta fel a figyelmet arra, hogy a gondolatmenet csúszkál az affektuális odafordulás elsőbbsége és a két folyamat szimultaneitása között.)⁹ Ezt az affektuális odafordulást nevezi HONNETH az említett könyvben *elismerésnek*. HONNETH így ADORNO szövegeire támaszkodva igazolni vélte az elismerésemélet fundamentális jelentőségét. A mostani összefüggésben arról van szó, hogy a társadalmi patológia számunkra az általa okozott szenvedésen *keresztül* válik relevánssá, de miután relevánssá vált, már meghatározza az észkéességünket, és benne a megismerést. A szenvedés fogalmára így hatalmas teher nehezedik: HONNETH szerint a szenvedésnek *mindig* van egy öntranszcendáló mozzanata, és szigorúan tekintve ez a mozzanat a kritika fundamentuma. Ebből a kritikára is sajátos fény vetül: nem a társadalmi patológiák kiküszöbölése, hanem az ezek okozta szenvedés motiválja a kritikát; és a patológiákkal vívott küzdelem az, amely előrelendíti a megismerést (még hozzá a határok átlépésének értelmében).¹⁰

HONNETH korábbi írásaiból úgy tűnt, hogy a szerző az általa kidolgozott elismeréseméletet tekinti a kritika új paradigmájának, de most már tudjuk, hogy a kritikának az elismerés csak az egyik (habár fundamentális) része. Az alapvető program azonban egy tekintetben semmit sem változott: a HONNETH-féle kritikai elmélet új vonása a társadalmi összefüggések *antropológizáló* elemzése.

8 Egészen biztos, hogy ADORNO tézisében benne van az az intuíció, hogy a mégoly sikeres és határozott elszigetelődés és izolálódás sem teremti meg annak a lehetőségét, hogy valaki pl. a nemzetiszocializmusban olyan életet éljen (rendezzen be magának), amit *jónak* lehet nevezni.

9 Martin SEEL: *Anerkennung und Aufmerksamkeit. Über drei Quellen der Kritik*. Előadás Axel HONNETH 60. születésnapja alkalmából, Frankfurt am Main, 2009. július 17.

10 A megismerés így nincs közvetlenül összekötve a szenvedéssel, csak mint motiváció jelenik meg; ebben a konstrukcióban a megismerés maga nem tud szenvedést okozni.

Rainer FORST: Das Recht auf Rechtfertigung. Elemente einer konstruktivistischen Theorie der Gerechtigkeit, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2007.

HONNETHet alapvetően – írja HABERMAS – mindig is antropológiai kérdések foglalkoztatták; a Hans JOASSzal közösen írt legelső könyve is ennek lecsapódása. Ezen antropológiai érdeklődés következtében HONNETH az etikai kérdéseket tünteti ki és értékeli fel a morális kérdésekhez viszonyítva: „HONNETH számára a döntő normatív vonatkoztatási pont nem az egalitárius törvények alatt álló morális szabadság lehetőségének megteremtése, hanem a sikeres önmagunkra való vonatkozás etikai szabadságának társadalmi megvalósítása. És ezt olyan kooperatív vonatkozások eredményeként próbálja felmutatni, amelyek minden ember önmegvalósítását az összes többi ember reciprok nagyrabecsülésétől teszik függővé.”¹¹ Rainer FORST HABERMAS tanítványa volt a *Faktizität und Geltung* megszületésének éveiben,¹² később pedig (előbb Berlinben, majd Frankfurtban) HONNETH tanársegédjeként dolgozott; és ez az életrajzi helyzet alapvetően meghatározza koncepciója arculatát. A most recenzálandó könyv tulajdonképpen az 1994-ben megjelent *Kontexte der Gerechtigkeit* című, csaknem ötszáz oldalas könyvhöz készült tanulmányokat tartalmazza.¹³ FORST már a nagy könyvben is használta az igazolás (*Rechtfertigung*) fogalmát, sőt az igazoláshoz való jog (*Recht auf Rechtfertigung*) is fel-felbukkan. „Az alapvető szubjektív jogok olyan jogok, amelyek a személyes autonómiára irányulnak, az általánosan igazolt princípiumok határai között – ezeket *csak* szigorú általános-morális érvekkel lehet *megvédeni* vagy *korlátozni*. Ebben az értelemben *megalapozottak* (és megalapozandók), és nem adott *alapjogok*. [...] Ezzel még csak az igazolás egy módusát határoztuk meg, de nem annak konkrét tartalmát. Ezért alapvető az *igazolásra vonatkozó szubjektív jog*, vagyis ez a morális személyek egyfajta vétőjoga a meghatározott normákkal (és cselekvésekkel) szemben” (FORST 1994: 132–133). Ha közelebről megnézzük ezt a passzust, akkor két fontos transformációs lépést fedezhetünk fel: (1) Azt mondhatjuk, hogy az igazolás módusza (elvont formája) mindenekelőtt a szubjektív jogokra vonatkozik.¹⁴ Később az igazolás már nem egyszerűen a szubjektív jogokra, hanem magára az igazságosságra irányul. (Így azt mondhatjuk, hogy az igazságosság elmélete tulajdonképpen két

11 Jürgen HABERMAS: Arbeit, Liebe, Anerkennung. *Die Zeit*, Nr. 30. 2009. július 16. 50. o. HABERMAS mindössze egyetlen elrejtett mondatban utal rá, hogy HONNETH korábban – 1983 és 1989 között – a tanársegédje volt. „[A] kritikai distancia jó előfeltétel volt az egy évtizedes szoros és produktív együttműködésünk számára Frankfurtban.” Uo. Manuel Franzmann hívta fel a figyelmemet arra, hogy ez a mondat egy mélylélektani olvasat után kiált. Az egy évtized ugyanis 1992-vel zárulna, ekkor jelent meg HONNETH *Kampf um Anerkennung* című könyve. A könyv nem azonos a HABERMAS vezetésével készült (és 1990-ben megvédett) habilitációs írással, amely az elismerésgondolatnak még csak a *történeti rekonstrukcióját* tartalmazta. Az elismerés formáinak a megvetés formáiból való levezetése csak a székfoglaló előadásban jelent meg, de ez már nem a habilitációs eljárás része, inkább annak ünnepélyes lezárása. Magyarul lásd HONNETH (1997: 97–108.)

12 A HABERMAS nyolcvanadik születésnapjára készült tanulmányában FORST erről a következőképpen ír: „Nagyon szívesen gondolok vissza arra az időre, amit doktoranduszként és munkatársként eltölthettem HABERMAS jogfilozófiai kutatócsoportjában a kilencvenes évek elején. Ebben a kutatócsoportban részt venni számomra maga volt a paradicsom – és néha a pokol. Paradicsom azért, mert részt vehettem egy új, hatalmas elmélet megszületésében [...] – és pokol akkor, amikor azt kérdeztem magamtól, hogy vajon el fogom-e tudni érni az ottani viták színvonalát” (FORST 2009/6: 61–62).

13 Egy kicsit HABERMAS stílusában, aki szintén publikálta *A kommunikativ cselekvés elmélete*hez készült előtanulmányait és kiegészítéseit.

14 A most recenzált könyv egy helyén FORST hangsúlyozza is, hogy ezt a *móduszt* semmiképpen sem szabad összekeverni az APELI végső megalapozással (125. o. 80. jegyzet). Magyarul lásd Karl-Otto APEL: Első filozófia – ma? *Magyar Filozófiai Szemle* 2007(3–4): 375–454.

feladatból áll: az igazságosság különböző kontextusainak fölvázolásából és az igazságosság megalapozásából.) (2) Az igazolás nem egyszerűen a szubjektív jogokra vonatkozik, hanem maga válik szubjektív joggá. Ezzel már nagyjából fel is vázoltuk FORST kutatási programját.

A következő lépésben az *igazolás* fogalma felé kell fordulnunk; mint láttuk, az igazolás az igazságosság *fundamentuma*. Az igazságosságról viszont FORST (John RAWLS és Thomas NAGEL nyomán) azt gondolja, hogy az a társadalom elemzésének központi fogalma. „A legfontosabb normatív fogalom [...] az igazságosság. Ez belengi az együttélés minden politikai formáját, amennyiben nemcsak az alapokra kérdez rá, vagyis arra, hogy miért rendelkezik vagy nem rendelkezik ki-ki a megfelelő jogokkal és javakkal, hanem arra is, hogy hogyan határozzuk meg azt, ki mire tarthat igényt, és hogy a résztvevők (a demokratikus értelemben vett kettős szerepükben, mint az igazolás szerzői és címzettjei) hogyan viszonyuljanak egymáshoz” (9. o.). Az igazságosságnak FORST szerint két ellenfogalmát rögzíthetjük: az önkényt és az igazságtalanságot. Az önkény abban különbözik az igazságtalanságtól, hogy nincs általános fundamentuma. Az önkény így egy olyan kaotikus környezet, amelyből az igazságosság a megalapozás következtében kiemelkedik. De ez még nem jelenti azt, hogy a megalapozással létrejött társadalmi rend mindig és szükségképpen igazságos is lenne; lehetségesek természetesen hamis megalapozások is. A megalapozás fogalmát FORST úgy próbálja megalkotni, hogy az egyszerre szegüljön szembe a káosszal és az igazságtalansággal. Ezért egy olyan fundamentumot kell választania, amelyet az *igazolásra vonatkozó alapjognak* is nevezhetünk. Ez azt jelenti, hogy bármikor bárki igazolásra szólíthatja fel a meglévő berendezkedést. Az alternatíva természetesen sohasem lehet a káosz, hanem csakis a renddé szerveződés egy másik alakja. FORST elképzeléseit talán úgyis visszaadhatnánk, hogy szerinte a társadalom renddé szerveződésének (amelyben az igazságosságnak egy bizonyos eszméje testesül meg) mindig kell hogy legyen egy bizonyos alapja. De ez nem valamilyen konkrét alap, amely ugyanakkor magában hordozza az igazságtalanság lehetőségét is. Az alap így nem lehet más, mint a konkrét alapok állandó megkérdőjelezésére vonatkozó jog. „Ez azt a követelményt fejezi ki, hogy ne létezzenek olyan politikai vagy társadalmi-uralkodó viszonyok, amelyeket az érintettekkel szemben ne lehetne adekvát módon igazolni” (10. o.). Az is világos, hogy a megkérdőjelezésre vonatkozó jognak mélyebben kell elhelyezkednie, mint a társadalmi rend konkrét alakzatát definiáló jogoknak, mert egyébként sohasem tudnánk kilépni az igazságtalanság valamely konkrét konstellációjából. Az igazságosság elmélete így csak az igazságosság fundamentuma révén válik kritikai koncepcióvá. Az igazolásra vonatkozó jog hordozza a kritika egész terhét, ő maga pedig a kritikai beállítottság lényege. Könnyű belátni, hogy az igazságosságnak ez a bázisa a lehető legszorosabban kötődik a KANTi kategorikus imperatívuszhoz. „Ha a következőkben amellettt érvelek, hogy a politikai és a társadalmi igazságosság kérdését egyetlen alapjog – az igazolásra vonatkozó jog – bázisán kell megértenünk, és ennek megfelelően kell kialakítanunk egy társadalmi alapstruktúra megfelelő princípiumait, akkor e mögött [...]

az a meggyőződés áll, hogy a KANTI kategorikus imperatívuszt (hogy tudniillik más személyeket »önmagukban vett célokként« kell tisztelnünk) így lehet a lehető legjobban rekonstruálni” (10. o.). Ez a gondolati alakzat jól ismert: már HABERMAS és APEL is arra törekedtek, hogy a diskurzusetikai programon belül rekonstruálják vagy más fogalmi eszközökkel újrafogalmazzák a kategorikus imperatívuszt. Csakhogy a különbség is könnyen észrevehető: HABERMAS és APEL a kategorikus imperatívusznak interszjektív jelentést próbáltak adni, de ennek itt nyoma sincs. Én a magam részéről FORSTnak ebben a koncepciójában inkább egy óvatos kísérletet látnék az igazságosság végső fundamentumának antropológizálására. A könyvnek két olyan releváns szöveghelye van, ahol a szerző ezt kifejti: az előszó eleje és az első tanulmány kezdete. „A filozófia az embert többféleképpen meghatározta: mint olyan lényt, aki ésszel van ellátva (*animal rationale*), aki a nyelv különös képességével van felfegyverkezve (*zoon logon echon*), aki egyszerre véges és korlátozott, »hiánylény« – és nem utolsósorban társadalmi (*animal sociale*), illetve politikai lény, *zoon politicon*. Ezeknek a meghatározásoknak a kombinációjából véleményem szerint már kitűnik, hogy az embert tulajdonképpen *igazolólénynek* kell tekintenünk [...]” (9. o.). Az első tanulmány elején az ember alapvető antropológiai lényegét FORST nem a meghatározások kombinációjából, hanem (TUGENDHATra támaszkodva – 1990: 107) az *animal rationale* jelentéséből próbálja levezetni. A 'ratio', 'raison', 'reason' kifejezések nemcsak észet, hanem alapot is jelentenek; az ember így mindig alapokat kereső, megalapozásra törekvő lény, és éppen ezt foglalhatjuk össze az *igazolás* terminusával (23. o.).

Az igazságosság fundamentumának ilyen antropológiai meghatározása ellenére FORST fenntartja az etika és a moralitás HABERMASI megkülönböztetését. Pontosabban nem is (csak) a megkülönböztetését, hanem azt a meggyőződést, hogy a moralitás *alapvető* jelentőségű egy kidolgozandó társadalomelmélet számára. De először nézzük magát a megkülönböztetést: „Az etikailag jó és a morálisan helyes sokat vitatott megkülönböztetése a diskurzusetika [...] számára, ahogy azt Jürgen HABERMAS kidolgozta, centrális jelentőségű [...]. Ez leginkább annak a kifejeződése, hogy az emberek közötti feltétlen kellés morálja önállósodott az etikai tanításokkal és az átfogó világmagyarázatokkal szemben [...]” (100. o.).¹⁵ Vagyis modern körülmények között a gyakorlati észben belül lejátszódott egy alapvető differenciálódás: a jó életre vonatkozó elképzelésektől elvált a kellés viszonylag formalizált szférája, amely az emberek közötti viszonyokat szabályozza. Ha ezt az elméletet újra ki akarjuk fejteni, akkor egyrészt bizonyos pontosításokat kell végrehajtanunk, másrészt szembe kell néznünk a felmerült ellenvetésekkel.

A diskurzusetika egy procedurális kritériummal próbál választóvonalat húzni az etikailag jó és a morálisan igazságos közé, és ezt az úgynevezett univerzalizációs alaptétellel teszi. „Egy norma akkor és csak akkor érvényes, ha az előrelátható következmények és mellékhatások, amelyek az általános követéséből *minden egyes ember* érdekhelyzetére és értékorientációjára tekintettel előreláthatólag adódnak,

¹⁵ Ezt a megkülönböztetést eredetileg TUGENDHAT (1994) vezette be.

minden érintett számára kényszer nélkül akceptálhatók” (HABERMAS 1992). A morális normák ilyen feltétlen és univerzális „kellés”-mondatokban fogalmazhatók meg, de kritériumszerepük mégsem teljesen egyértelmű. Ezt a kritériumot FORST a következőképpen pontosítja: „Az etika és a morál közötti megkülönböztetés így *a priori* (a diskurzus előtt) formális és procedurális, szubsztanciálissá csak *a posteriori* lesz.” Az értékekről, az igényekről, az érvekről vagy az indokokról nem lehet egyszerűen leolvasni, hogy milyen normatív karakterük van. Ezek után egy pillantást kell vetnünk az etika szférájára is. Ennek a szférának – FORST szerint – három dimenziója van: egy szubjektív, egy interszjektív és egy objektív-evaluatív. Szubjektív értelemben az etika az életdöntéseink egzisztenciális igazolását jelenti. Interszjektív értelemben az etika az azon személyekkel szembeni megfelelő viselkedést jelenti, akikhez etikailag kötődünk. És végül egy etikai közösségnek válaszolnia kell arra a kérdésre, hogy mi az, ami jó a számára – ez pedig érinti az identitását. Ezt a három dimenziót FORST a következőképpen foglalja össze: „A »számomra való« jó kérdése összefonódik a »számunkra való« jó kérdésével, és mindkettő állandóan összekötődik a »magában való« jó kérdésével” (105. o.). (Így tehát ennek az érvelésnek a szempontjából azt mondhatnánk, hogy HABERMAS maga is leegyszerűsíti az etika fogalmát, amikor azt veti HONNETH szemére, hogy antropológiai érdeklődése miatt jutott el az etika primátusához.) FORST nem mondja ki egyértelműen, de számos megfogalmazása azt sugallja, hogy tulajdonképpen az univerzalizációs elvet próbálja az igazolásra vonatkozó joggal helyettesíteni.

Most először is azokat az ellenvetéseket fogom tárgyalni, amelyek a morális és az etikai kérdéseket elválasztó demarkációs vonal létrehozására vonatkoznak.¹⁶ (1) Többen is megfogalmazták azt az ellenvetést, hogy vannak olyan témák, amelyek kapcsán egyenesen lehetetlen a morális és az etikai aspektusok megkülönböztetése; ilyen eset az eutanázia és az abortusz. FORST elismeri, hogy ezekben az esetekben valóban van egy bizonyos összefonódás, de ez még nem jelenti azt, hogy az alapesetek megkülönböztetése értelmetlen lenne. „Mert egy ilyen esetben nyilvánvalóan egyetértés van abban a tekintetben, hogy a morális érveknek nagyobb súlyuk van, mint az etikaiaknak. És a morális érvek formális kritériumai segítségével konkrétan meg lehet vizsgálni, hogy a résztvevők valóban jogosultak-e arra, hogy ilyen érveket fogalmazzanak meg vagy sem” (111. o.). (2) A morál és az etika megkülönböztetése ellen szól, hogy már a morális normáknak is az a feladatuk, hogy minden individuum számára megadják a jó élet lehetőségét. Ezt az érvet a közelmúltban Martin SEEL fogalmazta meg a legpregnansabban: „Ami morálisan – tehát mindenkire tekintettel – jó, azt nem lehet elgondolni anélkül, hogy etikailag – vagyis mindenkinek az életében – ne lenne jó.”¹⁷ FORST jó érzékkel veszi észre, hogy ez a kísérlet tulajdonképpen egy új láncszemet próbál bevezetni, mégpedig a formális jó koncepcióját. A formalitás azonban nagyon törékeny fogalom, a kon-

16 Az alábbiakban nem tárgyalom az összes FORST által felsorakoztatott ellenérvet, csak az általam legfontosabbnak tartottakkal foglalkozom, miközben általában megtartom a FORST által követett sorrendet.

17 SEEL (1999: 223). A gondolat azonban eredetileg már TUGENDHATNÁL is megjelent (1994: 47–48).

cepció erősségétől függően vagy az etika, vagy a morál felé fog kilengeni. (3) Egy harmadik ellenvetés szerint az etikai értékek alkotják a morál végső normatív bázisát; ezt a nézetet az utóbbi években a leghatékonyabban Charles TAYLOR képviselte. „TAYLOR szerint az etika és a morál közötti differencia a jó centrális felfogásainak rekonstrukcióján keresztül, [...] megmagyarázható és megszüntethető” (119. o.). TAYLOR koncepcióját FORST már a *Kontexte der Gerechtigkeit* című könyvében is részletesen tárgyalta, a következő eredménnyel: „A »moralitás« gyakorlati esze nem nyom el »erkölcsi« tartalmakat, hanem olyan princípiumokat fogalmaz meg, amelyek együttesen lehetővé teszik az individuális és a kollektív önmeghatározást. A gyakorlati kérdések [...] különböző komplexusainak eme bonyolult megközelítésében adódik az univerzalizmus és a kontextualizmus összekötésének lehetősége” (FORST 1994: 346). Most pedig a következő megállapítással zárja az elemzéseket: „A modernség genezisének történetéből, bármilyen gazdag is legyen az, végső soron nem lehet megalapozni annak a morálnak az érvényességét, amely nem várhat arra, hogy az individuumok visszataláljanak a maguk forrásaihoz” (uo.). (4) Az utolsó ellenvetés bemutatásához FORST TUGENDHAT egyik megjegyzéséből indul ki: „Ha valaki autonóm módon morálisan cselekszik, akkor ezt csak azért teszi, mert ő maga akarja, vagyis azért, mert ez hozzátartozik a boldogságához” (TUGENDHAT 1994: 49). Vagyis csak akkor látom be, hogy „számomra valami jó”, ha bizonyos normákat követek, csak így jön létre a morális cselekvés motivációja.¹⁸ A felmerülő probléma végső soron az, hogy mi motivál a morális cselekedetre? Ennek hátterében pedig az a premissza áll, hogy az elvont morális normák *nem* képesek betölteni egy ilyen motivációs szerepet. Most újra FORST elemzéseinek végeredményére ugrok: „A morális álláspont elfoglalása egy másodfokú gyakorlati beállítottság kialakulásának köszönhető” (124. o.). Ennek az álláspontnak a lényege pedig az, hogy az igazolás kötelességét a morális kontextusban álló érintett személyekkel szemben *ésszerűen* nem lehet visszautasítani. „Ezzel a cselekvő eleget tesz a *mások feltétlen igényének*, akikkel szemben ő mint autonóm személyiség morális felelősséggel rendelkezik” (124. o.).

Ezeknek az ellenvetéseknek a visszautasítása ahhoz a tézishoz vezet, hogy *minden* nehézség ellenére fenn lehet tartani az etikai és a morális szféra szétválasztását. Ezt a gondolatot FORST a következő általános formában fogalmazza meg: „A gyakorlati ész alapvető princípiuma azt mondja ki, hogy a gyakorlati kérdésekre adott normatív válaszokat éppen aszerint kell igazolni, ahogy az érvényességigényük megköveteli. Ezt általános értelemben az *igazolás princípiumának* nevezzük” (32. o.). (Véleményem szerint ezt kell a FORSTi koncepcióban a kategorikus imperatívusz átfogalmazásának tekintenünk. De a cél újra nem az interszjektív tétel, hanem a gyakorlati ész teljes spektrumának lefedése.) Egy kicsit később FORST ezt a gondolatot a következő variációban ismétli meg: „Az igazolási praxisba nem kívülről visszük bele a kontextusidegen kritériumokat, hanem csak azokat használjuk, amelyek már benne rejlenek a cselekvésre való

¹⁸ Hasonlóan vélekedett Bernard WILLIAMS is, aki szerint a morális indokok és az ember szubjektív motivacionális természetete között „racionális kapcsolatnak” kell fennállnia. Lásd WILLIAMS (1984: 106).

feljogosítás igényében” (32. o.). Ezen az általános összefüggésen belül most közelebbről is meg kellene néznünk, hogy a moralitás szférájában működő igazolási praxis milyen sajátos vonásokat mutat. De miért pont ez a szférát kell kiemelnünk? Mindenekelőtt azért, mert az igazságosság a moralitás világába tartozik. FORST elemzéseiből azonban nem lesz egészen világos, hogy az igazságosság az elosztásnak egy bizonyos megvalósult rendjét jelenti-e, vagy annak állandó megkérdőjelezését (az igazolásra való felszólításon keresztül). FORST elemzéseiben a morális igazolási praxis (vagy kontextus) egyszerre vonatkozhat az elvont normákra és a cselekedetekre (vagy ezeken keresztül a személyre). E praxis két döntő vonása a *reciprocitás* és az *általánosság*. A „reciprocitás” azt jelenti, hogy senki sem igényelhet magának különösebb előjogokat, és mindenki mást is fel kell ruháznia azokkal az igényekkel, amelyekkel ő maga föllép. Ezt azonban úgy is kitágíthatjuk, hogy a maga értékeit és szükségleteit senki sem vetítheti ki a másokra, és így nem határozhatja meg egyoldalúan, hogy mi számít jó indoknak. Az „általánosság” pedig azt jelenti, hogy senkinek az ellenvetéseit sem lehet kizárni, és ezen a fáradságos úton kell eljutni az általános egyetértésig. Csak e kritériumok figyelembevételével lehet megfogalmazni azt az igényt, hogy immár senkinek nem lehetnek jó indokai arra, hogy egy adott normát – és a hozzá kötődő cselekvési módot – kétségbe vonjon. (Könnyű észrevenni, hogy a két fogalomra így egy negatív meghatározást adtunk; tulajdonképpen a „nem reciprok” és az „általában visszautasítható” fogalmait tisztáztuk.) FORST szerint ilyen szigorú és szükségszerű értelemben a reciprocitás és az általánosság nem jelenik meg az etikai igazolási praxisban. Ez pedig azt jelenti, hogy így a morális praxis egyik meghatározó vonásához jutottunk.¹⁹ A morális igazolási praxist azonban nemcsak az alapfogalmak tüntetik ki az etikai praxishoz képest, hanem az eljárás *jellege* is más. Az előbbiekben láttuk, hogy az igazolási praxis folyamatának lehetséges végpontja az egyetértés; de az egyetértésre való előretalálás a két esetben más és más. FORST ezt a különbséget az etikai és morális szférában megjelenő érvényességek eltéréseként próbálja értelmezni. Az etikai kérdésekben a disszenzus (nemcsak az egyes kultúrák között, hanem a kultúrákon belül is) nem egyszerűen várható, hanem legitim is; a morális normák esetében viszont „ésszerű nézeteltérésről” (reasonable disagreement) nem beszélhetünk (115. o.). Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az etikai diskurzusban meghatározó szerepe van a pluralitásnak, a morális diskurzus viszont alapvetően monolitikus jellegű.²⁰

Rainer FORST azt akarta megmutatni, hogy az antropológiai szempont bevezetése nem feltételezi szükségképpen az etikai szféra kitüntetését, hanem a morális diskurzusban is értelmezhető. Az igazolásra vonatkozó jognak az emberi léthez való hozzákötése azonban antropológiai értelemben meglehetősen gyenge tézis.

19 „A morális és az etikai kontextus között húzódik tehát a *reciprocitás* és az *általánosság* kritériális határa [...]” (108. o.).

20 Ezen a ponton látja FORST elérkezettnek az időt a tolerancia fogalmának bevezetésére. „Az etikai értékkonfliktusban való egyet nem értés semmiképpen sem jelenti, hogy a részt vevő szemléletmódok nem morálisok vagy ésszerűtlenek lennének, amiből adódik a toleranciára vonatkozó megalapozott követelés. Ez ott jön létre, ahol az egymásnak feszülő etikai meggyőződések morálisan egyformán megengedettek, ugyanakkor morálisan nem kötelezőek, vagyis ott, ahol az igazolási küszöböt sem megsérteni, sem ignorálni nem tudják” (115. o.).

Az igazolási praxis ugyanis akkor is kialakulhat és működhet, ha működtetésének princípiumát *nem* kötjük az emberi természethez.

Mattias ISER: *Empörung und Fortschritt. Grundlagen einer kritischen Theorie der Gesellschaft*, Campus Verlag, Frankfurt am Main / New York 2008.

ISER könyve annyiban kapcsolódik FORST vállalkozásához, hogy a HABERMASI és a HONNETHI koncepció közvetítésére törekszik, de nem az etikai és morális szféra szembeállítására érdeklődik, hanem a két koncepció átfogó ütköztetése felé fordul, még-hozzá a kritika perspektívájából. (ISER ezt a könyvét a berlini Freie Universitätén védte meg disszertációként, majd FORST tanársegédje lett a frankfurti egyetemen.) Ha jól látom, a könyv programja három alapvető premisszára épül: (1) Az etikai jó és a morális helyes megkülönböztetése nem releváns; még HONNETH is, aki elsősorban etikai kérdésekkel foglalkozik, főművének alcímében a társadalmi konfliktusok *morális grammatikájáról* beszél. ISER ezt némileg átalakítva szívesebben beszél „normatív grammatikáról”.²¹ (2) A könyv meghatározó perspektíváját azonban egy kritikaelméleti vizsgálat jelöli ki; ezzel foglalkozik a könyv első fejezete. Ez a perspektíva annyira erős, hogy az elemzések hermeneutikailag egyfajta „kikérdezés” felé sodródnak. (3) Végül ISER felvázol egy olyan koncepcionális javaslatot, amely a HABERMASI és a HONNETHI elmélet között helyezkedik el, és amely azt állítja magáról, hogy jobban megfelel a kezdetben körvonalazott kritikafelfogásnak.

A kritika (vagy a társadalomkritika) lényege ISER szerint „a felháborodás reflexív felülvizsgálata” (8. o.). Némileg zavaró persze a „felülvizsgálat” szó, ISER nyugodtan mondhatott volna reflexív tematizálást is; lényegében azonban arról van szó, hogy a kritika elméleti alakra hozza a társadalomban tapasztalható felháborodást. ISER ehhez talál is egy Platón-idézetet: „És ha valaki úgy véli: igazságtalanság érte – nem forr benne a düh? Neheztel, védelmére siet a vélt igazságnak [...], elszenved mindent, de konokul kitart, és nem tágít a nemes ügytől, amíg ki nem harcolja, s ha nem sikerül, vagy belehal, vagy [...] a belső értelem szavára megszelídül”.²² ISER végső soron a dühnek az ész szintjére való eljutását/eljuttatását, vagyis racionális eszközökkel való megragadását nevezi *kritikának*. Ezt a kiinduló gondolatot úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a kritika alapja mindig egy negatív érzés vagy érzelem, amelyet nevezhetünk felháborodásnak vagy dühnek, a lényeg az, hogy mindig a jogtalanság (pontosabban: annak érzése) áll a kiindulóponton. Egy ilyen negatív érzelmi involváltság nélkül kritikáról beszélni nem lehet. Vagyis a társadalomban jelen kell lenniük ezeknek a negatív tapasztalatoknak. Ebből a perspektívából tekintve a kritika bázisát nem egyszerűen a manifeszt társadal-

²¹ Azt hiszem, el kell ismerni, hogy a két koncepció átfogó-frontális összevetése csak e fundamentális különbség zárójelzésével lehetséges. Lásd még egyszer: HABERMAS (2009b: 50).

²² Platón: *Az állam*. 440 c–d. Fordította: Jánosy István.

mi ellenállások alkotják, hanem inkább ezek érzelmi fundamentuma.²³ Némileg meglepő, ha a könyv elején azt olvassuk, hogy mind HABERMAS, mind HONNETH ilyen elégedetlenségérzésekből indultak ki. Később ezt ISER a következőképpen pontosítja: „mindketten az embert olyan lényként írják le, akinek *vannak* előzetes normatív elvárásai” (9. o.). Ezen a ponton válik egyértelműen világossá, hogy az érzelmi megalapozás egyúttal a kritika *antropológiai fundamentumának* kidolgozását is jelenti.

ISER rekonstruktívnak nevezi azt a társadalomkritikát, amely a következő négy elemből épül fel, vagy amelyet a következő négy feladat konstituál. (1) *Az „evilági” normatív grammatika horizontális rekonstrukciója*. A kritikának a kultúrák és korszakok divergáló normái mögött fel kell tárnia egy olyan közös normatív mélygrammatikát, amely láthatóvá teszi a felháborodás centrális mechanizmusait (14. o.). Ezt a megállapítást valószínűleg úgy kell értenünk, hogy a konkrét normák szintjén megmutatkozó kulturális és történelmi különbségek mögött, a morális várakozások rendszeres megsértésének szintjén, van egy olyan elvont struktúránk, amelyet a „felháborodás” fogalmával határozhatunk meg. Ezt a fogalmat elemezve kell integrálnunk a pszichológiát, a szociológiát és a filozófiát. „Ennek mindenekelőtt egy olyan társadalomelmélet tehet eleget, amely filozófiailag tájékozott, és ugyanakkor nyitott az empirikus tények felé. Természetesen [...] csak egy nagyon formális alapmintáról állíthatjuk, hogy az emberi életforma szempontjából nem lehet mögé menni” (14. o.). Ezen a ponton már érezhető ennek az alkotóelemnek vagy követelménynek az ellentmondásossága. Az antropológiai megközelítés egy invariáns „formális alapstruktúrára” irányítja a figyelmet, az interdiszciplináris elemzés viszont egy tematikus sokszínűséget ígér. (2) *A morális haladás vertikális rekonstrukciója*. Miután a társadalomkritika megtalálta a normatív mélygrammatikát, ezt valamiképpen igazolnia is kell, vagyis meg kell alapoznia, méghozzá plauzibilis módon. Egyrészt támaszkodhatunk egy adott korszak és kultúra centrális értékeire, de a következő lépésben mégis fel kell vetnünk a kérdést, hogy *miért* kellene éppen ezeket az értékeket kitüntetnünk.²⁴ De lehetséges-e egyáltalán egy további megalapozás? Könnyű belátni, hogy egy ilyen megalapozásra csak egy külső támpont bevezetésével nyílik esély; ezt az esélyt ISERNél a morális haladásra, vagyis a történetiségre való hivatkozás teremti meg. „Így a társadalom kritikai elmélete számára fölmerül az a kérdés, hogy vajon a szubjektumoknak [...] miért kellene éppen azokat a speciális verziókat favorizálniuk, amelyek a modernségben az univerzalizmus, az egalitarizmus és az individualizmus jegyeit hordozzák” (15. o.). Ezzel egy kicsit előrefutottunk, amennyiben a modernségnek már azokat az általános értékeit is meghatároztuk, amelyeknek a mélygrammatika mögött kell meghúzódnuk. De az alapvető probléma az, hogy

23 A koncepció egyik részére tehát vonatkoztatható HABERMAS kritikája: „Mindenesetre a manifeszt ellenállásokra vetett pillantás hatóereje beszűkített. Ez, úgy tűnik, leperog az olyan társadalmakról, amelyekben viszonylag stabil viszonyok uralkodnak – még akkor is, ha a társadalmi egyenlőtlenségek növekednek, erősödik a szegénység és a marginalizáció, szenzibilis életszférák a piac és a bürokrácia imperatívuszainak vettettek alá, a belvárosok elszívatosodnak” stb. stb. (Jürgen HABERMAS: 2009b).

24 Vegyük észre, hogy ISER a „normákról” egyszerűen áttér az „értékekre”; HABERMAS szigorúan elválasztotta őket egymástól, a normák a moralitás, az értékek pedig az etika szférájába tartoznak.

nehezen tűnik igazolhatónak, hogy az empirikusan feltárható morális grammatika mögött a modernség elvont alapértékei állnak. Meglehet, hogy az emberek felháborodásának alapját nagyon is partikuláris, sőt retrográd „értékek” alkotják. (3) *A társadalmi visszásságok diagnózisa.* A felháborodás feltárása után következnek azoknak a társadalmi állapotoknak a feltérképezése, amelyek a felháborodás okait alkotják. Itt egy olyan feladatról van szó, amelyet – részben legalábbis – már az első lépésben is végre kellett hajtani. (Ezért – véleményem szerint – inkább itt lenne a helye az igazi interdiszciplináris megközelítésnek is.) De ennek a résznek vagy feladatnak nem ez az alapvető problémája, hanem inkább az, hogy a történeti és a társadalmi elemzések összekötése miatt a kritika diagnosztizáló funkciója is megkettőződik: először is az adott jelenséget a haladás kontextusában kell értelmeznünk, másodsor az adott társadalmi kontextusban kialakuló patológikus vonásokat kell kidolgoznunk. (ISER szerint mindkét vonatkozásban föllépnek bizonyos veszélyek: a kritika történeti dimenziójában el kell kerülnünk az abszolutizálást, és magát a haladást „dialektikus folyamatként” kell felfognunk, társadalomelméleti tekintetben pedig az afirmatív alapfogalmaknak nem szabad a jelenkor ideologisztikus-harmonikus képéhez vezetniük.)²⁵ (4) *A jelenlegi ellenállási potenciál diagnosztizálása.* „Minden társadalomkritikának szüksége van egy címzettre, mert nem önmagába záródó praxis, hanem egy olyan elméleti felvilágosodásra irányul, amelynek egy gyakorlati változáshoz kell elvezetnie” (18. o.). Ezt könnyű kimondani, de a háttérben egy (a hatvanas és a hetvenes években) sokat vitatott probléma áll, mégpedig az elmélet és a gyakorlat viszonya. És nem lehetne arról sem megfeledkezni – erre utaltam már korábban is –, hogy a frankfurti iskola klasszikus koncepciója már a kiindulóponton feladta a kritikának ezt az impulzusát. ISER ezzel nem értene egyet: „Még a társadalomkritikáról mint »palackpostáról« szóló metafora is egy olyan üzenetet jelöl, amely valakihez, még ha a jövőben is, szól” (18. o.). HABERMAS azonban éppen azt mutatta meg, hogy ennek a „palackpostának” (*A felvilágosodás dialektikája* által kijelölt elméleti térben) *nincs kihez* eljutnia, ezért egy olyan absztrakt metaforáról van szó, amely inkább az üzenet realitásának felfüggesztését mondja ki.²⁶

ISER HONNETH és HABERMAS koncepcióját a *rekonstruktív kritika* két válfajaként mutatja be, és nagyjából követi e kritika előzetesen bemutatott szerkezetét. Felmerül azonban egy új szempont is, amely a kritika általános struktúrájának rekonstruálásakor még nem került szóba. Arról az egyszerű gondolatról van szó, hogy a társadalomkritikának mindig *kell hogy legyen* egy centrális fogalma; vagyis kell lennie egy olyan fogalomnak, amely megnyitja az elemzés perspektíváját. De ez azt is jelentené, hogy nem elégedhetünk meg a társadalomkritika

²⁵ Ezért is kell fokozottan figyelni arra – mondja ISER –, hogy a patológiákat „éles” fénybe (in ein grelles Licht) állítsuk (17. o.).

²⁶ Az ISER által megfogalmazott kritikakoncepció – véleményem szerint – súlyos nehézségekkel szembesíthető, amelyeket a szerző egyszerűen betakarni próbál. Most még egyszer felsorolom őket: (1) Az antropológiai megalapozás feszültséget teremt az absztrakt-invariáns és a konkrét társadalmi elemzések között. (2) A társadalomelméleti és a történeti perspektíva feszültsége régi probléma; Cornelius CASTORIADIS egy mély egyesítésre, HABERMAS viszont a történeti perspektíva kiküszöbölésére törekedett. (3) Feszültség áll fenn az empirikus lázadó potenciál és ennek filozófiailag legitimált formái között. (4) Újra megjelent az elmélet és a gyakorlat régi problémája, még akkor is, ha nem a forradalomelmélet, hanem az átalakulás hordozóinak vizsgálata szempontjából.

elvont struktúrájával, és a kategória által megnyitott perspektíva végső soron a konkretizálást szolgálja. HABERMASnál e fogalom szerepét a kölcsönös megértés, HONNETHnél pedig az elismerés tölti be. A HABERMASról szóló elemzéseket ISER a következő kérdéssel kezdi: „Mennyiben alkalmas a kölcsönös megértés fogalma arra, hogy egy rekonstruktív elméletalkotás kiindulópontja legyen, úgy, ahogy ezt a bevezetésben megfogalmaztam?” (84. o.). És ugyanezt a kérdést természetesen a HONNETHi elismerésfogalom kapcsán is föl lehetne tenni. Mivel ez a két fogalom a kritikát a maga konkrét alakjában határozza meg, ezért természetesen óriási súlya van e két fogalom rekonstruktív bemutatásának. E bemutatás hangneme és stratégiája azonban nagyon különbözik egymástól. A kölcsönös megértés fogalmának bemutatásakor ISER elsősorban a HABERMASI szellemi fejlődésben bekövetkezett „nyelvi fordulatra” helyezi a hangsúlyt, de ugyanakkor azt is állítja, hogy e fordulat ellenére nagyon sok gondolat már HABERMAS korábbi alkotói fázisában is felbukkant.²⁷ (Az persze végig nem lesz világos, hogy tulajdonképpen miért kell a „kommunikatív cselekvés” vagy a „diskurzus” fogalmát helyettesítenünk a „kölcsönös megértéssel”.) De ennél sokkal invenciózusabb az elismerésfogalom rekonstrukciója, amelyet ISER mindenekelőtt elhatárolni próbál a „kölcsönös megértéstől”.²⁸ „Amíg HABERMAS az ember centrális nembeli kompetenciáját mint az argumentatív kölcsönös megértést ragadja meg, addig HONNETH ezt a morális szenzibilitás képességeként értelmezi” (162. o.). Most láthatjuk, hogy a társadalomkritika konkrétumát adó kategória általános funkcióját hogyan kell értelmeznünk: mint *centrális nembeli kompetenciát*. HONNETH (ISER szerint) két okból tartja alkalmatlannak a „kölcsönös megértés” fogalmát e funkció betöltésére: (1) A HABERMASI diskurzuselmelet egyszerűen nem elég informatív ahhoz, hogy a mai társadalmak égetően visszás állapotát bemutassa. (2) HONNETH plauzibilisebb magyarázatot próbál adni az emberek valóságos felháborodására. – ISER nem foglalkozik azzal, hogy HABERMAS felől megfogalmazzon lehetséges ellenvetéseket, de nagy figyelmet szentel az elismerésfogalom jelentésének pontosítására. A kiindulópontot valószínűleg Paul RICŒUR megjegyzése képezte, amely szerint az „elismerés”-nek legalább huszónháromféle jelentését lehet megkülönböztetni (RICŒUR 2006: 23). Már csak ezért is értékesek a pontosítási javaslatok. Fogadjuk el, hogy az elismerésfogalomnak az az alapjelentése, hogy a szubjektumok vagy csoportok pozitív tulajdonságai megerősítést kapnak. De HONNETH nem pontosítja tovább, illetve nem vázolja fel ennek a „megerősítésnek” a struktúráját. ISER azt állítja, hogy az elismerés két részből épül fel, amelyeket most negativisztikusan fogalmaz meg: (1) Lehet, hogy egy másik embert vagy egy másik csoportot egyszerűen hamisan észlelek, és ezért hamisan reagálok akár negatív, akár pozitív értelemben (167. o.). (2) A helyes észlelés ellenére megtagadhatom a másik ember tulajdonságaira vonatkozó pozitív reakciókat. A szó szoros

27 A szűk helyre összeszorított bemutatás miatt az olvasónak az az érzése, hogy ez a két szempont keveredik: néha mintha a szerző nem venne tudomást a választóvonalról, néha mintha túlhangsúlyozná azt.

28 Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az elismerés fogalmát eredetileg maga HABERMAS aktualizálta a hatvanas évek végén született HEGEL-interpretációiban.

értelmében tulajdonképpen csak ebben az utóbbi esetben beszélhetünk megvetésről (uo.).²⁹ E két rész elkülönítése azonban megoldandó feladat. A következő pontosítás az interperszonális és az intézményes síkok összekötésére vonatkozik. Az elismerést általában konkrét személyektől kapjuk, akik azonban nagyon gyakran csak egy szerep hordozójaként lépnek fel velünk szemben. Az elismerésnek van egy intézményesített világa, amelyet HONNETH az elismerés rendjének nevez. Vagyis tisztában kell lennünk azzal, hogy egy elismerési reakcióban ez a két elem (ha nem is mindig, de) az esetek nagy részében összefonódik. És ha ez így van, akkor az elismerést nem várhatjuk el egy másik embertől, mert ez nem áll az önhatalmában.³⁰ De nemcsak elvárni nem lehet az elismerést, hanem nyújtani sem lehet, vagyis nem lehet a másik emberrel szembeni elsődleges beállítottság. Úgy néz ki, hogy az elismerés a másik emberrel szembeni beállítottságnak csak az egyik módusza. A másik ember tetteire vagy tulajdonságára reagálhatunk pl. kritikával is.³¹ Ha az elismerésre vonatkozó elvárást tesszük univerzálissá, akkor nem engednénk meg a jogosult kritikát sem.³²

De miért kell a két koncepciót szintetizálni, vagy köztük közvetítést keresni? A két koncepciónak vannak fogyatékoságai, amelyek polárisan helyezkednek el. Az egyik oldalon – ezt láttuk fent – az „elismerés”-fogalomhoz bizonyos elméleti nehézségek és pontatlanságok kötődnek. A másik oldalon a kölcsönös megértés fogalma közel sem rendelkezik a felháborodás formáinak megragadására vonatkozó olyan képességekkel, mint a HONNETHI koncepció. (Már az is meglepő lehet, hogy ISER HABERMASNÁL egyáltalán felleli ezt az elemet, ennek persze az a hipotézis a kiindulópontja, hogy HABERMAS mindvégig fenntartotta a *Legitimitätsprobleme im Spätkapitalismus* című könyvben megjelenő motivációs válság fogalmát.)³³ A szintézis előtt meg kell vizsgálnunk a két fogalom (a kölcsönös megértés és az elismerés) egymáshoz való viszonyát. „De milyen viszonyban állnak egymással a kölcsönös megértés és az elismerés jelenségei? A kettő közül melyik az alapvetőbb, és melyik lehet a társadalom kritikai elméletének bázisa? A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy ez a kérdés hamisan van feltéve. Ahelyett, hogy a két jelenség egyikének primátusáról beszéljünk, inkább arról kellene beszéljünk, hogy »egyformán eredetiek«, és kölcsönösen feltételezik egymást” (266. o.). Ezért nem lehet az egyiket feloldani a másikban, vagy az egyiket alávetni a másiknak, hanem egy valóságos közvetítésre van szükség. Ezt a közvetítéssel létrejövő fogalmat nevezi ISER „kommunikatív elismerésnek”. Ha ezt a tézist kimondjuk, akkor elsősorban a HONNETHI koncepcióval fordulunk szembe, mert az a nyelv előtti szintre való visszamenéssel egy mélyebb megalapozást ígért. ISER hatékony érvekkel próbálja visszautasítani ezt az igényt. A probléma az, hogy a normativitás nem

29 ISER itt a következő tanulmányra támaszkodik: KÄHEIMO–LAITINEN–QUANTE (2004: 81–85).

30 Ez a felvetés is az előbbi cikkből származik, de – mondja ISER – HONNETH még nem reagált rá (172. o.).

31 Ez a gondolat AVISHAI MARGALITÓL származik (1996: 23. skk.).

32 „Hogy valóban megvetéssel van-e dolgunk, azt tehát nem lehet egyedül a megvetettek érzékelésére visszanyúlva eldönteni. Politikailag tanácsos lehet ugyan a bizonyítási terhet azok javára elosztani, akik megvetettnek érzik magukat, mert ezek általában, de nem szükségképpen a társadalom gyengébb tagjai. De ezeknek megfelelő alapokkal kell rendelkezniük ahhoz, hogy magukat valóban megaláztattnak érezhessék. [...] Sokan, akik önmagukat megvetettnek hiszik, csak hamisan értelmezik azt, ami jár nekik” (174. o.).

33 Ennek részletesebb kifejtésétől itt eltekintek.

lehetséges egy nyelv előtti elementáris szinten. E probléma kifejtése érdekében ISER háromféle szükségletfogalmat vezet be: a testi szükségleteket, az interaktív szükségleteket és a tulajdonképpeni értelemben vett „normatív” szükségleteket. A csecsemők elvárásai még nem rendelkeznek belső normativitással; az elvárt támogatás elmaradása ugyan dühöt vagy mérgességet válthat ki, de nem válthat ki felháborodást. A csecsemőknek ugyan megvan az indokuk arra, hogy így és így cselekedjenek, de ennek az indoknak még *nincsenek tudatában* (lásd ehhez MACINTYRE 2001: 85–86). Ezeket az indokokat csak a nyelvvel rendelkező felnőttek tudatosíthatják. A másik szélső póluson, a kimondottan „normatív” szükségletek esetében a nyelvhez való kapcsolódás evidens: itt egy morális várakozás nemteljesüléséről van szó. „Mindenesetre ebben az esetben egy levezett fenoménről van szó. Mivel normatív elvárásokat támasztunk, ezért szeretnénk, hogy ezek teljesüljenek. Ezek a várakozások abban gyökereznek, hogy a résztvevők tudatában vannak egy olyan interszjektív normának [...], amihez mint igazolthoz kölcsönösen tartaniuk kell magukat.”³⁴ Az interaktív szükségletek a kettő között helyezkednek el, bár más személyekre vonatkoznak, de még nem normatív természetűek. ISER ezt úgy fogalmazza meg, hogy normatív értelemben relevánsak, de még nem normatíván strukturáltak. Ha jól értem e szükségletelmélet kidolgozásának motivációját, akkor ISER azt akarja megmutatni, hogy a nyelv elé visszamenni önellentmondásos, mivel már maga is feltételezi a nyelvet. Ezt talán úgy is lehetne értelmezni, hogy az egyes ember fejlődésének szintjén ugyan visszamehetünk a nyelv mögé, de fogalmi síkon ez nem lehetséges. Az elismerélmélet így maga is a nyelvi perspektívából próbál visszalépni a nyelv elé. ISERnek abban igaza van, hogy ez lényegesen meghatározza az elismerés fogalmát. Amit HONNETH tehát mélyebb megalapozásnak tekintett, az pusztán filogenetikai visszatekintésként értelmezendő, de fogalmilag így nem jön létre valamiféle mélyebb bázis.

A HABERMASI és a HONNETHI koncepció közötti tér azonban véleményem szerint üres, a „kommunikatív elismerés” – ISER által bevezetett fogalma – pusztán retorikai megoldásnak tűnik. Az elemzések központi gondolata mindenesetre az, hogy a „kommunikatív elismerés” különböző formáit ne a lehetséges pszichés sérülésekből kiindulva próbáljuk megkonstruálni, hanem a másokkal szembeni elismerési kötelességeinkből kiindulva határozzuk meg őket (272. o.).³⁵ Így jut el ISER a „kommunikatív elismerés” következő dimenzióihoz: a tisztelet (I) egy általános és átfogó morális beállítottságot jelent, a tisztelet (II) a szerető gondoskodás kulcsfogalma, és végül következhet a megbecsülés vagy a nagyra tartás. „A kommunikatív elismerésre vonatkozó javaslatomban a tisztelet (II) természetesen azért kap primátust, mert az egyenlő bánásmódra vonatkozó parancs (az egyenlőtlenségek tradicionális igazolásának leértékelődésével) a reciprok-általános, nem visszautasítható igények plauzibilis jelöltjeként marad vissza” (272. o.). De ezért megfordítva, inkább a tisztelet (I)-et kellene kitüntetni. Mindenesetre az

³⁴ Ezt részletesen kifejtette WINGERT (1993: 75. skk.).

³⁵ Ez eredetileg Rainer FORST javaslata volt, lásd (1994: 412. skk.).

osztályozás szempontja mintha hátat fordítana a pszichologizálásnak, amit aztán a tisztelet (II) kitüntetése visszahoz.

Rahel JAEGGI: *Wie weiter mit Hannah ARENDT?* Hamburger Edition, Hamburg 2008.

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy Rahel JAEGGI kis könyve aligha értelmezhető a fentiekben körvonalazott diskurzus keretei között, hiszen egy konkrét koncepció elemzésével foglalkozik.³⁶ (JAEGGI a közelmúltig Axel HONNETH tanársegédje volt, 2009 nyarán pedig a berlini Humboldt Egyetem professzorává nevezték ki.) Közelebről tekintve azonban a könyv nem filológiai szándékkal fordul Hannah ARENDT felé; a *Wie weiter mit...?* kérdése inkább egyfajta aktualizálási kísérletet takar. JAEGGI a kérdésfeltevés ilyen irányát mindenekelőtt azzal húzza alá, hogy az ellenkezőjéből indul ki: hogyan kezdjük ARENDT-tal? Vagyis a kérdés az, hogy egyáltalán miért vegyük ma kézbe ARENDT könyveit. „Meg kell jegyeznünk, hogy a német vitában a kilencvenes években való emfatikus fölfedezése után mintha újra csend lenne. Akkoriban Hannah ARENDT (a kelet-európai transzformációs folyamatra tekintettel) a szabadság és a politikai újrakezdés ikonja volt, manapság viszont a rá irányuló érdeklődés alábbhagyott, mióta a szabadságra irányuló heroikus küzdelem a bérekre és a versenyhelyzetekre vonatkozó kevésbé heroikus konkurenciának adta át a maga helyét” (2–3. o.). A megállapítás érvényessége érzékenyen egyensúlyozik egy általános kelet-európai és a német kontextus között. Egy-két gondolat erejéig az alábbiakban én a kelet-közép-európai kontextust szeretném kitüntetni. Ebben az esetben a mondat azt jelenti, hogy az ARENDTI koncepció jól le tudta írni a rendszerváltozás első lépéseit, a *felszabadulást*, az ahhoz kötődő örömet és mámort. Később azonban újra fellépett a „szociális kérdés” – amely (ARENDT elmélete szerint) általában kisiklatta a forradalmakat, és így a forradalmak a maguk ígéretével szemben nem a szabadságot, hanem az elnyomást hozták el. Kezdetben úgy tűnhetett tehát, hogy a kelet-közép-európai forradalmak „reflexív” forradalmak voltak abban az értelemben, hogy ennek a nehézségnek tudatában voltak, és ebből következően a felszabadulás után hozzáálltak a szabadság intézményeinek megteremtéséhez. JAEGGI fenti megállapítása azt sugallja, hogy egy bizonyos fáziskéséssel a „szociális probléma” mégiscsak előbukkant.³⁷ De JAEGGI ezt a kérdést nem vonatkoztatja kizárólag az említett országokra, hanem nemzetközileg is meghatározó jelentőségűnek tartja. „A társadalmunk szociális és politikai szerkezetének a »globalizáció« címszava alatt némi nagyvonalúsággal tárgyalt hatalmas átalakulásai újra behatoltak a politikai tudatba. És ezek vezettek ahhoz, hogy az ARENDT-féle politikai elmélet ma megint háttérbe szorult” (3. o.). Vagyis teljesen

³⁶ Rahel JAEGGI könyve egyike annak a nyolc kis könyvecskének, amelyek a *Wie witer mit...?* címet viselik, és egyetlen kis dobozban kerültek forgalomba. A tárgyalt szerzők a következők: ADORNO, ARENDT, DURKHEIM, FOUCAULT, FREUD, LUHMANN, MARX, Max WEBER.

³⁷ Ez a kérdés természetesen ennél sokkal bonyolultabb. Az valószínű, hogy a kelet-közép-európai rendszerváltozásokat közvetlenül a felszabadulásra vonatkozó vágy idézte elő (ha értelmezhetjük így a civil társadalom megélnéülésének megannyi jelét és formáját), de az alapvető várakozás mégiscsak egy nemzetközi értelemben vett szociális kérdés megoldása volt: ezen országok életszínvonalának radikális megemelése.

mindegy, hogy a volt kelet-közép-európai országokat, vagy az általános nemzetközi társadalmi helyzetet tekintjük – mindenütt a szociális kérdés előtérbe nyomulását láthatjuk; és ez volt az, amit ARENDT a forradalmak tekintetében *végzetesnek* tekintett. Az „inaktualitás” kimutatása viszont rafinált vállalkozás, mivel közben *már elkezdünk* foglalkozni ARENDTtel. A kérdés persze az, *hogyan tovább Hannah ARENDTtel?* JAEGGI stratégiája abban áll, hogy ebben az „inaktualitásban” megpróbál egy problematikus pontot találni, és ezt a pontot korrigálva jelöli ki az aktualitás vagy az aktualizálás lehetséges perspektíváit.

ARENDT koncepcióját általában úgy értelmezik, hogy nála a „szociális kérdés” és a „politika” két egymással mereven szembenálló társadalmi szféra. A koncepció „inaktualitását” így úgyis megfogalmazhatjuk, hogy ez az *elválasztás* a mai körülmények között nem tartható, vagyis a társadalomelmélet nem szűkíthető le a politikára. JAEGGI ezen a ponton vezeti be a saját tézisé: „Az én tézisé az, hogy ARENDT határmeghúzása a politika és a szociális szféra között olyan megkülönböztetéként értelmezendő, amely nem annyira a tárgyterületekre, mint inkább a kérdések megragadási módjára vonatkozik. ARENDT így nem arra törekedett volna, hogy a háztartás és a reprodukció kérdéseit – vagy általánosabban a gazdaság kérdéseit – kizárja a politika szférájából, hanem inkább arra, hogy a politikai kérdéseket elválassza a nem politikai vagy a politika előtti kérdések, vagyis a közös élet kérdéseinek tárgyalásától (vagy nem tárgyalásától). Ekkor egyetlen kérdés sem lenne evidensen politikai vagy nem politikai: mindből lehet politikai kérdés” (7. o.). Ez az értelmezés a szövegbázist tekintve meglehetősen merész,³⁸ de kétségtelenül termékeny lesz ARENDT *aktualizálásának* szempontjából. Így először a politika fogalmát kell tisztáznunk, a szociális szféra majd csak ennek ellentétéként jelenik meg.³⁹ JAEGGI árnyalt elemzésekben dolgozza ki a politika jelentését: az alapvető különbség az, hogy a politika *alakítható*, mivel az emberi szabadsághoz kötődik,⁴⁰ a szociális szféra viszont *nem alakítható*, mivel a szükségszerűsége épül. „Itt [mármint a politikai kérdések esetén] a közös élet és a »közös világ« alakításáról vitatkoznak, aminek sem »végleges«, sem »helyes« megoldása nincs. A politika középpontjában (másként szólva) az a kérdés áll, hogy *hogyan akarunk élni*, és nem egyszerűen az a kérdés, hogyan lehet *túlélni*. Élni, és nem túlélni” (12. o.). A háttérben nyilvánvalóan egy ARISZTOTELÉSZI megkülönböztetés húzódik meg, amelyet ARENDT átvett, és amelyet JAEGGI most *metodologizálni* próbál. A fontos felismerés azonban az, hogy ARENDTnél minden a „jó életre” vo-

38 Ennek JAEGGI is tudatában van, erre utal az apodiktikus megfogalmazás.

39 Hannah ARENDT 1950-ben írt egy fragmentumot, melynek címe: *Was ist Politik?* Ez a fragmentum a következő mondatokkal kezdődik: „A politika az emberek pluralitásának tényére épül. Isten megteremtette az *embert*, az *emberek* viszont emberi, földi produktumok, az emberi természet produktumai. Mivel a filozófia és a teológia mindig az emberrel foglalkozik, és így az összes kijelentésük helyes lenne, ha csak egy vagy két, vagy csak azonos emberek léteznének. És eddig ezéért nem sikerült érvényes választ találni a »mi a politika?« kérdésre. Sőt minden tudományos gondolkodás számára csak az ember létezik [...]” (ARENDT 2003: 9). A politika tehát valami olyasmivel foglalkozik, ami mind a filozófia, mind a teológia, mind az empirikus tudományok számára hozzáférhetetlen, az *emberek közötti* válsággal. „A politika a *különbözőség* együtt- és egymással létével foglalkozik. Az emberek politikailag bizonyos lényegi közös vonások alapján szerveződnek meg, egy abszolút káoszban, vagy a differenciák abszolút káoszából kiemelkedve” (i. m. 9–10). A további elemzések ezt a sajátos köztet „teret” próbálják fogalmilag megragadni.

40 „A politika [...] tehát a szabadság köré szerveződik, ahol a szabadság negatív értelemben annyit jelent, mint nem uralva lenni és nem uralkodni, és pozitív értelemben egy sokak által létrehozandó teret jelent, ahol mindenki a hozzá hasonlók között mozog” (i. m. 39).

natkozik; és nem is egyszerűen a *személyes* jó életről, hanem a *közös* jó életről van szó. A társadalmi együttélés alapvető kérdése *etikai* kérdés, de ez most kiegészül egy olyan aspektussal, amely a kortárs diskurzusban nem kapott különösebb jelentőséget. E kérdés alapvető közege a végleges eredményhez soha el nem vezető argumentáció. Ezzel olyan strukturális vonásokhoz jutottunk, amelyek tagadásával már megkonstruálhatjuk a szociális szféra alapvető sajátosságait is. A tükrözés eljárásával három konstitutív sajátosságot állapíthatunk meg: a szociális szféra (a) nem a jó életről, hanem a pusztá életről, vagy az egyszerű túlélésről szól; (b) nem a közös élet, hanem az egyéni élet, az önmagába záródó emberi létezés áll a középpontjában; (c) végül alapvető cselekvésmintája nem a diszkurzivitás, hanem hatékony, célorientált problémamegoldás.⁴¹

Ha ezt az aktualizált koncepciót megpróbáljuk beágyazni a mostani elemzéseink összefüggésébe, akkor azt mondhatjuk, hogy az etikai kérdéssel *nem* a morális kérdés, hanem inkább a túlélésre orientált *pragmatikus* kérdés áll szemben. JAEGGI nem foglalkozik FORST rendkívül eredeti vizsgálatával, amely az etikai és a morális kérdések elválasztása mellett érvelt, és egy újabb pillantást vet arra a szférára, amelyet az egész vita kiiktatott: a termelés és a gazdaság világára. (Egy furcsa tükröződési játéknak lehettünk tanúi: abból a fenntartásból, hogy Hannah ARENDT nem foglalkozik érdemben ezzel a kérdéssel, az adott vitaösszefüggésben éppen e kérdés bevezetésének újítása adódott.) Már a fenti rekonstrukcióban is problémát jelentett a megkülönböztetés *metodologizálásának* következetes érvényesítése. Ha ehhez ragaszkodunk, akkor az ARENDTi koncepciót egy olyan alapvető társadalomkritikai elképzelésként értelmezhetjük, melynek alapvető kérdése, hogy lehet-e, és ha igen, hogyan politizálni a szociális kérdést. „Ha helytálló az a tézisem, hogy a politika ARENDTnél az elemzés módszere, és nem valamiféle tárgyterület, akkor mi történik, ha egy szociális kérdés politikaivá válik?” (13. o.). Egy kicsit előrefutottunk, a kérdés mindenekelőtt az, hogy hogyan válhat egy szociális kérdés politikaivá. Úgy tűnik, ARISZTOTELÉSZ fogalmi rendszerébe ez nem fér bele. Rüdiger BUBNER ebből a szempontból a következőképpen jellemezte az ARISZTOTELÉSZI koncepciót: „Az egyetlen »előfeltevés«, amelyet az autark polisz-társadalomnak el kell ismernie, nem más, mint a polgárok *gazdasági* önállósága. Az ő szabadságukat a politikai cselekvések vonatkozásában nem csorbíthatja az elementáris életesélyek megtartására vonatkozó egzisztenciális gond. Ennyiben a gazdaság klasszikus felfogása, mint a privát háztartásról szóló tanítás, ugyan az államra vonatkozik, amennyiben biztosítja az együttélés társadalmi fundamentumállagát. De ennek szerepe semmiféle konkurenciában sem áll a politika tartalmával, mivel a polgár definíciójába már be van építve a szabadsága, és ennyiben a rabszolgával szembeni lényegi különbsége is” (BUBNER 1999: 30). JAEGGI ARENDT vonatkozásában ezen úgy próbál túllépni, hogy valóban következetesen érvényesíti az elemzések *metodológiai* fordulatát. Ezzel persze azt sugallja, hogy

41 A szociális kérdés elemzéséhez lásd ARENDT (2000: 73–146). Ennek a kérdésnek az értelmezése is megérné egy kiemertőbb elemzést. ARENDT a szociális kérdést – így érti ezt Rahel JAEGGI is – általában azonosítja a gazdasággal. Ez a kérdés azonban véleményem szerint nem vonatkoztható a *termelésre*, hanem *csak* az elosztásra.

nincsenek olyan kérdések, amelyeket ne lehetne diszkurzív módon kezelni. „Mit jelent ekkor a szociális kérdések politizálása?” (13. o.). Ezen a ponton talán célszerűbb lett volna körültekintőbben érvelni, és a szociális kérdések politizálását vizsgálva két dimenziót megkülönböztetni. (1) A gazdasági kérdések *sohasem* tehetők politikaivá abban az értelemben, hogy feladnák alapvető teleologikus struktúrájukat, hogy ne a „túléléshez” szükséges javak megtermelésére irányulnának stb. (2) De az igenis elképzelhető, hogy ezek a pragmatikus cselekvési minták *beágyazódnak* egy olyan átfogó egészbe, amelyen belül e tevékenység bizonyos körülményei és feltételei diszkurzív módon megvitathatók és alakíthatók. (Ebben az esetben elsősorban az elosztás kérdései lépnének előtérbe; a diskurzus pedig a termelés igazságosabb keretfeltételeinek megteremtése felé mutatna.)⁴² Mindenesetre a fenti kérdésre JAEGGI a következőképpen válaszol: „A szociális kérdések ARENDT felfogása szerint nyilvánvalóan akkor válnak politikaivá [...], ha mint *emberek által csináltakat* lehet őket felmutatni” (13. o.). Ha jól értem, akkor a válasz lényege egyfajta általánosítás: a cselekedeteket most aszerint osztjuk fel, hogy vannak kényszerű cselekedetek, és vannak olyanok, amelyek az emberek hatókörében állnak. (Ez az általánosítás – bármilyen problematikus is legyen – tette lehetővé a metodologizálást.)⁴³ A megkülönböztetés így alapvetően az elidegenedett és a nem elidegenedett cselekvések között húzódik. Ezzel persze még nem ragadtuk meg a koncepció alapvető sajátosságát: inkább abból kellene kiindulnunk, hogy a nem elidegenedettség annyit jelent, hogy az adott kérdésről nem definitív kimenettel vitákat folytathatunk. Mint már láttuk, ezek a viták elsődlegesen a jó élet kérdése vagy kérdései körül köröznnek. „Mi történik [tehát], ha egy szociális kérdés politikaivá válik?” (13. o.). A kérdésre most a következőket válaszolhatjuk: a közösség a saját hatókörébe emeli, vagyis beágyazza a jó életre vonatkozó elképzeléseibe.

A közösségi élet ilyen rekontextualizáló erőfeszítései alkotják a kritika bázisát; a kritika így elsődlegesen nem szellemi teljesítmény, hanem az emancipáció folyamatának reflexiója. A másik oldalon most természetesen még meg kellene konstruálnunk azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek ezzel szemben állnak; az emancipációval szembeszegülő jelenségeket nevezhetjük *társadalmi patológiáknak*. JAEGGI ARENDTet rekonstruálva mindenekelőtt két ilyen alapvető patológiát vesz szemügyre. A modern társadalom patológiáit szerinte ARENDT a szociális kérdés generalizálásaként vezeti be. „Az, hogy »a szegénység tulajdonképpeni politikai problémája« [...] »nemcsak az ínségben, hanem a sötétségben« nyugszik, [most] újabb dimenziót kap. A kihívás, amire Hannah ARENDT éles szemmel rámutatott, ekkor abban áll, hogy ennek a cselekvési térnek az (újra) visszanyerését [...] össze kell kötnünk a szociális kirekesztés kérdésével” (18. o.). Ez a két mondat némileg túlszűfolt: JAEGGI mindenekelőtt azt akarja mondani, hogy az exklúzió

42 Ezt a pontosítást JAEGGI már csak azért is kerüli, mert az igazságosság némileg elhomályosítaná az etikai szempont egyértelmű privilegizálását.

43 „A politizálási folyamat ezért szükségképpen egyfajta általánosítási folyamat is – egyfajta irányultság az általánosságra, amely már az artikulációnak köszönhetően mozgásba lendül, amennyiben rajta keresztül különböző perspektívák válnak manifesztálté, és a meggyőzés kényszere, de ezzel együtt az érvényességre támasztott igény is játékba lendül” (14. o.).

problémája bizonyos értelemben a szegénység analógiája. Vagyis a szegénységtől egy bizonyos transzformációval jutunk el az általában vett exklúzióhoz. Ez a transzformáció pedig két premisszára épül. *Egyrészt* a szegénységet nem a fizikailag kényszerítő nélkülözésként kell értelmeznünk, hanem a javak birtoklásából való kirekesztésként. *Másrészt* azt feltételezzük, hogy a szó szoros értelmében vett szegénység a fejlett modernségben többé nem alapvető probléma. Így jutunk el két releváns társadalmi patológia felvázolásához. (1) *Világnélküliség, és a világ széthullása*. Hannah ARENDT „világ” alatt (Heidegger nyomán) egyfajta cselekvési összefüggést ért, amely azonban sohasem lehet garantált a származás vagy egy magától értetődő közösség által, hanem ezt a közös világot mindig közös cselekvésekkel kell létrehozni. (Ezen a ponton azonban JAEGGI – véleményem szerint – túlzottan gyorsan jut el a következő ítélethez: „A közös világ elvesztése tehát nem azonos az elvesztett közösség vagy a közös értékek széthullására vonatkozó gyakran hallható siránkozással” (23. o.). A világnélküliség a modern világban a tömegben valósul meg, a tömegbe tartozó emberek azok, akikről azt állíthatjuk, hogy sajátosan „világtalanok”. A világ elvesztése az emberek számára közvetlenül önelvesztést is jelent; a világ elvesztése következtében az emberek nem képesek többé önálló cselekvésre, mert ehhez érdekekre lenne szükség. Az érdekek viszont csak a közös cselekvés révén megkonstituált térben alakulhatnak ki. JAEGGI elmulasztja ezt a gondolatot a totalitarizmus felé meghosszabbítani: „A totalitárius mozgalmak [...] ott válnak lehetségessé, ahol léteznek tömegek, amelyek (teljesen mindegy, hogy milyen okokból kifolyólag) valamiféle politikai szervezetet követelnek maguknak. A tömegeket nem a közös érdekek tartják össze, és hiányzik belőlük minden speciális osztálytudat, amely meghatározott, korlátozott és elérhető célokat tűzne maga elé” (ARENDT 1993: 502). (2) *Fölöslegesség és jogfosztottság*. Ezt a patológiát ARENDT a jóléti társadalmak peremjelenségeként vezeti be, amelyet a menekültprobléma képvisel. „ARENDT elemzésében fontos az arra vonatkozó utalás, hogy az exklúzió kérdése nemcsak a »kívül lévők« problémája, hanem a belső politikai térben is meghatározza a cselekvési lehetőségeket – és nem is csak abban az evidens értelemben, hogy a határok felől nyomás nehezedik a közösség belsejére” (20. o.). A világ nélküli ember a társadalom sajátos funkcionális összefüggéseiben *fölöslegessé* válik. Itt hiányzik az elemzés egy fontos láncszeme: a világnélküliség az emberekre vonatkozik, de ez nem jelenti a társadalom mint funkcionális rendszer felszámolását. Csak azt, hogy ez a funkcionalizmus kimondottan a szociális kérdés köré szerveződik. Így jöhet létre egyfajta diszkrepancia az emberek világnélkülisége és a funkcionális rendszer követelményei között. Ennek persze van egy plauzibilis alapja: a funkcionálisan működő rendszerekbe való belépés is megkövetel bizonyos társadalmi-politikai képességeket. Ezen a fölöslegességen belül helyezhető el – ez Rahel JAEGGI ki nem mondott javaslata – a munkanélküliség problémája. Ez a probléma egy egészen másik szinten helyezkedik el, mint a kizsákmányolás. A kizsákmányolás a munka világában játszódik le, és a legfőbb oka a szegénységnek. Csak ezután következhet az, hogy valaki (még vagy már) nem rendelkezik a funkcionális összefüggésekbe

való belépés képességével. (Ahogy Ulrich BECK szokta mondani: szörnyű dolog, ha kizsákmányolnak minket, de ennél van valami, ami szörnyűbb: ha már nem is zsákmányolnak ki bennünket – lásd pl. BECK 2005). A fölöslegességnek a mukánélküliség mellett van egy másik alakja is, mégpedig a jogfosztottság. „Analog módon ehhez a politikailag világtalanná vált embereknek nemcsak nincs, vagy kevés joguk van, és nemcsak megvetik a jogaikat [ihre Rechte werden missachtet], hanem egyenesen »elvesztették a jogot arra, hogy joguk legyen bármire is«” (25. o. 14. lábjegyzet). Ők azok, akik már nem számítanak, akiknek már az esetleges lázadásától sem kell tartaniuk.

Rendkívül érdekes a fenti idézetben a *Missachtung* (megvetés) szó felbukkánya. Ez a kifejezés – ha megfelelő kontextusban tekintjük – a kritika egy *sajátos* konstrukciójára utal. E konstrukció felépítése a következő: az *első lépésben* a szociális kérdés és a politikai kérdés egymáshoz való viszonyát elemezve ki kell dolgoznunk egy általános társadalomelméleti diagnózist, a *második lépésben* azt kell tárgyalnunk, hogy a diagnosztizált folyamatok hogyan hatnak az individuumokra (hogyan deformálják őket), és *végül* a társadalmi tendenciák és az individuális életérzések szintézisével el kell jutnunk az „életformák” fogalmához. (Ez természetesen már az én javaslatom.) Ebből kiindulva vessünk most egy pillantást a *Missachtung* szó jelentésére. Ez a kifejezés a közepső szinten lokalizálható, ahol valóban individuális életérzésekről van szó; de a társadalmi patológiákat ezzel a kifejezéssel nem tudjuk leírni, mert ezek kimondottan az életformákhoz kötődnek. A kritika így egy sajátos dialektikus karaktert kap, amely mindenekelőtt arra a tézisre fut ki, hogy a kritikai társadalomelméletnek a szubjektív életérzések sem a kiindulópontját, sem a végpontját nem alkothatják. Így az egzisztenciális-érzelmi elemeknek ugyan megvan a helyük, de ezek nem csábíthatnak valamiféle univerzális antropologizálásra. Ennek a konstrukciónak természetesen van egy nehezen értelmezhető pontja: hogyan és miért kell átmennünk a másodikról a harmadik szintre? Miután az egzisztenciális-érzelmi állapotok nem lehetnek *patologikusak*, hanem csakis az életformák.

Rahel JAEGGI–Tilo WESCHE (szerk.): Was ist Kritik?, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2009.

A könyv szerkesztői az előszót a következő sorokkal kezdik: „Mi a kritika, és mi végre gyakoroljuk? A kritika feltételeire és lehetőségére vonatkozó kérdés általában akkor merül fel, ha adottságokat elemzünk és ítélünk meg, és mint hamisakat utasítjuk vissza őket. A kritika – így értelmezve – az emberi gyakorlat konstitutív része. Minden olyan esetben, ha léteznek játékterek, értelmezési és döntési lehetőségek, az emberi cselekvés kiszolgáltatja magát a kritikának. Ahol így is és úgy is lehet cselekedni, ott hamisan és nem megfelelően is lehet cselekedni – és ezek a cselekedetek bírálhatók” (7. o.). Az eddigi rekonstrukció szövevényességét tekintve egyenesen üdítőnek tűnik a kritika élethelyzetének ilyen egyszerű fenomenológiai-szociológiai leírása. A kritika eszerint mindig a

cselekvésekhez, pontosabban a cselekvések esetlegességéhez kötődik.⁴⁴ Nem nehéz azonban észrevenni, hogy a cselekvésre és a cselekvések esetlegességére irányuló pillantás már nagyon sok mindent eldöntene. Mindenekelőtt azt, hogy a kritika elsődleges értelemben társadalomkritika, a társadalom maga pedig elsődlegesen cselekvéseméleti fogalmakkal írható le. Bírálhatjuk a mindennapi élethez tartozó nézeteket, beállítottságokat, életformákat, bírálhatjuk egy társadalmi összefüggés szervezőelveit és intézményeit, és végül bírálhatjuk az emberi szellem produktumait (a művészi, tudományos és filozófiai alkotásokat). Mondhatnánk tehát, hogy a fenti megállapításban problematikus annak túlzottan homogenizáló karaktere, ám ettől most eltekintek. – Abban biztosak lehetünk, hogy azt a megállapítást, hogy a „kritika [...] az emberi gyakorlat konstitutív része”, a szerzők/szerkesztők nem ebben a horizontális értelemben értik, hanem inkább abban a vertikális értelemben, hogy a kritikát nem egyszerűen az elméletnek kell megkonstruálnia, hanem annak a társadalmi realitásban már *jelen kell lennie*. Azt is láttuk az előzőekben, hogy végső soron ez volt az a kihívás, amely a kritika szubjektivizálódásához és antropológiai megalapozásához vezetett.⁴⁵

A most tárgyalt kötetben a fentiekben rekonstruált diskurzus valamennyi szereplője (Mattias INSERT leszámítva) felbukkan, és rekonstruált álláspontjukhoz képest mindannyian újat is mondanak. – HONNETH a HABERMASTÓL való eltéréseit bemutatva mutat rá a kritika egyik legalapvetőbb vonására.⁴⁶ „Ha nem lehet az aktorok tudására és perspektívájára visszanyúlni, akkor a saját kritikánkat nem tudjuk immanens módon megalapozni, hanem egy külső perspektíva kialakítására vagyunk kényszerítve. HABERMASnak mindig az volt a gyanúja, hogy a korai kritikai elmélet nem tudta immanensen megalapozni a maga kritikáját, mivel belemanőverezte magát egy külső perspektívába” (87. o.). És aztán a saját koncepciójának helyéről a következőket mondja: „A kommunikatív fordulat mögé nem lehetett többé visszamenni. A saját koncepcióm kidolgozásának útja utólag számomra a HABERMASI kiindulópont radikalizálásaként, és nem az azzal való szakításként jelenik meg. Talán azt lehetne mondani, hogy én olyan viszonyban állok HABERMASszal, amely megfelel a baloldali hegeliánusok HEGELhez való viszonyának” (87. o.).⁴⁷ Ebben az esetben sokkal tanulságosabb, amiről HONNETH nem beszél: a saját álláspontját nem lehet kétféleképpen pozicionálni a HABERMASI

44 A szerzők/szerkesztők Richard RORTY-t idézik: „the best way to expose or demistify an existing practice would seem to be by suggesting an alternative practice, rather than criticizing the current one” (7. o.).

45 HONNETH egyik interjújában a következőképpen fogalmaz: „HABERMASTÓL eltérően a *Kampf um Anerkennung* című könyvemben – némileg merészen fogalmazva – a társadalomelmélet antropológiai (tehát nem nyelvelméleti) megalapozására törekedtem” (BASAURE–REEMTSMA–WILLIG 2009: 107).

46 HONNETH ebben a kötetben egy Luc BOLTANSKIVAL folytatott párbeszéd szereplőjeként van jelen; kettőjükkel (külön-külön) Robin CELIKATES beszélgetett. Első megközelítésben azt gondolhatnánk, hogy ezt a szöveget, sajátos műfaja miatt, aligha lett volna szabad felvenni ebbe a kötetbe. Közelebről tekintve viszont láthatjuk, hogy egy nagyon érdekes diptichonról van szó; mintadarabja annak a német–francia filozófiai párbeszédnek, amelynek megteremtésén a nyolcvanas és a kilencvenes években Manfred FRANK, de mások is, annyit fáradoztak.

47 Ezt a leírást HABERMAS aligha fogadhatná el; a HONNETH hatvanadik születésnapjára írt cikkében bírálta ugyanis a kritikai potenciál ilyen felmutatására vonatkozó kísérletet. „Mire irányul a társadalomkritika, és hogy lehet megalapozni? Ha nem akar paternalisztikusan azok feje fölött állni, akiket alávet a diagnózisnak, akkor maguknak a résztvevőknek a kritikájához kell kapcsolódnia. Ez természetesen csak a tiltakozás manifeszt jelenségeiben, pl. a társadalmi harcokban és a forradalmi mozgalmakban nyilvánul meg. [...] Mindenesetre a manifeszt ellenállásokra vetett pillantás hatóereje beszűkített. Ez leperog az olyan társadalmakról, amelyekben viszonylag stabil viszonyok uralkodnak [...]” (HABERMAS: 2009b: 50).

koncepcióhoz képest: (1) nem a nyelv előtti szférához való visszamenésről van szó, és (2) nincs szó az etikának a moralitással szembeni kitüntetéséről.⁴⁸ – FORST az „emberi méltóság” bevezetésével egy új fogalmi konstellációt teremt a kritika értelmezése számára. Ha a korábbi elemzésekben arról beszélt, hogy az igazolásra vonatkozó jog a kritika bázisa, akkor most a méltóság (annak biztosítása) jelenik meg a kritika céljaként.⁴⁹ De ezzel az igazolásra vonatkozó jog is új megvilágításba kerül; ez a jog nemcsak egy emberi jog, amely a kritika alapját képezi, hanem mindig az emberi méltóság helyreállítására irányul. A kritika így olyan társadalmi praxis, amely a méltóság megteremtésére irányul. Ez a kiegészítés FORST koncepciójának egész arculatát átalakítja: a kritika most a moralitás és az etika közötti közvetítővé válik. – Az, hogy JAEGGI nem úgy értette a Hannah ARENDT-elemzéseit, ahogy a fentiekben rekonstruáltuk, jól látható az ideológiakritikáról írt tanulmányában. „Ebben a tanulmányban az ideológiakritika mint egyfajta társadalomkritika mellett szálllok síkra, egy olyan koncepció mellett tehát, amelyet, ha nem is lehet kizárólag a MARXizmusnak tulajdonítani, de mégis MARXnál kapott egy bizonyos fajta »érettséget«, és mindenekelőtt a »nyugati MARXizmus« különböző irányzataiban, egészen a kortárs kritikai elméletileg nagy népszerűségnek örvendő” (266. o.).⁵⁰ JAEGGI szerint az ideológiakritikának négy alapvető vonása van. (1) Az ideológiakritika nem más, mint *uralomkritika*. „Az ideológiakritika [...] támadás az ellen, amit »magától értetődővé válásnak« [...] nevezhetünk; ezek olyan mechanizmusok, amelyek a társadalmi viszonyok [...] megkérdőjelezhetetlenségének benyomását keltik” (269. o.). (2) Az ideológiakritika mindig olyan belső ellentmondásokból indul ki, amelyek egy adott szituáció inkonzisztenciáját mutatják. (3) Az ideológiakritikát a „gyanú hermeneutikája” élte, ahogy Paul RICŒUR mondta; vagyis az ideológiakritika a gyanú pillantásával közeledik az individuumok és a társadalmi képződmények önértelmezéseihez és az individuumok érdekeihez. (4) Végül az ideológiakritikára jellemző az elemzés és a kritika közvetlen összekötése. Az ideológiakritika aktualitását JAEGGI a következő mondattal próbálja megalapozni: „Sok minden szól amellett, hogy az »uralom ideológiája« vagy »ideologikus« hatásmódja ma társadalmi méretekben ugyanolyan erős, mint korábban” (270. o.). Könnyű lenne azonban

48 Ez a békülékeny hangnem élesen szemben áll azzal, ahogy HONNETH korábban pozicionálta a maga elméletét a HABERMASI koncepcióhoz képest. Egy 1994-es interjúban pl. a következőket mondta: „Csak lépésről lépésre válik számomra világossá, hogy ez a program [amelyik a *Kampf um Anerkennung*ban ölt testet] mennyire eltávolodott a diskurzusetikától. A normatív mértékeket ugyanis már nem a nyelvi praxis közvetíti, hanem ezek a társadalmisított szubjektumok interszjektív igényeiben gyökereznek. Ezek a szubjektumok csak akkor tudnak egymással kommunikálni, ha bizonyos értelemben elismertként tapasztalják meg magukat” (BASAURE–REEMTSMA–WILLIG 2009: 106–107).

49 A „méltóság” fogalmát – Ernst Blochra támaszkodva – már Axel HONNETH is használta; nála a méltóság a megvetés különböző formáinak ellentéte. Azt is lehetne mondani, hogy a „méltóság” fogja át az elismerés különböző alakjait. Lásd HONNETH (1997: 97–108).

50 HONNETH a fentiekben tárgyalt koncepciójában a kritika három formájával számolt: a FOUCAULT-iánus és a RAWLS-iánus kritikával, amelyekkel az elismerésemelre épülő kritika áll szemben. Az ideológiakritika így nem jelenik meg. Iser viszont első lépésben a kritika öt formáját tárgyalta: a konstruktivista kritikát, az interpretatív kritikát, a világteltető kritikát, a genealógiai kritikát és az ideológiakritikát. Az utóbbiról a következőket írja: „Az ideológiakritika projektjét különösen a marxista inspiráltságú elméletek követik. Eközben a szó szerinti értelemben »uralkodó« ideológiákról megpróbálják kimutatni, hogy nem csak a valóság eltorzított észlelésére épülnek, tehát empirikusan »hamisak«, hanem az uralmat stabilizáló hatást is kifejtene, tehát »normatív« értelemben is hamisak. Ugyanakkor minden ideológia tartalmaz igaz elemeket is. Empirikusan részben igazak, mert részt vesznek a társadalmi praktikák megkonstruálásában. Normatív értelemben pedig egy jobb rend előképei [...]” (ISER i.m.: 75). Iser *mindzekekkel* a formákkal szembeállítja (és velük szemben kitünteti) a kritikának azt a formáját, amelyet ő rekonstruktív kritikának nevez, és amelynek lényege, hogy a felháborodás különböző formáiból indul ki.

kimutatni, hogy ezek a nagyon körültekintő leírások *alig-alig* érintkeznek az ARENDT-elemzéssel.

A kritika fogalmi rekonstrukciójának legigényesebb koncepcióját Ruth SONDEREGGER tanulmánya dolgozta ki. (SONDEREGGER Albrecht Wellmer tanársegédje volt a berlini *Freie Universität*en, jelenleg az amszterdami egyetem professzora, rövidesen pedig a bécsi *Akademie der Künste* professzora lesz.) SONDEREGGER szerint egy olyan korban élünk, amelyben a kritikát *alapvető* veszélyek fenyegetik. MARCUSE *Az egydimenziós ember* című művében a kritika veszélyeztetettségét még a tényszerűség (a pozitívizmus) uralomra jutása képviseli.⁵¹ Mielőtt pontosabban megnéznénk, hogy miért is fenyegetett *ma* a kritika, először is azt nézzük, hogy ennek milyen jelentősége van a fentiekben rekonstruált diskurzus számára. Ha a kritika maga is társadalmi praxis, akkor a kritikust bele kell állítanunk a társadalmi valóságba. (Ebben a kötetben Luc BOLTANSKI ezt úgy fogalmazta meg, hogy *nem lehet* különbséget tenni aktorok és szerzők, vagyis elméletalkotók között – 84–85. o.) A kritika és a kritikus ilyen erőteljes rekontextualizálását az egész elemzett vonulat elvétette. SONDEREGGER szerint a kritikát korunkban mindenekelőtt egy fatális aránytévésztés fenyegeti: az egyik oldalon áll a kritika trivializálódása, a másikon pedig a fantasztikus magasságokba emelése. (1) A kritika trivializálása általában arra az állításra épül, hogy minden beszéd és észlelés kritikai, mert alapvetően a különbségek kijelölésére irányul. „Eszerint a filozófia, mint minden elmélet (és végső soron mint minden ítéletalkotás) kritikai, és egy kritikai beállítottságra, elméletre vagy filozófiára vonatkozó követelés egy pleonasztikus fogalmi zavar kifejezése lenne” (55. o.). (2) A másik oldalon a kritika igényei olyan magasságokba emelkednek, hogy többé nem lehet kijelölni számukra egy meghatározott tárgyterületet. „A kritikai elméletek ebből a perspektívából eljutottak a maguk szubjektív és objektív végpontjukhoz. A szubjektum és a hozzá tartozó kritikai képesség végét, a kritika e kritikája értelmében, különösen a posztstrukturalizmus és a diskurzuselmélet emelte ki” (uo.). Rögtön észre lehet venni, hogy ezek a „veszélyek” még maguk is „túl elméletiek”, és a kritikát *nem* állítják be egy reális társadalmi kontextusba. Mindenesetre e veszélyek elől megpróbálhatnánk úgy kitérni, hogy azt mondjuk: létezik egy mindennapi értelemben vett kritika, amely jóval közelebb van a társadalmi praktikákhoz. A köznapi tudatban általában a kritika negatív jelentésaspektusa lép előtérbe.⁵² Ez azonban SONDEREGGER szerint végzetes tévedés lenne: „De éppen ezt a fogalomértelmezést a filozófia KANT óta – mint ismeretes – nem tekintette eléggé kritikainak. Mert ez már feltételezi a kritikai képességeket és a kritika mércéjét. KANT ezért azt az önmagára vonatkoztatott ész-tünteti ki kritikusként, amely számot ad magának a saját előfeltevéseiről, határaitól és

51 Herbert MARCUSE már *Az egydimenziós ember* című könyvének előszavában a kritika *pralíziséről*, és egy *oppozíció* nélküli társadalomról beszélt. Lásd MARCUSE (1994: 11).

52 E mögé a gondolat mögé odatehetjük a könyv – már idézett – nyitósorait: „Minden olyan esetben, ha léteznek játékterek, értelmezési és döntési lehetőségek, az emberi cselekvés kiszolgáltatja magát a kritikának. Ahol így is és úgy is lehet cselekedni, ott hamisan és nem megfelelően is lehet cselekedni – és ezek a cselekedetek bírálhatók” (7. o.).

képességeiről [...]” (56. o.).⁵³ Ebben az idézetben nem a KANTI koncepció pozitív alakja, hanem annak elhatároló gesztusa a fontos. „Itt nem a nemet mondásról van szó, hanem arról, amire mindig is igent mondtunk” (uo.). Vagyis annak a tézisnek az előzetes kimondásához jutunk, hogy a kritika *mindenképpen* elméleti, és nem lehet egy naiv értelemben beágyazni a társadalmi praxisba.

HABERMAS attól tartott, hogy a kritika praxissá nyilvánítása (az érintettek kritikái potenciáljából való kiindulás)⁵⁴ tág kapukat nyithat a kritika pszichologizálása számára. HONNETH kapcsán írta: „Barrington Moore történelmi tanulmányai az igazságtalanságra vonatkozó tapasztalatokról, amelyek tiltakozásra és ellenállásra motiválnak, HONNETH figyelmét olyan társadalmi jelenségekre irányítják, mint a megbántás, a megsértés és a lealacsonyítás. Ő a megvetés szubjektív tapasztalatában ismerte fel az elismerés kielégítetlen szükségletét [...]”.⁵⁵ Majd nem sokkal később az „elismerés pszichologizálásának” veszélyéről ír.⁵⁶ SONDEREGGER pedig egy helyen egy olyan antropológiai kísérletről beszél, amely „egy érzelmileg és testileg rászoruló lényt” tart szem előtt (61. o.). Ebben az esetben egy olyan antropológiai koncepcióról van szó, amely nagyrészt érzelmi jelenségek leírásával foglalkozik. (SONDEREGGER nagy bátorságról tesz tanúságot, amikor HONNETHET – ebben a vonatkozásban – Heideggerrel állítja párhuzamba, l. uo.) SONDEREGGER JAEGGI fentiekben rekapitulált elemzéseire hasonlóan az ideológiakritikát tekinti a kritika legadekvátabb (habár továbbfejlesztésre szoruló) formájának. Ez a nyugati marxizmus és a frankfurti iskola tradíciója – állította JAEGGI. „Ahogy ADORNO és HORKHEIMER, úgy HABERMAS is [...] ragaszkodik az ideológiakritika projektjéhez” (62. o.).⁵⁷ Majd valamivel később a részletesebb magyarázatot is megkapjuk: „HABERMAS sem búcsúztatja el végleg [...] az ideológiakritikát. Ennek helytartói *A kommunikatív cselekvés elméletében* az olyan fogalmak, mint a »patológia«, az életvilág »kolonializációja« és maga az »ideológia«” (63. o.). Ezen a ponton az elemzések mintha összesűrűsödnének. A kiinduló ponton áll a következő megállapítás: „HABERMAS teljesen tudatában van az ideológiakritika autoriter paternalizmusának [...]” (uo.). Emlékezzünk HABERMAS egyik megfogalmazására: „Mire irányul a társadalomkritika, és hogy lehet megalapozni? Ha nem akar *paternalisztikusan* azok feje fölött állni, akiket alávet a diagnózisnak, akkor maguknak a résztvevőknek a kritikájához kell kapcsolódnia”⁵⁸ Itt lassan világos lesz, hogy SONDEREGGER ezt az elképzelést legalábbis részben problematikusnak tartja. A következő lépésben SONDEREGGER arról beszél, hogy HABERMASnál a kritikának tulajdonképpen két szintje van.

53 És természetesen a háttérben ott áll Kant elhatárolódása a populárfilozófia tradíciójától. Lásd ehhez a „Reinhold küzdelme a populárfilozófiával” című tanulmányomat, in: *Útelágazások*, Attraktor Kiadó, Máriaesenyő, 2007.

54 E miatt a premissza miatt HONNETH az elmúlt években rendkívül jó kapcsolatot épített ki LUC BOLTANSKIVAL – lásd az elemzett kötetben szereplő párhuzamos történetet, továbbá a *Replika* BOLTANSKI-számát, 2008. szeptember, 62. szám.

55 HABERMAS: 2009b: 50.

56 „HONNETH tudja, hogy nem csúszhat le az elismerés pszichológiájába, ha az elismeréseméletnek a társadalmi patológiák kulcsaként kell szolgálnia” (uo.).

57 SONDEREGGER az ideológiakritika központi megfogalmazásának *A felvilágosodás dialektikája* előszavában szereplő híres programatikus mondatot tekinti: „Valóban nem kisebb célt tűztünk magunk elé, mint annak megértését, hogy miért süllyed az emberiség egy újfajta barbárságba ahelyett, hogy valóban emberi állapotba lépne” HORKHEIMER–ADORNO (1990: 11).

58 HABERMAS: 2009b: 50. Kiemelés tőlem: W. J.

(1) A nyelvvel rendelkező lények – bármilyen sérültek is legyenek – mindig képesek arra, hogy kritikát gyakoroljanak, és ehhez nincs szükségük filozófiai vagy egyéb szakértőkre. (2) Másrészt HABERMAS bizonyos esetekben szükségesnek tartja a kritika társadalomtudományos objektivációját. Vannak bizonyos pontok, ahol a résztvevők nem képesek artikulálni a kritikát, vagy azért, mert függnek az adott viszonyoktól, vagy azért, mert beléjük vannak bonyolódva. Ilyen viszonyok – HABERMAS szerint – a modern társadalmakban a rendszerek önállósult dinamikája következtében jönnek létre (64–65. o.). A társadalomtudományi kritika fő tárgyává így a rendszerek válnak, vagyis a gazdaság és a bürokratikus hatalom. A kritika ilyen sajátos meghatározása azonban nem az ideológiakritika meghaladását, hanem csak sajátos arculatának kialakítását jelenti. (Ebből adódnak SONDEREGGER szerint a HABERMASI koncepció legsúlyosabb problémái: „Ennek egyrészt az a következménye, hogy a piacnak és a bürokráciának negatív helyet jelöl ki, és ezért pl. a rasszista ideológiákat is belőlük kiindulva kell megmagyaráznia; másrészt pedig ennek következtében HABERMASnak éppúgy hinnie kell a kapitalizmus könyörtelen expanziójában, mint e rendszer szószólóinak”).⁵⁹ SONDEREGGER észrevétele szerint nagyon fontos, hogy HABERMASnál a kritika két formája között nemcsak folytonosság, hanem egyfajta megszakítottság is van. E megszakítottság motivációi azonban (sajnos) a rendszerelméletből származnak; csak a rendszerelméletre támaszkodva sikerült megalapozni az elméleti kritika létjogosultságát.

SONDEREGGER vállalkozása arra irányul, hogy az ideológiakritika létjogosultságát megszabadítsa annak rendszerelméleti bázisától. Az elméleti értelemben vett kritika létjogosultsága arra épül, hogy a megfigyelő perspektívájának a résztvevők perspektívája fölé kell emelkednie. A rendszerelméletre való támaszkodás miatt azonban HABERMAS a diszkontinuitást túlzottan felerősítette. Ezzel szemben egy olyan megközelítésre lenne szükség, amely a diszkontinuitás alapvető karakterének megtartásával mégiscsak közelebb megy az érintettekhez és azok problémáihoz. SONDEREGGER szerint erre a megközelítésre nyújt kiváló példát Pierre BOURDIEU *La misère du monde* című (1993-ban megjelent) könyve. A könyvet BOURDIEU a következő szavakkal kezdi: „Mi itt olyan bizonyítékokat nyújtunk, amelyeket nők és férfiak az egzisztenciájuk és az egzisztálásukra vonatkozó nehézségek kapcsán nekünk elmondtak. Ezeket az itt következő formában állítottuk össze, és prezentáljuk őket; azt reméljük, hogy az olvasó *együtt érző* és megértő pillantással fogja megajándékozni őket [...]”⁶⁰ Ennek a megközelítésnek az általános elméleti hozadékát SONDEREGGER így fogalmazta meg: „[Ez az eljárás] a mindennapi szenvedést, amelyet mind az érintettek, mind a nyilvános diskurzus általában »általános nyomorként« bagatellizál, hozzáférhetővé teszi a társadalmi és a politikai diskurzus számára” (71. o.). A szenvedésnek tehát vannak olyan for-

⁵⁹ Ezzel még egyet is értek, de nem úgy az ezután következő „legfontosabb problémának” nevezett kifogással. Ez SONDEREGGER szerint abban áll, hogy HABERMAS a kritika kidolgozását rábizza a szaktudományokra, és ezzel mintegy lemond az ideológiakritika általa meghatározott változatáról is. Ha HABERMASnál szerepelnek is ilyen megjegyzések, azok csak programatikusok, és legfeljebb a filozófiától vezetettve a részletek kimunkálására utalhatnak (65–66. o.).

mái, amelyek nem találnak utat az artikulációhoz,⁶⁰ és ebben mind az érintettek, mind a nyilvános diskurzusok (azok szerveződése) ludasak. De ez nem azért van, mert ezek a szenvedési formák a LUHMANNI–HABERMASI értelemben vett rendszerekhez kötődnének, hanem azért, mert a társadalom „tudatalattijában” magától értetődővé szilárdultak. „Az az ideológiakritika, amelyet maga BOURDIEU és munkatársai folytatnak, lényegében tehát abban áll, hogy a széleskörűen elterjedt köznapi rossz közérzetet, mint kollektívát és a szenvedők által is érzékelhető, láthatóvá, és így a kritika számára hozzáférhetővé teszi” (73. o.). Az *ideológiakritika* így végső soron ezt a mélyben rejtőzködő, bagatellizálható általános szenvedést artikulálja. Ennek az elméletnek a hátulütője, hogy a kritikának csak egy részét tudja lefedni; van másféle szenvedés is, és így léteznie kell másféle kritikának is. Az ideológiakritika így nem azonosítható a kritika egészével, de valószínűleg ez a kritika legmélyebb rétege.

Ha tehát nem a rendszer teremti meg az elméleti társadalomkritika legitimációs alapját, hanem át kell térnünk az „involvált ideológiakritikára” (70. o.), akkor a társadalom *tudatalattijánál* kötünk ki, vagyis az olyan szenvedéseknél, amelyeket az emberek általában nem tekintenek annak. Így elkerüljük a „manifeszt ellenállásokra” való hivatkozást,⁶¹ de ugyanakkor nem szakadunk el a társadalom tagjaitól sem. Sőt e szenvedések tipizálhatósága és tipizáltsága miatt – feltételezhetjük – a társadalom tudatalattijában összefolynak az etikai és a morális elemek. Talán így határozhatnánk meg a *legalapvetőbb* társadalmi patológiákat?

Irodalom

- Adorno, Theodor W. (1951): *Minima Moralia*. Berlin: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor W. (2008): *Gesammelte Schriften*. 4. kötet. Digitale Bibliothek.
- Arendt, Hannah (1993): *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Arendt, Hannah (2000): *Über die Revolution*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Arendt, Hannah (2003): *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlaß*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Arisztotelész (1997): *Nikomakhoszi etika*. 1094a 3–4. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Basare, Mauro–Jan Philipp Reemtsma–Rasmus Willig (szerk.) (2009): *Erneuerung der Kritik. Axel Honneth im Gespräch*. Frankfurt–New York: Campus Verlag.
- Beck, Ulrich (2005): *Was zur Wahl steht*. Suhrkamp Verlag. [Magyar fordítása: *A választás tétje*. Belvedere Kiadó, 2006. II. fejezet.]
- Bourdieu, Pierre (1997): *Das Elend der Welt*. Konstanz: UVK Universitätsverlag.

60 De SONDEREGGER nem áll meg annál az értelmezésnél, amelyet AXEL HONNETH következő megállapítása sugall: „Az egész könyv (*A világ nyomora*) nem más, mint arra vonatkozó kísérlet, hogy újra hangot adjunk azoknak, akik a politikai nyilvánosság bejártott formáiban már egyáltalán nem találnak meghallgatásra, már csak azért sem, mert nincsenek megszervezve” (BASAURE–REEMTSMA–WILLIG 2009: 145).

61 HABERMAS: 2009b: 50.

- Böll, Heinrich (1973): *Schwierigkeiten mit der Brüderlichkeit*. Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Bubner, Rüdiger (1999): *Drei Studien zur politischen Philosophie*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Dubiel, Helmut (1978): *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Forst, Rainer (1994): *Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Forst, Rainer (2009): Unterwegs zu einer Diskurstheorie der Gerechtigkeit: Habermas und Rawls. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 54. évfolyam, (6): 61–62.
- Friedeburg, Ludwig von–Jürgen Habermas (szerk.) (1983): *Adorno-Konferenz 1983*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1987): *Theorie des kommunikativen Handelns*. I. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1992): Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm. In uő: *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (2004): „Utószó” A felvilágosodás dialektikájához. In: *Az integrációtól a narrációig. A felvilágosodás dialektikájának recepciója*. Budapest: Áron Kiadó.
- Habermas, Jürgen (2009a): Einleitung. In uő: *Philosophische Texte*. 5. kötet, Kritik der Vernunft. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (2009b): Arbeit, Liebe, Anerkennung. *Die Zeit*, 2009. július 18.
- Honneth, Axel (1997): Integritás és megvetés. In uő: *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Horkheimer, Max (1985): *Gesammelte Schriften*. 12. kötet. S. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Horkheimer, Max–Theodor Adorno (1990): *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz–Gondolat. Medvetánc.
- Käheimo, Heikki–Arto Laitinen–Michael Quante (2004): Leistungsgerechtigkeit. Ein Prinzip der Anerkennung für kulturelle Besonderheiten? In Christoph Halbig–Michael Quante (szerk.): *Axel Honneth: Sozialphilosophie zwischen Kritik und Anerkennung*. Münster: LIT Verlag.
- Krahl, Hans-Jürgen (1971): *Konstitution und Klassenkampf*. Frankfurt am Main: Verlag Neue Kritik.
- MacIntyre, Alasdair (2001): *Die Anerkennung der Abhängigkeit. Über menschliche Tugenden*. Hamburg: Rotbuch Verlag.
- Marcuse, Herbert (1994): *Der eindimensionale Mensch*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Margalit, Avishai (1996): *Die Politik der Würde. Über Achtung und Verachtung*. Berlin: Fest Verlag.
- Müller-Dohm, Stefan (szerk.) (2000): *Das Interesse der Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

- Ricœur, Paul (2006): *Wege der Anerkennung. Erkennen, Wiedererkennen, Anerkanntsein*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Seel, Martin (1999): *Versuch über die Form des Glücks*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Theunissen, Michael (1983): Negativität bei Adorno. In Ludwig von Friedeburg–Jürgen Habermas: *Adorno-Konferenz 1983*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Tugendhat, Ernst (1990): *Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Tugendhat, Ernst (1994): *Probleme der Ethik*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Williams, Bernard (1984): *Moralischer Zufall*. Königstein: Hain.
- Wingert, Lutz (1993): *Gemeinsinn und Moral. Grundzüge einer intrasubjektivistischen Moralkonktion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

ABSTRACT: The past three years have borne witness to a renaissance of the concept of 'critique' in numerous philosophical and social philosophical works. In my paper I review five books or articles that attempt to redefine this concept and that relate to the tradition of the Frankfurt School. The obvious starting point is Max HORKHEIMER's 1937 essay, 'Traditional and Critical Theory'. From this vantage point, ADORNO and HORKHEIMER sought to develop ever more novel forms and constructions of critique. This programme proved to have been decisive for the work of the young HABERMAS, at least until the publication of *Knowledge and Human Interest*. The Theory of Communicative Action situated critical theory within a framework of a specific sociological conception. Using this conception as a point of departure, the previous forms of the concept of critique could be subjected to detailed and, for the most part, well-founded criticism. However, the opportunity for a general thematization of the critique-concept was lost. Despite the numerous substantive differences, Axel HONNETH, in his book *The Struggle for Recognition*, also followed this tradition. The discourse reconstructed here attempts to counter a sociological or ethical-anthropological substantiation of the concept of critique. In other words, it seeks to reclaim the general meaning of critique. In my opinion, the achievements of this discourse are 'worthy of recognition'.

GÁBOR KÁLMÁN (1948–2009)

Balog Iván

balog.ivan@tvnetwork.hu

Magyar-történelem-pedagógia szakon végzett a szegedi bölcsészkaron, majd az ELTE-n szociológusként diplomát, utána ugyanott egyetemi doktori, végül Kolozsvárott PhD-fokozatot szerzett. Az SZTE Szociológia Tanszékének egyik alapítója volt, de tanított – Kolozsvár mellett – az ELTE-n és a ZSKF-en is. Kutatóként az Oktatókutató Intézetben és a Felsőoktatási Kutatóintézetben tevékenykedett, pályáját az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet főmunkatársaként fejezte be. Számos tudományos folyóirat, ill. könyvsorozat (Erdélyi Társadalom, WEB, Új Ifjúsági Szemle, Belvedere Meridionale Kiadó – Ifjúsági korszakváltás c. sorozat) szerkesztőségének volt tagja vagy vezetője, valamint több szakmai grémium – a Magyar Szociológiai Társaság Ifjúságszociológiai Szakosztálya, Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ – alapító elnöke.

És itt állunk meg egy pillanatra, mert mindez csak a váza egy életnek, és ha az az élet kilobbant, meg kellene próbálnunk elmesélni, a szó szoros értelmében feleleveníteni, milyen volt Gábor Kálmán, amíg élt, hogyan beszélt lassan, jellegzetes, dörmögő hangján, hogyan tréfálkozott maga is legendás szórakozottságán, hogyan kért segítséget a tekintetével tőlem, ha nem találta a megfelelő kifejezést és így tovább. Ezeken a hasábokon azonban azt kellene elmondani, milyen szociológus volt, és mivel én tizenhat évig dolgoztam együtt vele, megpróbálom.

Fiatalként Szelényi Iván tanítványa volt, majd a Huszár Tibor által gründolt pesti szociológusképzésben Erdei- és Mannheim-hatások érték – ebben történész végzettsége is segítette. Már a 80-as években a polgárosodás hívévé vált, a rendszerváltás után pedig meggyőződése lett, hogy ezt a folyamatot száz százalékig végig kell vinni – így került egyre inkább Kemény István nézeteinek hatása alá.

Mindezt azért kell megemlíteni, mert Gábor Kálmán mindenekelőtt ifjúságkutatóként vált ismertté (a Sziget-kutatásnak köszönhetően külföldön is). Bármilyen enciklopédikus tudásra is tett azonban szert ezen a téren a 25 év alatt, az ifjúságot mindig olyan társadalmi csoportnak tekintette, amely küzd az önállóságáért. Azért gondolta így, mert már akkor is az egyén szabadságát tekintette a társadalmi fejlődés legfőbb fokmérőjének, amikor még nem specializálódott a fiatalok kutatására.

Ez magyarázza, hogy ifjúságkutatóként előbb a német Zinnecker nyomán az ifjúsági korszakváltásnak, az önálló ifjúsági életszakasz és az autonóm ifjúsági

kultúra kiformalódásának tézisé, az ezredvégtől kezdve pedig Ulrich Beck individualizációs tételét fogadta el. Ezáltal szembehelyezkedett azzal az állásponttal, mely szerint a rendszerváltás a fiatalok körében (is) a társadalom kettészakadásához, az esélyegyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett, ami a fiatalokat a vesztesek közé sorolta. Gábor Kálmán viszont mindvégig kitartott amellett, hogy a piacgazdaság és a demokrácia esélyeket kínál az ifjúságnak, akiknek azonban egy kockázattársadalomban, számos veszély közepette kell megpróbálniuk ezekkel az esélyekkel élni, és ez sebezhetővé teszi őket.

Oktatóként a legnagyobb erénye nem az előadás, hanem a tutorálás, a műhelymunka volt. „Szeretek bölcsekedni” – ismerte el magáról, de ezekből a kiselőadásokból a pályakezdők rengeteget profitáltak. Számos apró műfogást mutatott meg nekik, amire csak akkor van lehetőség, ha tanár és hallgató partnerként dolgozik együtt. Szemléletet, problémalátást adott, arra tanított, hogyan „olvassunk a sorok között” a társadalomban, hogyan alkalmazzuk konkrét esetekre a tanultakat.

Nagyon nehéz elhinni, hogy az az ember, akivel egymás gondolatát is kitáltuk, elviseltük egymás emberi gyengéit, eltávozott az élők sorából. A rá jellemző, összefüggéseket kereső asszociatív gondolkodásmód azonban beivódott tanítványaiba, akiket elindított a pályán – így az enyémben is. Amit a szociológia tudományából tudok, legalább annyira tőle is tanultam, nemcsak könyvekből és a kurzusokon. Gábor Kálmán, az ember, nincs többé, de rajtunk múlik, hogy Gábor Kálmán, a szerző és tanítómester köztünk maradjon.

**Szirmai Viktória (szerk.):
„A várostérségi versenyképesség
társadalmi tényezői”
(Hogyan lehetnek a magyar
nagyvárostérségek versenyképesebbek?)
Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs,
2009, 319 o.**

Hegedüs József

hegedus@mri.hu

A kötet a rendszerváltás utáni legnagyobb szabású empirikus városszociológiai kutatást összefoglaló tanulmányokat tartalmazza a magyar városszociológia meghatározó személyisége, Szirmai Viktória szerkesztésében – aki egyúttal a kutatás vezetője, és a kötet 22 fejezetéből hatnak a szerzője vagy társszerzője is. A sok fiatal kutatóval is kiegészített csapat Szirmai Viktória vezetésével fontos társadalmi kérdésekre kereste a választ, olyanokra, amelyekre az elmúlt 20 év egymástól elszigetelt, egy-egy problémára koncentráló városszociológiai kutatásai nem voltak képesek. Régóta hiányzott egy olyan vizsgálódás, amely a rendszerváltás után a globalizáció városfejlődésre gyakorolt hatását, a városi társadalmon belüli térbeli konfliktusok rendszerét és az egyenlőtlenségek kialakulásának trendjeit elemezi és mutatja be. Ugyanakkor a kutatók az alapkutatási feladatokon kívül olyan fontos gyakorlati kérdésekre is keresték a választ, hogy mitől lesz egy várostérség versenyképes, milyen lehetőségek vannak a konfliktuskezelésre stb.

A hároméves kutatás lenyűgöző módszertani eszköztárral rendelkezett. Kilencc magyarországi nagyváros térségére terjedt ki (Budapest és agglomerációja, a nyolc 100 ezernél népesebb vidéki nagyváros – Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár – és térségeik). A kutatók a KSH- és APEH-adatokon túl 5248 elemű, a 9 várostérségre reprezentatív kérdőíves felvételt, valamint 108 mélyinterjút készítettek, és a konfliktusok kutatását sajtóelemzéssel egészítették ki. Nagyon jó ötlet volt, hogy nem városokat, hanem várostérségeket vizsgáltak, hiszen a városok közigazgatási területéhez kapcsolódó városkörnyéki települések szervesen hozzátartoznak a városokhoz.

A kötet világos felépítése jól követte a kutatási célokat. A bevezető rész (I. rész: A globalizáció hatása a városi társadalomra) a kutatás elméleti háttérét építi fel. A kötet ezután lényegében három átfogó problémát elemez: a városi társadalmi egyenlőtlenségeket (III. rész), a társadalmi konfliktusokat (IV. rész) és a versenyképességet (V. rész). Mindhárom problémakörhöz tartozik egy elméleti bevezetés és több empirikus eredményeket értékelő fejezet. A VI. részben megjelennek mind a konfliktuskezelésre, mind a tervezési rendszer korszerűsítésére vonatkozó javaslatok is – itt az elemző részek már háttérbe szorulnak. Végül a kötet VII. része foglalja össze a kutatás legfontosabb pontjait. A kutatás terepének bemutatása (II. rész) inkább a függelékbe kívánkozna, bár annak a szerkesztési megoldásnak is megvan az előnye, hogy az olvasó a tartalmi fejezetek előtt szembesül a kutatási terep alapjellemzőivel.

A tanulmánykötet bevezető fejezetében Szirmai Viktória a globalizáció térbeli hatásait vizsgálja. A globalizáció a társadalmi és gazdasági folyamatokat meghatározó tényező, amely elkerülhetetlenül integrálja a gazdaságokat (tőkeáramlás, migráció, kereskedelem), és – számos csatornán keresztül (tömegkommunikáció, multinacionális vállalatok elterjedése stb.) – a társadalmi viszonyok alapstruktúráját a különböző nemzetállamokban sokszor hasonló irányba változtatja. A globalizáció a nagyvárosi fejlődésre is rányomta bélyegét, de ahogy az elméleti fejezetben Szirmai Viktória helyesen rámutat, a „városfejlődési folyamatok nagyon differenciáltak, eltérő tényezők határozzák meg, más és más tartalmat jelentenek a történeti, társadalmi folyamatok és a globalizációs hatások szempontjából egyaránt” (21–22. o.). Vannak általános trendek, mint a regionális egyenlőtlenség növekedése mind a nemzetek, mind az országon belüli régiók között, a várostérségen belül, sőt a városon belül is, de ezek a trendek egy-egy nemzet városfejlődésében a helyi társadalmi-politikai berendezkedésen keresztül jutnak – sokszor nagyon különböző formában és eredménnyel – érvényre. A fejezet, úgy érzem, közel áll a szociológiai kutatásokban népszerű „puhasztrukturalista” megközelítéshez, amely azt kutatja, hogy az egyes országok milyen közvetítő mechanizmusokon keresztül válaszolnak a globális kihívásokra.

A modern városirodalom áttekintése során a szerző rámutat arra, hogy vita van a kutatók között abban a kérdésben, hogy a területi egyenlőtlenségek növekedése mennyire általános, és hogy milyen tényezők határozzák azt meg. Helyesen emeli ki Vladimir Kolosov és John O. Loughin álláspontját, mely szerint a nagyvárosi elméletek nincsenek empirikusan megalapozva, és hogy inflálódtak a nagyvárosok fejlődését egyoldalú, sokszor nehezen értelmezhető gazdaságstatisztikai indikátorokra épülő osztályozások. Szükség van – érvel a szerző – a városkutatásban egy paradigmaváltásra, amely a társadalmi szempontokat egy szinten kezeli a gazdasági szempontokkal. A társadalmi és a gazdasági megközelítés szembeállítását (21. o.) az urbanizációs folyamatok megértése szempontjából erőltetettnek tartom, hiszen a városi problémák mindig is összetettek voltak, és csak az interdiszciplináris elméletek lehetnek sikeresek. Szerintem nem érdemes szembeállítani egymással a gazdasági és a társadalmi megközelítést, amely rá-

adásul háttérbe szorít fontos elemzési szempontokat, mint a politikai folyamatok (városi kormányzatok), amelyek döntő szerepet játszanak a városfejlődésben, vagy a műszaki-technikai szempontok, mint a közlekedés, vagy akár a környezeti, geológiai problémák (földrengés, éghajlatváltozás stb.).

A kutatás legfontosabb mondanivalója, hogy a várostérségek versenyképességének elemzésekor a társadalmi tényezőknek legalább akkora szerepet kell adni, mint a gazdasági tényezőknek. A kötet különböző fejezeteit ez a mondanivaló kapcsolja össze, a különböző fejezetek lépésről lépésre, váltakozó empirikus módszerekkel ezt a tételt támasztják alá.

A kötet első nagyobb tematikus egysége (III. rész) a városi társadalmi egyenlőtlenségekkel foglalkozik, és elsőként (III.1 fejezet, szerzők: Molnár Balázs és Szirmai Viktória) a városi térbeli egyenlőtlenségekkel foglalkozó város-szociológiai irodalomról ad áttekintést. Az olvasó arra a kérdésre várja a választ, hogy mi történt a magyar városokban az elmúlt 20 évben, milyen mértékben alakult át a magyar nagyvárosok társadalmi-térbeli szerkezete a rendszerváltás óta. A társadalmi egyenlőtlenségeket leíró/magyarázó elméletekkel foglalkozó irodalom áttekintése után a magyar városok társadalmi szerkezetének változásaiba kapunk betekintést, beleértve ebbe a szocialista időszak városfejlődésének ellentmondásait is (III.2.1 fejezet, szerző: Szirmai Viktória és III.2.2, szerzők: Baráth Gabriella és Váradi Zsuzsanna). A kelet-európai városfejlődés három fontos városszerkezeti elemében mutatott eltérést a nyugat-európai (vagy észak-amerikai) modellel összevetve: a belváros eltérő szerepe (elsősorban a leromlás, és ezzel összefüggésben a nagyobb átépítések hiánya); a lakótelepek fokozott szerepe (a városi lakosság 30–40%-a lakik lakótelepeken) és a városkörnyék (agglomeráció és szuburbanizáció). A kutatás egyik érdekessége, hogy a lakosság társadalmi összetétele övezetenként nem tükröz radikális változásokat akár az 1980-as évek vizsgálataihoz képest sem: a városközponttól kifelé haladva csökken a társadalmi státusz. A rendszerváltás után felgyorsult szuburbanizáció hatása nem érzékelhető az övezetek társadalmi összetételén. A mobilitás elemzésekor azonban már jobban tetten érhetőek a szuburbanizáció társadalmi következményei. Ezt erősíti a statisztikai adatokat is felhasználó részletes és szakszerű elemzés, amely a városkörnyéki településeket kettébontja fejlett és nem fejlett településekre. Végül a szerzők levonják a következtetést: „Az eredmények szerint ... a társadalmi foglalkozási hierarchiában elfoglalt helyzet és a választott (vagy remélt) lakóhely várostérségi hierarchiában elfoglalt helyzete között szoros az összefüggés, amelyet a különböző társadalmi státuscsoportok helyzete és a lakóhelyi választási preferenciák közötti megfelelés mutat” (55. o.).

A városszerkezeten belüli társadalmi egyenlőtlenségek után külön fejezetek foglalkoznak a kiválasztott várostérségek közötti különbségekkel az infrastruktúra, a természeti és az épített környezet, valamint a gazdasági fejlettség és a foglalkoztatottság szempontjából (III.3.1, szerzők: Magyar Balázs és Szépvölgyi Ákos; III.3.2, szerzők: Schuchmann Péter és Károlyi János; III.3.3, szerzők: Borbély Béláné és Balogh Eszter; III.3.4, szerző: Molnár Balázs). Érdekes elem-

zések találhatóak ezekben a fejezetekben mind a statisztikai adatok, mind pedig elsősorban az épített és a táji környezet esetében a kvalitatív megfigyelések alapján. Valamennyi fejezet egyértelmű következtetése, hogy a főváros térsége szinte minden elemzési szempont alapján elválnak a többi várostárségtől. De ezen túl az adatok nem mutatnak karakterisztikus eltéréseket, még olyanokat sem, amelyeket a legtöbb gazdaságföldrajzi elemzés ki szokott mutatni a nyugati és a keleti országrész közötti fejlődési különbségekről. Ezeket a fejezeteket olvasva azonban hiányérzetünk támadhat, mivel nem kapunk világos választ két kérdésre: egyrészt, hogy mekkora az egyenlőtlenség a különböző várostárségek között, másrészt, ha ezek az egyenlőtlenségek szociológiai értelemben szignifikánsak, akkor milyen tényezőkkel magyarázhatók? Vegyük például a lakáshelyzetet. Az olvasó azt szeretné megtudni, van-e szignifikáns eltérés a várostárségekben a családok lakáshelyzetében. A szerzők részletesen elemzik a lakásépítési adatokat, és helyesen mutatnak rá, hogy a különbségek számos egyedi tényezőtől függenek, mint például a bevándorlás, a demográfia, sőt a szociálisbérletelés-programok időzítése, de nem kapunk választ arra a kérdésünkre, hogy a győriek jobb lakásokban élnek-e, vagy sem, mint a nyíregyháziak, és ha igen, akkor annak mi az oka. Hasonlóan nem konkluzív a nagyvárostárségek közötti gazdasági egyenlőtlenségek elemzése sem, és az adatelemzések alapján nem látszik igazolódni az az állítás, hogy az észak-dunántúli térség határozott előnnyel rendelkezik, és egyértelműen elkülönül (pl. két index tekintetében is a várttól eltérő sorrendet kapunk: a beruházások, s a 100 főre jutó vállalkozások száma). Annak ellenére, hogy nem áll össze egy egyértelmű kép, az elemzések számos érdekes és fontos problémára rámutatnak. Többek között igazolódik, hogy a várostárségek közötti egyenlőtlenségeknek fontos tényezője a közlekedési szerkezet, a vállalatok telephely-választási szempontjai, a vállalkozások beágyazottsága, kapcsolatrendszere stb. Mindez alátámasztja a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló rész összefoglaló fejezetében (III.4, szerző: Szirmai Viktória) megfogalmazottakat, miszerint sem az egyenlőtlenségek természete, sem az azokat kiváltó okok nem vezethetők vissza egydimenziós magyarázatokra, mint amilyen például a centrum-periféria modell. Ugyanakkor nem tűnik teljesen meggyőzőnek a „kettős struktúrájú térbeli hierarchia” sem, hiszen a városi térbeni folyamatok sok szereplő együttes fellépése eredményeképpen alakulnak – amelyekben a szereplők viselkedésének a centrum-periféria viszonylat csak egyik, és nagy valószínűséggel nem is a legfontosabb meghatározó szempontja.

A kötet második nagyobb tematikus egysége, a társadalmi konfliktusok empirikus elemzése előtt egy nagyon színvonalas áttekintés áll a probléma főbb elméleti megközelítéseiről (IV.1, szerző: Csizmadia Zoltán). Izgalmas kérdés, hogy hogyan jutnak el a szerzők a társadalmi konfliktusok általános elméleteitől a városfejlődés empirikusan is kezelhető konfliktusaihoz, és hogyan képesek azokat összekapcsolni a társadalmi egyenlőtlenségekkel. A magyar társadalom változásai iránt érdeklődő olvasó, az elméleti és módszertani részletek megismerése után, szeretne a mindennapi valóságban jelentkező konfliktusok között eligazodni,

megérteni azok okait, a szereplők konfliktusokkal kapcsolatos viselkedését és a konfliktusok következményeit. A terepen készített interjúk elemzéséből kiderül, hogy a konfliktusok többsége az erőforrások elosztására vezethető vissza, illetve arra a hatalmi, gazdasági, politikai intézményrendszerre, amely a fejlesztési lehetőségek területi elosztásáról dönt. A tanulmánynak ez a fejezete is jól illusztrálja, hogy a centrum-periféria megközelítés kellő mértékben segít a konfliktusok természetének megértésében. A kutatás a rendszerváltást követő másfél évtized alapkonfliktusaival szembesült, amely időszakban meghatározó szerepet játszott az átalakuló állam és önkormányzati rendszer. A rendszerváltás után az állam és a piac szerepe alapvetően megváltozik a társadalomban. A nagyvárosi társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok jelentős része ezzel az átalakulással függ össze: a szociális ellátórendszer kiépítése, az oktatási rendszer, az egészségügy, a lakáspolitikai társadalmi következményei helyi szinten jelentkeznek. A nagyvárosok és a környező települések kapcsolata, s az itt jelentkező konfliktusok nem kis részben az önkormányzati finanszírozási rendszer következményei, de ide vezethetők vissza az iskolabezárások körüli érdekellentétek is.

A szerzők (Csizmadia Zoltán, Molnár Balázs és Váradi Zsuzsanna) a IV.2 fejezetben helyesen mutatnak rá arra, hogy a nagyvárosi társadalmi konfliktusok legfontosabb kérdése a társadalmi kirekesztés. A városszociológia máig meghatározó kérdése a társadalmi egyenlőtlenségek térbeni megjelenése és az ezzel kapcsolatos konfliktusok. A romakérdés alapvetően elosztási kérdés: ők azok, akik a rendszerváltás után tömegesen veszítették el állásaikat, és a szociális ellátórendszer nem volt képes elfogadható alternatívát nyújtani számukra, ami a konfliktusoknak a tanulmánykötetben leírt kielégüléséhez vezetett. A konfliktus etnikai, viselkedési, életmódbeli elemei az elosztási probléma következtében erősödnek fel, még akkor is, ha a konfliktusok közvetlen szereplői ezt nem így fogják fel. (A kutatóknak nem szabad kritikátlanul azonosulnia az interjúalannyal, és elfogadnia a megkérdezett álláspontját: „a megkérdezettek hangsúlyozták, hogy elsődlegesen nem előítéletekről, hanem arról van szó, hogy a kisebbségi csoportok nem tartják be azokat a szabályokat, normákat, amelyek mindenkire vonatkoznak” – 135. o.)

A tanulmánykötetnek ez a fejezete az „elit”- (a városok meghatározó személyiségeivel készített) interjúkra épül, ami egy érdekes módszertani-kutatási problémát vet fel. Az alapkérdés az, hogy a társadalmi konfliktusok elemzésénél mennyire lehet hagyatkozni az interjúalanyok által feltárt történetekre, összefüggésekre, illetve mennyire a kutatás elméleti előfeltevéseire épülő a priori hipotézisekre – természetesen az igazi jó elemzések az elmélet és a tények ütköztetéséből születnek. A konfliktuselemzés igazán érzékeny erre a pontra, és néha úgy tűnt, hogy a kutatók hagyták magukat megvezetni – pl. amikor a „humánalapú, személyes érdekellentéteken, előítéleteken nyugvó konfliktusokat” az erőforrás-elosztási konfliktusokkal egy szinten említik (132. o.). Mindent együttvéve, a fejezet a helyi konfliktusok gazdag leírását adja, és rámutat ezek legfontosabb meghatározó tényezőire (együttműködési-fejlesztési, gazdasági-munkaerő-piaci,

politikai-igazgatási alapú, funkcionális-infrastrukturális, térbeni-társadalmi szuburbanizációs, etnikai kisebbségi), és egy jól áttekinthető ábrán (138. o. 27. ábra) szintetizálja a talált összefüggéseket a háttértényezők, formák, típusok, szereplők és a konfliktusok megnyilvánulása alapján.

A kutatás következő logikus lépése volt annak vizsgálata, hogy a nagyvárosi lakosok milyen arányban érzékelik a különböző típusú konfliktusokat (IV.3, szerzők: Szirmai Viktória és Váradi Zsuzsanna). A szerzők városi övezetenként, iskolai végzettség, jövedelem szerint, várostárségenként és a településen lakás ideje alapján elemezik a lakosság „konfliktusérzékenységét”. A megkérdezettek egyharmada érzékelt konfliktust, legtöbben az idősek és fiatalok között, „a magyarok és nemzetiségiek között”, és ezt követően „a gazdagok és szegények” között. Számos érdekes összefüggést bemutatnak a szerzők, mint hogy a fiatalok, a magasabb jövedelműek, a városban élők, a képzetebbek érzékenyebbek a konfliktusokra. A kutatás alapkérdése szempontjából talán a legérdekesebb megállapítás, hogy a fejlettebb várostárségekben (győri, szegedi, székesfehérvári és budapesti) élők nagyobb arányban érzékelik a konfliktusokat, mint a kevésbé fejlett területeken. A kutatás azonban nem ad arra választ, hogy ez a különbség mit jelent; azt jelenti-e, hogy a fejlődés nagyobb társadalmi konfliktusokkal jár, vagy azt, hogy a fejlettebb területeken élők érzékenyebbek a konfliktusokra, tehát nyitottabbak a közéleti-társadalmi problémák iránt. A szerzők szignifikáns különbségeket látnak az elit és a várostárségekben élők konfliktusfelfogásában: az elit számára a gazdasági és fejlesztési ellentmondások, a lakosság számára pedig a társadalmi csoportok közötti ellentmondások a fontosabbak.

A tanulmánykötet harmadik nagyobb tematikus része a várostárségek versenyképességével foglalkozik. Hasonlóan a korábbi tematikus részekhez, itt is egy elméleti áttekintő fejezet (V.1, szerzők: Baráth Gabriella és Szépvölgyi Ákos) vezeti be az empirikus elemzéseket. A kutatás egy komplex versenyképesség-felfogás mellett áll ki, amelyre egyébként a hazai irodalomban is számos példa van, ahogyan erre a szerzők kitérnek. Ugyanakkor az is kiderül ebből a fejezetből, hogy mind a versenyképesség koncepcióját tekintve (gazdasági fejlettség, növekedés, foglalkoztatottság, sikeresség, tartós helytállás képessége, életszínvonal növelése és fenntartása stb.), mind pedig ennek mérési módszerei tekintetében hiányzik az általános szakmai egyetértés. A szakirodalomban a legkülönbözőbb mérési módszerek inflációja jellemző, amikor a legkülönbözőbb mutatórendszerek, rangsorok elnyomják a versenyképesség közgazdasági, szociológiai kereteit elemző kutatásokat. Fontos, a kutatási koncepcióval megegyező és a fejezetben helyesen exponált paradigmaváltás, hogy *a)* a nemzetállamok versenyét felváltja a régiók és várostárségek versenye, hogy *b)* a versenyt kiegészíti (és nem kizárja) a kooperáció, partnerség és hálózati kapcsolatok; és hogy *c)* a verseny csak szélesebb összefüggésrendszeren belül értelmezhető, amely magában foglalja az emberi erőforrásokat, a térségi identitást, a kormányzást és a felhalmozott tudást.

A kutatás sem tudja kivonni magát a „mérési versenyből”, de igyekszik új elemeket bevinni a várostárségi versenyképesség elemzésébe. A társadalmi

részvétel lakossági megkérdezésen alapuló elemzése (V.2, szerző: Baráth Gabriella) rámutat arra, hogy a civil szervezetekben való részvétel nagyon alacsony a vizsgált területeken, ami egyúttal arra enged következtetni, hogy a kormányzati struktúrák nem mozdultak el a partnerség, társadalmi részvétel irányába. Ugyanakkor nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy a társadalmi részvétel szignifikánsan különbözik-e várostérségenként, és ha igen, akkor ennek mik az okai, és milyen következményei vannak. Az elégedettség és a kulturális szolgáltatások igénybevételének vizsgálata (V.3, szerző: Szépvölgyi Ákos) legalább annyira tartozhatott volna a társadalmi egyenlőtlenségek kérdéskörhöz, mint a versenyképességhez. A fejezet rámutat sok érdekes, bár nem feltétlenül újszerű összefüggésre, mint pl. a társadalmi státusz és a település elhelyezkedésének a szerepe a szolgáltatások igénybevételében. Arról azonban, hogy a kulturális szolgáltatások hogyan járulnak hozzá a versenyképességhez, vagy a lakossági elégedettség hogyan különbözik várostérségenként, nem sokat tudunk meg. Érdekes kérdés, hogy az elitcsoportok hogyan definiálják a versenyképességet (V. 4, szerzők: Baráth Gabriella, Molnár Balázs, Szépvölgyi Ákos, Váradi Zsuzsanna), ami sok szempontból analóg azzal a kérdéssel, hogy mi jelenti számukra a fejlődést, és hogy milyen városfejlesztési célokat tartanak a legfontosabbaknak. A 108 – 15 különböző típusú szervezetnél funkciót betöltő – megkérdezettel elkészített mélyinterjú részletes elemzése jól illusztrálja, hogy a különböző pozícióban lévő szereplők mennyire másképpen látják a versenyképességet. Érdekes lett volna megtudni, hogy az egyes várostérségek fejlesztési stratégiája miben tér el egymástól, de a szerzők elemzése jól rámutatott arra, hogy milyen nehéz és sokszor kétséges vállalkozás egy-egy térség fejlesztési stratégiájának feltárása. És végül a kutatók elemezték azt is, hogy a lakosság mit gondol a versenyképességről (V. 5, szerzők: Szirmai Viktória és Váradi Zsuzsanna). A lakosság a közbiztonságot, az életszínvonalat és az identitást („szeressenek itt élni az emberek”) emelte ki, míg az elitcsoportok a vállalkozásokat, a felsőfokú oktatást és a kutatást (az identitáson túl, amit az elitcsoport is magasra értékelt). A fejezet feltárja, hogy a lakossági vélemények hogyan függenek össze az iskolai végzettséggel, ökológiai és munkaerő-piaci pozícióval, de érdekes módon arra nem találunk információt, hogy a különböző várostérségekben élők preferenciái eltérőek lennének. Végül ez a kutatócsapat is elkészíti a saját rangsorait (V.6 fejezet, szerzők: Baranyi Nóra és Baráth Gabriella), amelybe beépítik a lakossági megkérdezés adatait is. A szerzők két komplex dimenzió mentén (a gazdasági és társadalmi rangsorok alapján) tipizálják a városokat, városkörnyékeket és várostérségeket. Az eredmények nagyon érdekesek! Először is a városok, városkörnyékek és várostérségek pozíciói ebben a tipológiában élesen eltérnek egymástól, ami azt mutatja, hogy a térségek belső szerkezete nagyon különbözik. (Erre egyébként az elemzés más pontjain is kitértek a szerzők.) Másodsor, a rangsorok alapján kialakított három típust – komplex (azaz a gazdasági és társadalmi dimenzióban is jó pozíciójú), egyoldalú (vagy a társadalmi vagy a gazdasági dimenzióban jó pozíciójú), végül lemaradó (mindkét dimenzióban hátrányos) – különböztetnek meg. Érdekes lett

volna látni, hogy a rangsorokra épített tipológia mögött milyen valódi szociológiai és gazdasági tartalom van, azaz ezek eltérő stratégiákat is jelentenek-e, vagy csak az indikátorok közötti eltérések áttekintését szolgálják.

A kutatók nemcsak a városi folyamatok elemzését tűzték ki célul, hanem azt is, hogy eszközöket adjanak a döntéshozók kezébe a városok versenyképességének javításához. A kutatás elemezte a társadalmi egyenlőtlenségeket, konfliktusokat, és ezek összefüggését a versenyképességgel. Meggyőzően mutatta be a társadalmi konfliktusok fontosságát a városfejlődésben, és így indokolt volt a kötetben egy külön részt szentelni annak a kérdésnek, hogy hogyan lehet ezeket a konfliktusokat kezelni. A társadalmi konfliktusok kezelésével foglalkozó fejezet (VI.1, szerző: Hervainé Dr. Szabó Gyöngyvér) először ismerteti az európai gyakorlatot, majd elemzi a hazait, és végül – főleg a fejlett országok gyakorlata és az EU vonatkozó dokumentumai alapján – ajánlásokat tesz a jövőbeni gyakorlatra vonatkozóan. Ebben a fejezetben keverednek az ismeretterjesztő, oktatási jellegű, és az elemző megállapítások. A hazai konfliktusok kezeléséről szóló talán az egyik legizgalmasabb része a tanulmánykötetnek, módszertanilag is komoly kihívás lehetett a kutatóknak. Egyáltalán nem evidens, hogy a konfliktusokat a sajtón keresztül lehet statisztikailag elemezni, és ha a sajtóban való előfordulás esetleges, akkor a statisztikai elemzés értelme megkérdőjeleződik. Milyen esetek 30 százalékában érvényesültek a kezdeményező érdekei (227. o.) vagy az 52. táblázat megoszlásai? Ahogyan a szerző is írja korábban, a „konfliktus teljes lefolyásának megismerése a sajtóból többnyire nem lehetséges” (224. o.). Helyesen állapítja meg, hogy a konfliktusok a rendszerváltás utáni átalakulásba ágyazódnak bele (ahogy korábban is érintettük, alapvetően forrás- és teherelosztási problémáról van szó) – bár azzal az állítással vitakoznék, hogy az önkormányzati szolgáltatások szinte 100%-ban piacosodtak (221. o.). És ennek a valóban komplex, mind módszertanilag, mind tartalmilag nagyon széles horizontot átfogó kutatásnak a leggyengébb pontja az önkormányzati rendszer vizsgálatának elhanyagolása.

A tanulmány összefoglalást megelőző utolsó fejezete (VI.2, szerzők: Schumann Péter, Károlyi János és Burányi Endre) a tervezési rendszerrel foglalkozik. A városszociológia progresszív irányzatai a várostervezés problémáját mindig is kiemelten kezelték, hiszen a várostervek képezik le a mindenkori városi hatalmi rezsimek törekvéseit, amennyiben a várostervek valódi döntés kiindulópontjai. A fejezet elemzéséből kiderül, hogy a településtervezési dokumentumok, területfejlesztési koncepciók, stratégiai tervek nem jelentik a döntések valódi kereteit, mert nincsenek mögöttük források és valódi politikai akarat (lásd a „Budapesti Közlekedési Szövetség” kínládását). A fejezet végén a szerzők tervfajtanként részletes ajánlásokat fogalmaznak meg.

A kötet összegző fejezetében (VII. rész) Szirmai Viktória összefoglalja a kutatás legfontosabb eredményeit, kiemelve az empirikus elemzések szerepét a különböző elméletek ellenőrzésében. A kutatás nem igazolta azokat a prognózisokat, amelyek azzal számoltak, hogy vidéki szegények tömegei áramlanak Budapestre (underclass elmélet), a középosztály pedig kimenekül a város környéki

kertvárosokba. Sokkal inkább egy olyan folyamat játszódott le, mely során „azok a csoportok szorultak ki a sikeres várostérségekből vagy azok fejlett övezeteiből, és kerültek a periférikus, marginális pozíciójú térségekbe, övezetekbe, vagy maradtak ott, akikre a piaci versenyben vagy nincs, vagy csak nagyon hátrányos (kiszolgáló) szerepben van szükség” (284. o.). A magyar városrendszerre nem jellemző az éles társadalmi-térbeli szegregáció, mert a „területi folyamatok nem fejezik ki a társadalmi szerkezeti egyenlőtlenségeket, a társadalmi polarizáció még nem jelent meg teljességében a térben” (279. o.). Arra a – kutatás kiindulópontjául szolgáló – kérdésre, hogy hogyan lehetnek a magyar nagyvárosi térségek versenyképesebbek, a válasz az, hogy újra kell értékelni a versenyképesség felfogását, és komplex, társadalmi szempontokat is figyelembe vevő modellek felé kell elmozdulni. Elengedhetetlen a korszerű európai irányítási, tervezési és kormányzati rendszerek átvétele, amelyek nemcsak képesek a fejlődés elkerülhetetlen konfliktusait kezelni, de partnernek is tekintik a különböző társadalmi csoportokat és intézményi szereplőket.

Valóban mintaszerű, ahogy a kutatók a különböző módszertani lehetőségekkel éltek, de talán érdemes lett volna több figyelmet szentelni a módszertani lehetőségek korlátaira. Például helyes lett volna egy módszertani fejezetben az övezeti lehatárolást definiálni – nem világos, hogy Budapest budai kerületei a négy övezet közül (belváros, átmeneti, külváros, városkörnyék) hova kerültek. Zavaró, hogy nincs információ a minta övezetek közötti megoszlásáról. A kötet talán elbírta volna a kérdőív mellékletben, függelékben való bemutatását. A nem reprezentatív mélyinterjúk táblázatos feldolgozása nem visz közelebb a probléma megértéséhez. És egy utolsó kritikai, bár nem lényegbevágó megjegyzés: a térképek és a százalékos megoszlások két tizedesjegyen való szerepeltetése nem segítette az összefüggések megértését.

A kötet méltóképpen adja vissza az utóbbi két évtized legnagyobb szabású város- és társadalmi kutatásának eredményeit, ami nemcsak a városi társadalmakkal foglalkozó kutatók, hanem a várospolitikával foglalkozó, e téma iránt érdeklődők számára is nagyon hasznos olvasmány.